

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૦૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદુ ધર્મની વાપવોશ

વિષય મૃદ્યુ : ૮૪૩:૫૨

મીમંત ગાયકવાડ સરકારનું ડેશી કેળવણી ખાતું.

હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી.

મીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમની આજ્ઞાથી

તૈયાર કરનાર

પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

એમ. એ, એલએલ. બી.

અમદાવાદ.

(સર્વ હક ગાયકવાડ સરકારને સ્વાધીન છે.)

આવૃત્તિ પહેલી,] [પ્રત ૩૦૦૦.

સં. ૧૯૭૪.] [ઇ. સ. ૧૯૧૮.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
જાન્યુઆરી
ગુજરાતી કૌખીરાઈ-સંગ્રહ

૭૮૪

અમદાવાદ

ટંકસાળમાં ધી અ. યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં
મોતીલાલ સામળદાસે છાપી.

જાહેરાત.

આ રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધર્મવિષયક શિક્ષણ આપવા એક પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એમની ખાસ હુજુર અંક $\frac{૨૦}{૨૮}$ સંવત ૧૯૭૩ તા. ૬-૨-૧૭ માં આગ્રા થયેલી તે ઉપરથી જુદી જુદી કોમના સંભાવિત ગૃહસ્થોની એક કમીટી નીમવામાં આવી હતી. એ કમીટીની સૂચના અનુસાર આવું એક પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ અમદાવાદ ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપક આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ.; એલ એલ. બી. એમને સુપ્રત કરવામાં આવેલું, તે પ્રમાણે તેમણે તૈયાર કરી આપેલું આ “હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી” નામક પુસ્તક પ્રાથમિક શાળાઓના ઉપયોગ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તા. ૨૩-૭-૧૯૧૮.
વડોદરા.
જ. પુ. જોષીપુરા.
ભા. આ.

A. B. Clarke.
વિદ્યાધિકારી,
વડોદરા રાજ્ય.

પ્રસ્તાવના.

નીતિશિક્ષણ પછી ધર્મશિક્ષણ એ ક્રમ પ્રમાણે ‘ધર્મવર્ણન’નું આસો-પયોગી પુસ્તક મોટાં છોકરાં માટે ઉદ્દિષ્ટ છે. એ કરતાં ન્હાનાં છોકરાં પણ ઉપયોગમાં લઇ શકે એવું એક લઘુ પુસ્તક રચવાની શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવની આજ્ઞા થઈ અને તદનુસાર, ‘પદ્ય દ્વંદ્વ’ મુદતમાં, આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપી બહાર પાડ્યું છે.

વિષયની ગોઠવણી આ પ્રમાણે છે:—

પ્રથમ ઉપોદ્ઘાતમાં ‘હિન્દુધર્મ’-શબ્દનો અર્થ સમજાવી એનાં શાસ્ત્રનો ઐતિહાસિક ક્રમમાં વિભાગ કર્યો છે. તે પછી પાંચ ખંડમાં વિષય વહેંચ્યો છે. પ્રથમ ઇતિહાસ ખંડ: એમાં હિન્દુધર્મના ઇતિહાસનાં સાત ચિત્રો રજૂ કર્યાં છે. તેમ કરવામાં, ન્હાનાં બાળકને ઇતિહાસ પ્રકરણમદ્દરપે નહિ પણ વાર્તારૂપે આપવો જોઈએ એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો સર્વમાન્ય નિયમ સ્વીકાર્યો છે. તે પછી હિન્દુધર્મનાં સામાન્ય તત્ત્વોનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. તેમાં પ્રથમ, હિન્દુધર્મની ત્રણ શાખામાંની પહેલી શાખા જે વેદધર્મ, તેનાં સામાન્ય તત્ત્વો આવે છે. તેમાં પહેલું ધર્મસંબંધી જ્ઞાન, આ પુસ્તકના બીજા ખંડમાં; તે પછી, આર્ય ધર્મજીવન યાને ધર્મની વર્ણુ-આશ્રમ-સંસ્કારાદિ સંસ્થાનું નિરૂપણ, ત્રીજા ખંડમાં; અને તે પછી આત્મા અને પરજીવન સંબંધી વિચાર, ચોથા ખંડમાં—એમ ક્રમવાર વિષય વહેંચ્યો છે. છેવટે, પાંચમા ખંડમાં હિન્દુધર્મની બાકીની બે શાખાઓ—જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ—એનાં તત્ત્વો આપ્યાં છે. બ્રાહ્મણ જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણે એક જ મહાવૃક્ષની ડાળીઓ હોવાથી, પ્રથમ મારો વિચાર જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મને બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે જોળવી લઇને ત્રણેનું મિશ્ર નિરૂપણ કરવાનો હતો. અને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની ધર્મશિક્ષણકમિટીની પણ એવી જ સૂચના હતી. પણ એ મિશ્રણ દોષરૂપ ન થાય અને બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન ન કરે તે સાર પ્રથમ પરિભાષાના એકીકરણની જરૂર જણાઈ—જે આ લઘુ પુસ્તક માટે બારે પડી. તેથી એ વિચાર છોડી દઈ, ત્રણેનું જુદું જુદું નિરૂપણ કરવાની સામાન્ય પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પણ તેમ કરવાની સાથે ત્રણ ધર્મ એક જ મહાવૃક્ષની શાખાઓ છે એ વાત ઉપર વારંવાર વાચકનું લક્ષ દોર્યું છે.

આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ હિન્દુધર્મનાં તત્ત્વો સમજાવવાનો છે: એટલે

માત્ર હકીકત આપીને સન્તોષ માનવો યોગ્ય ગણ્યો નથી. આથી કદાચ કોઈને આ લઘુ પુસ્તક કોઈ કોઈ સ્થળે કઠણ થએલું જણાશે. પણ તેઓને આટલું વિચારવા મારી વિનંતિ છે કે—હિન્દુધર્મના આચાર વિચાર શા છે એટલું જ બાળકને જણાવવાથી હાલના સમયમાં કાંઈ ફળ નથી; એથી હિન્દુધર્મ માટે એમને લાગણી ઉત્પન્ન થવાની નથી, અને થશે તો તે વર્તમાન વિચારયુગમાં નિરર્થક છે. જે ધર્મનો વિષય હાલના જમાનામાં ગ્રાહ્ય કરાવવો હોય તો તે સમજણ સાથે જ આપવો જોઈએ, અને તેથી એ સમજાવવા માટે કરેલો આ અદ્ય પ્રયત્ન ભૂલભરેલો નહિ ગણાય એમ આશા છે.

સમજાવવાના કામ માટે સંવાદનું રૂપ જ ઉત્તમ લાગવાથી એ પદ્ધતિ અહીં સ્વીકારી છે. મહેતાજી અને છોકરાંઓ વચ્ચે સંવાદ કરાવવાની રીત અતિ રૂઢ અને કૃત્રિમ દેખાય છે, અને તેથી મારો વિચાર પ્રથમ એ પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો નહોતો. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં મને જણાયું કે મોટી ઉંમરે આપણને જે રૂઢ અને કૃત્રિમ લાગે છે તે બાળકને તેવું લાગતું નથી. તેઓને તો વર્તમાન સમયમાં નિશાળનું જીવન જેવું ખરું અને રસિક લાગે છે તેવું બીજું કશું લાગતું નથી: એમનું જીવન ધણે ભાગે નિશાળથી જ બરાએલું રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ દૃષ્ટિથી જોઈને મેં પૂર્વોક્ત “મહેતાજી અને છોકરાં” ની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે.

બાપા જેમ અને તેમ સરળ રાખી છે. છતાં શબ્દોની પુનરુક્તિ નિવારતાં કોઈ કોઈ કઠણ શબ્દ સ્વાભાવિક રીતે જ આવી ગયા છે, ત્યાં પાઠની નીચે એની નોંધ કરી છે અને અર્થ આપ્યા છે. પારિભાષિક કે શાસ્ત્રરૂઢ શબ્દો વાપરવાની જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં તે વાપર્યાં છે, પણ એના એ જ વાક્યમાં, એની સાથે, એનો અર્થ કરી દીધો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય બાળકને સમજવો કઠણ પડે એમ છે તથાપિ તે દાખલ કર્યો છે: એવી આશાએ કે બાળક એ છોડી દેશે તો પણ સામાન્ય વાચકના ઉપયોગમાં તો આવશે જ. વિશેષમાં, તત્ત્વજ્ઞાન વિના હિન્દુધર્મ તે રામ વિનાના રામાયણ જેવો છે.

કુમ્ભસ,

આનન્દશંકર આપુલાઈ કુવ.

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્ધાત.

૧	હિન્દુધર્મ એટલે શું ?	૧
૨	હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્રો.	૩

ખંડ ૧: ઇતિહાસ:

૩	વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ.	૫
૪	હરિશ્ચન્દ્રનો યજ્ઞ.	૯
૫	જનકરાજાની સભા.	૧૨
૬	ગૌતમ બુદ્ધ અને બ્રાહ્મણો.	૧૪
૭	સૂત પૌરાણિક.	૧૭
૮	શંકરાચાર્ય અને મંડનમિત્ર.	૧૯
૯	રામાનન્દ અને એમના શિષ્ય.	૨૧

ખંડ ૨: ઇશ્વર:

૧૦	ઇશ્વર : સર્વ શક્તિ એની જ,	૨૩
૧૧	ઇશ્વર : સર્વ પદાર્થ એનાં જ રૂપ.	૨૬
૧૨	ઇશ્વર : જગત્પતી અંદર તેમ જ બહાર.	૨૮
૧૩	ઇશ્વર : દેખાતો નથી, પણ અનુભવાય છે.	૩૦
૧૪	ઇશ્વર : એક કે અનેક ?	૩૧
૧૫	“ તેત્રીસ કરોડ દેવ.”	૩૩
૧૬	ત્રિમૂર્તિ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર (શિવ.)	૩૫
૧૭	ગણપતિ અને માતા.	૩૬
૧૮	અવતાર.	૪૦
૧૯	રામ અને કૃષ્ણ.	૪૩

ખંડ ૩: વર્ણશ્રમધર્મ તથા આર્ય ધર્મજીવન.

૨૦	ચાર પુરુષાર્થ.	૪૬
૨૧	ચાર વર્ણ:-૧.	૪૮
૨૨	ચાર વર્ણ:-૨.	૫૧
૨૩	ચાર આશ્રમ.	૫૪

૨૪	સંસ્કાર:—૧.	૫૮
૨૫	સંસ્કાર:—ઉપનયન અને વિવાહ. ૨.	૬૨
૨૬	પંચ મહાયજ્ઞ.	૬૭
૨૭	વ્રત, ઉત્સવ, અને યાત્રા.	૭૧
૨૮	સામાન્ય ધર્મ.	૭૩

ખંડ ૪: આત્મા અને પરબ્રહ્મ.

૨૯	આત્મા:—૧.	૭૭
૩૦	આત્મા:—૨.	૮૦
૩૧	જીવાત્મા અને પરમાત્મા:—૧.	૮૩
૩૨	જીવાત્મા અને પરમાત્મા:—૨.	૮૫
૩૩	કર્મ અને પુનર્જન્મ.	૮૮
૩૪	સ્વર્ગ અને નરક.	૯૦
૩૫	મુક્તિ.	૯૩
૩૬	મુક્તિનાં સાધન: કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન.	૯૫
૩૭	પદ્ધતિ.	૯૮

ખંડ ૫:	}	૧. જૈનધર્મ.
		૨. બૌદ્ધધર્મ.

(૧) જૈનધર્મ.

૩૮	જૈન તીર્થંકર:	૧૦૪
૩૯	ઋષભદેવ અને મહાવીરસ્વામી.	૧૦૬
૪૦	જૈનધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ.	૧૦૮
૪૧	જૈનધર્મ: વ્રત, સામાયિક, અને પ્રતિક્રમણ.	૧૧૦
૪૨	જૈન: બન્ધ અને મોક્ષ.	૧૧૨

(૨) બૌદ્ધધર્મ.

૪૩	ગૌતમ બુદ્ધ.	૧૧૪
૪૪	ગૌતમ બુદ્ધનો મુખ્ય ઉપદેશ.	૧૧૯
૪૫	મૃત્યુનું રાજ્ય.	૧૨૧
૪૬	અવિરોધ.	૧૨૪

હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી.

૧.

હિન્દુ ધર્મ એટલે શું ?

[દિવાલ ઉપર પૃથ્વીના નકશો રાખીને.]

છોકરાઓ, આ પૃથ્વીના નકશા ઉપર નજર નાંખો. એમાં તમને, આપણા એશિયા ખંડમાં અને આફ્રિકા જ્યાં એશિયાને અડે છે એ કોરાણે, કેટલીક મોટી નદીઓ જોવામાં આવશે: (૧) એક આ નાઇલ; (૨) એની પાસે આ બીજી બે—યુફ્રેટિસ અને ટાઇગ્રિસ; (૩) એશિયાને સામે છેડે આ હો-આંગ-હો અને યાંગ-સે-ક્યાંગ; (૪) બે છેડાની વચમાં—આ આમુ અને સિર દરિયા (ઓક્સસ); અને તે પાસે આ કાર્પિઅન સરોવર તથા વોલ્ગા અને યુરલ નદી (૫) ત્યાંથી ચાલી હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાં આ સિન્ધુ, ગંગા-યમુના, અને નર્મદા, અને એ ઓગંચીને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી. નદીને કાંઠે અનાજનો પાક અને ઘાસચારો સારો થાય છે, માણસને તેમ જ ઘેરને પીવાને પાણી પુષ્કળ હોય છે, અને ન્હાની હોડી કે ત્રાપા બાંધતાં આવડતું હોય તો તે વડે પાણી-માર્ગે મુસાફરી કરવાની અને માલ લઇ જવા લાવવાની સગવડ પણ રીક મળે છે. આ કારણથી પ્રાચીનકાળમાં આ નદીઓના પ્રદેશમાં મનુષ્યોએ વસીને પોતાનો સુધારો સારો કેળવ્યો હતો: એટલે કે, ખેતી-વેપાર-ઉદ્યોગ-કળા-સાહિત્ય-કુટુંબ-રાજ્ય-ધર્મ વગેરે જે જે બાળતામાં સુધરેલાં મનુષ્યો જંગલી મનુષ્યો કરતાં સરસાઇ ભોગવે છે તે બધી અસલ આ નદીઓના પ્રદેશમાં જ કેળવાઇ હતી.

એમાંથી પ્રથમના બે પ્રદેશમાં હિપ્પન થએલો ધર્મ તેમ જ બીજી બધી જાતનો સુધારો નાશ પામી ગયો છે: જમીન ખોદતાં એમાંથી વાસણો, હથિયારો, અક્ષરલખેલી ઇંટો વગેરે પદાર્થ નીકળ્યા આવે છે એ ઉપરથી એ સુધારા વિષે આપણે કેટલુંક જાણીએ છીએ. પણ સિન્ધુ અને ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાં વસેલા લોકોએ જેવાં પુસ્તકો રચ્યાં, તેવાં નાઇલ અને યુફ્રેટિસ-ટાઇગ્રિસવાળા પ્રદેશ—જે મિસર (ઇજિપ્ટ), આસીરિયા,

ખાદીઆ અને ખાબિલોનિયા નામે ઓળખાતા—ત્યાંના લોકોએ રચ્યાં નથી. ત્રીજે જે હો-આંગ-હો અને યાંગ-સે-ક્યાંગનો પ્રદેશ—જે ચીન દેશ કહેવાય છે—એનો સુધારો હજી ચાલતો છે; પણ એ દેશના લોકોએ પણ મૂળ ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થએલો ધર્મ જ સ્વીકાર્યો છે. કાસ્પિયન સરોવર અને એની આસપાસની નદીઓના કાંઠાની * પ્રાચીન સુધરેલી પ્રજા-જે આર્ય જાતિ કહેવાય છે—એ તો ધણા જૂના વખતથી ગ્રીસ, રોમ, ઇરાન, હિન્દુસ્થાન, એમ જુદી જુદી બાજુએ વેરાઇ ગઇ હતી. આ આર્ય પ્રજા સિન્ધુ નદીને કાંઠે વસી, ત્યાંથી ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાં આગળ વધી, અને પછી દક્ષિણમાં દાખલ થઇ. સિન્ધુ અને ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાં આ આર્ય લોકોએ જે ધર્મ કેળવ્યો તે જ દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રસર્યો, એટલે એમ કહીએ તો ચાલે કે પૃથ્વી ઉપર ફેલાએલા ધર્મમાં સિન્ધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશમાં કેળવાએલો ધર્મ જેટલો જૂનો છે તેટલો જૂનો અત્યારે બીજો કોઇ ધર્મ નથી. એટલું જ નહિ, પણ આ ધર્મની અસર જૂના કાળમાં હિન્દુસ્થાનની બહાર પશ્ચિમ-માં મિસર સુધી, દક્ષિણ-પૂર્વમાં લાંકા, બ્રહ્મદેશ, સુમાત્રા-જાવાના ટાપુઓ સુધી, અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તીબેટ, ચીન અને જાપાન સુધી પ્રસરી હતી. આ ધર્મને આપણે એના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન—સિન્ધુ—ઉપરથી,† ‘હિન્દુધર્મ’ કહીએ છીએ.

એ ધર્મનાં પ્રાચીન પુસ્તકો હજારો વર્ષ ઉપર થએલાં તે હજી હયાત છે; અને એ ધર્મના આકારમાં દેશકાળ પ્રમાણે ધણા ફેરફાર થયા છે, તો પણ એનાં મૂળ તત્ત્વ—એનું સામાન્ય બંધારણ—હજી કાયમ છે: એ સિન્ધુ અને ગંગા-યમુનાને કાંઠે વસતા પ્રાચીન આર્યોએ પરમાત્મા વિષે જે સિદ્ધાન્તો બાંધ્યા છે તે જ સિદ્ધાન્તો અત્યારના હિન્દુઓ સ્વીકારે છે, અને તેઓ જેમ સૂર્ય સામું જોઇ એના તેજમાં પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતા, એની સ્તુતિ કરતા, એને અગ્નિમાં આહુતિ આપતા, તે જ પ્રમાણે અત્યારના હિન્દુઓ પણ કરે છે.

આવા લાંબા કાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મનું સ્વરૂપ દરેક હિન્દુ બાળકે જાણવું જોઇએ તે માટે આપણા કૃપાળુ મહારાજશ્રી એ એ વિષય તમને હુંકામાં અને સરળ રીતે સમજાવવા મને આજ્ઞા કરી છે. તે પ્રમાણે

* મૂળ ત્યાંની કે બીજા કોઇ સ્થાનેથી આવેલી એ વિષે મતભેદ છે. ઉત્તર યુવના પ્રદેશમાંથી કે બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠેથી આવેલી એમ કેટલાકનું માનવું છે.

† ‘સિન્ધુ’ નદીને કાંઠે વસતા આર્યો તે હિન્દુ: એ ઉપરથી.

હું તમને એ સમજાવીશ. પણ કાંઈ પણ નવું જાણવું હોય તો: એ વિષયમાં મન ચોંટાડવું જ પડે અને જુદી વાપરવી જ પડે—તે પ્રમાણે, હું આશા રાખું છું કે, તમે પણ કરશો.

આજ તો—આ પૃથ્વીના નકશાની મદદથી—હિન્દુધર્મ એટલે શું?, એ ધર્મ મૂળ ક્યાં ઉત્પન્ન થયો અને ક્યાં ક્યાં ફેલાયો?, અને એ કેટલો બધો જૂનો છે?—એટલું યાદ રાખશો તો બસ છે.

કળા=કુતર.

સાહિત્ય=કવિતા, વાર્તા વગેરે.

ફળગ્યો=પાળ્યો અને સુધાર્યો.

પ્રસર્યો=ફેલાયો.

ઉત્પત્તિસ્થાન=ઉત્પન્ન, પેદા થયાનું
ઠેકાણું.

પરમાત્મા=પરમ આત્મા, પરમેશ્વર.

તત્ત્વ=જેમ નાળીએરમાં ટોપકું.

સિદ્ધાન્ત=નિર્ણય; આવો છે એમ
નક્કી કરેલું.

સૂર્ય સામું જોઈ--સન્ધ્યા અને ગાયત્રી.

અગ્નિમાં આહુતિ=યજ્ઞ, હોમ.

૨.

હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્રો.

વેદ, શ્રુતિ (સંહિતાથી ઉપનિષદ્): ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦, ૧૫૦૦, ૧૦૦૦

સ્મૃતિ: ,, ૮૦૦થી ઈ. સ. પછી ૫૦૦

બાહ્ય: ઈ. સ. પછી ૬૦૦ થી ૧૫૦૦

સંતવાણી: ,, ૧૨૦૦ થી ૧૮૦૦

છોકરાઓ,—પરમેશ્વરને ઝાળખવો, એને બજવો, એને ગમતાં કામ કરવાં અને એ રીતે આપણું પોતાનું અને સૌ જીવનું કલ્યાણ કરવું એનું નામ ‘ધર્મ’; અને એ સંબંધી હિન્દુસ્થાનમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી જે પુસ્તકો લખાતાં આવ્યાં છે તે હિન્દુધર્મનાં ‘શાસ્ત્ર’: ‘શાસ્ત્ર’ એટલે આજ્ઞાનાં, બોધનાં વચન; એ જેમાં છે તે પુસ્તકો.

એ શાસ્ત્રના મ્હોટા મ્હોટા શા શા વર્ગો છે અને તે ઇતિહાસમાં એક પછી એક કેવા ઉત્પન્ન થયા છે અને ગોઠવાયા છે એ વિષે થોડુંક જાણશો, એટલે કાલે તમારે જેમ હિન્દુધર્મની જૂગોળ થઈ ગઈ, તેમ આજ હિન્દુ-ધર્મનો ઇતિહાસ થઈ જશે. એ ઇતિહાસમાં હું તમને એ શાસ્ત્રોની ઝીણી સાલવારી આપી હેરાન નહિ કરું. *

* મથાળે આપેલી જાડી સાલવારી નજરમાં રખાય તો બસ.

- (૧) હિન્દુધર્મનાં સર્વ શાસ્ત્રતું મૂળ—પ્રથમ શાસ્ત્ર—તે ‘વેદ’ કહેવાય છે. ‘વેદ’ એટલે જ્ઞાન; ધર્મ સંબન્ધી જ્ઞાનનાં પુસ્તક. આર્યો ઇશાન કોણુ-માંથી આવી સિન્ધુ નદીને તીરે વસ્યા, અને ત્યાંથી આગળ વધી ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં દાખલ થઇ પૂર્વમાં મિથિલા (બિહાર) સુધી પહોંચ્યા—એ સમયમાં રચાએલાં સર્વ પુસ્તકને એકઠાં કરી ‘વેદ’ નામ આપવામાં આવે છે. વેદને ‘શ્રુતિ’—સાંભળેલું જ્ઞાન—પણ કહે છે, કારણ કે એ જ્ઞાન ઋષિઓએ સાક્ષાત્ પરમાત્મા પાસેથી સાંભળ્યું હતું. વેદમાં પરમાત્માની સ્તુતિ, યજ્ઞનાં વર્ણન, અને પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે—અને એ સંબન્ધી પુસ્તકો તે (ક્રમવાર) સંહિતા બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ કહેવાય છે.
- (૨) તે પછી, જૂના ઋષિઓએ જે સાંભળ્યું હતું અને સાંભળાવ્યું હતું. તે વિષે નવા ઋષિઓ વિચાર કરવા લાગ્યા: તેમણે જૂનું જ્ઞાન સંભારીને નવા ગ્રંથો રચ્યા. એ ગ્રંથો ‘સ્મૃતિ’—સંભારેલું જ્ઞાન—કહેવાય છે. એમાં પરમાત્મા સંબન્ધી વિચાર ઉપરાંત, જૂના રીત રિવાજો શા હતા, અને તે કેવી રીતે પાળવા વગેરે બાબતો વિષે કહેલું છે. જુદાં જુદાં બ્રાહ્મણ કુળોએ આનાં ન્હાનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે, અને તે ઉપરથી મનુ સ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેએ મોટા ગ્રંથો બનાવ્યા છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં આ વિષયને લગતી વાર્તાઓ છે, અને એ પણ ‘સ્મૃતિ’ માં ગણાય છે. સ્મૃતિઓ થઇ તે વખતે તો આર્યો આખા હિન્દુસ્થાનમાં પથરાઇ ગયા હતા.
- (૩) આગળ જતાં—જ્યારે આ જાતનાં પુસ્તકો બહુ થઇ ગયાં ત્યારે એ બધાંમાંથી ધર્મ સંબન્ધી શો સાર નીકળે છે એ બતાવનારા આચાર્યો થયા; અને એમના મોટા ગ્રંથો તે ભાષ્ય કહેવાય છે. આવા ભાષ્ય બનાવનારમાં મુખ્ય શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં જન્મ્યા હતા.
- (૪) છેવટે—સંત સાધુઓએ દેશની ચાલતી ભાષામાં પરમેશ્વર વિષે જ્ઞાન અને ભક્તિનાં પદ ગાયાં છે, તથા ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ સંતની વાણી. એ પણ હિન્દુ ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં ગણવા લાયક છે, કારણ કે ઘણા હિન્દુઓ એ ભાવથી વાંચે છે અને એના કર્તા-

ઓને ગુરુ તરીકે માને છે. રામાનન્દ, કૃષ્ણીર, નાનક, રામદાસ, વૃકારામ, મીરાં, વૃક્ષસીદાસ વગેરે સંતોનાં નામ આખા હિન્દુસ્થાનમાં જાણીતાં છે, અને એમાંના કેટલાકના મ્હોટા પંથો પણ ચાલે છે.

હવે, આ જૂઠાં જૂઠાં શાસ્ત્રોના સમયની થોડીક હકીકત મારે તમને કહેવી જોઈએ. પણ સૂઝી હકીકત તમને કંટાળો આપે, તેથી તે તે સમયનાં થોડાં ચિત્રો હું તમારા આગળ દોરીશ—જે હું ઘાંઘું કે તમને ગમશે. સિનેમાનાં ચિત્રમાંથી આખી વાત તમે કેવી સમજી જાઓ છો, એ રીતે એ ચિત્રોમાંથી હિન્દુધર્મનો ઇતિહાસ તમે સમજી જાઓ.

સાલવારી-વર્ષ, અમુક પુસ્તક અ-
મુક વર્ષમાં થયું એની
હકીકત.

સાક્ષાત્-નજરોનજર, કાનોકાન,
સીધેસીધું.

સંત-સારો માણસ, સાધુપુરુષ.

સિનેમા-સિનેમેટાગ્રાફ; વીજળી-
ના ચન્દ્રની મદદથી પડદાઉપર
હાલતાં ચાલતાં તેજસ્વી ચિત્રો
પાડવામાં આવે છે ને.

૩.

વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ.

[વિશ્વામિત્ર: વેદકાળના એક ઋષિ. ઋષિ બિઆસ (વિપાશ) અને સત-
લજ (શુતુદ્રી) નદીને કાંઠે જિભા છે. નદીઓ એ કાંઠે પૂરવલે જાય છે. ઋષિ
અને એમના સાથીઓને નદી ઊતરવી છે. ઋષિ નદીની પ્રાર્થના કરે છે. ઋષિ અને
નદી વચ્ચે સંવાદ:]

વિશ્વામિત્ર: (મનમાં) પર્વતના ખોળામાંથી નીકળી આ એ નદીઓ—
વિપાશ (બિઆસ) અને શુતુદ્રી (સતલજ)—પાણીથી ભરેલી
દોડતી જાય છે: જાણે અશ્વશાળામાંથી છૂટેલી ખોંખારતી જતી
ધોડીઓ, અથવા તો ઝાં ઝાં કરતી ધોળી ગાય માતાઓ !

(સંલજાતાં: નદીઓને) ઇન્દ્રનાં જ મોકલ્યાં, એની આજ્ઞા પ્રમાણે
જ ચાલવા ઇચ્છતાં—તમે સમુદ્ર પ્રાપ્તે જાઓ છો—જાણે મ્હોટા
ધોરી રસ્તાઓ, અથવા તો એ રસ્તા ઉપર રથ દોડાવતા જતા
રથવાળાઓ ! મોઝાંથી જીછળતાં, એક બીજામાં ભગતાં, તમે કેવાં
જીજ્ઞાસુ દેખાઓ છો ! સૌની મ્હોટી માતા સિન્ધુ (શુતુદ્રી ?) પાસે

હું આવ્યો છું; સુન્દર અને વિશાળ એવી વિપાશ પાસે હું આવ્યો છું. ગાય વાછડા તરફ ઝાં ઝાં કરતી જાય તેમ દોડતાં અને શબ્દ કરતાં તમે સમુદ્ર પ્રત્યે જાઓ છો. નહિ વાંચ ?

નદીઓ: હા. અમે પાણીથી ભર્યાં ભર્યાં અમારે મળવાને સ્થાને—સમુદ્રે—જઈએ છીએ. સમુદ્ર એ અમારું દેવે કરી મૂકેલું મળવાનું સ્થાન છે. અને એક વખત અમને એ તરફ જવાની એ આજ્ઞા કરે છે તો પછી અમે પાછાં ફરતાં નથી. કહો ઋષિ! તમે અમને શા માટે બોલાવો છો? તમારે શું જોઈએ છે?

વિદ્યાભિન્ન: માતાજી! ખરેખર તમે પ્રભુએ ઠરાવેલા સત્યની સીધી લીટીએ જ ચાલો છો. પણ કૃપા કરી મારી આટલી પ્રાર્થના ખાતર ઘડીક તમારું દોડવું બંધ રાખો તો ઠીક. હું કુશિક(રાજા)નો પુત્ર છું, અને બહુ ભક્તિથી તમારું રક્ષણ અને કૃપા માગું છું.

નદીઓ: હાથમાં વજ્ર ધારણ કરનાર એવા ઇન્દ્ર દેવે અમને પર્વત ચીરી એની ગુફામાંથી કાઢ્યાં છે. પુત્ર નામે દૈત્યે અમને ચોતરફથી ઘેરી રાખ્યાં હતાં, પણ આ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર અને ચક્ષાવનાર એ દેવે અમને બહાર આપ્યાં. એની—આ સૃષ્ટિને ચક્ષાવનારી—આજ્ઞામાં રહીને જ અમે ચાલીએ છીએ. ઇન્દ્ર દેવનું આ સ્તુતિ કરવા જેવું પરાક્રમ છે કે વજ્ર વડે એમણે પુત્રને અને એની આસપાસ બેસતા એના સાથીઓને માર્યા—જેથી અમારાં જળ, જેને હમેશાં ચાલવું જ ગમે છે, એ વહેતાં થયાં.

વિદ્યાભિન્ન: હે સ્વર્ગમાં વસનારી, સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલી બહેનો! હું આ રથમાં બેસી બહુ દૂરથી આવ્યો છું. આ સ્તુતિ સાંભળી મારી ખાતર તમે નીચાં નમો, તો હું તમારે સામે પાર જઈ. તમારાં બહેણુ મારા રથના આંચ કરતાં નીચાં રહે એટલે બસ.

નદીઓ: હે ઋષિ! તમારું કહેવું અમે સાંભળ્યું. તમે આ રથમાં બેસી દૂરથી આવ્યા છો, તો હવે અમે આ નમીએ. [નદીનાં પાણી ઊતર્યાં.]

વિદ્યાભિન્ન: ત્યારે હવે આ ભરતકુળનાં સંતાન આ નદીએ. ઊતરશે. એઓ પરાક્રમી છે—ભૂમિ શોધવા નીકળ્યા છે,—અને ઇન્દ્રનાં મોકલ્યાં તમે જાઓ છો અને તમને કોઈ પાછાં વાળી શકતું નથી તેમ તેઓ પણ ઇન્દ્રના મોકલ્યા જ જાઓ, અને વિજય કરો! તેઓ યજ્ઞવડે દેવને પૂજે છે, અને એમના ઉપર તમે પ્રસન્ન રહો એમ હું માગું છું.

એ ઋષિ ઉપર નદીઓ પ્રસન્ન થઈ: પરાક્રમી ભરતો નદી જિત્યાં. પછી ઋષિએ ફરી નદીઓને સ્તુતિ કરી કે—હવે તમે પાછાં ભરાઓ, જળથી નાળાં ભરો, અને જેસથી વહે જાઓ—જેથી અમે પુષ્કળ ધન-ધાન્ય પામીએ !

છોકરાઓ, તમને આ ઋષિ અને નદીઓને વાત કરતાં સાંભળી અચ-રજ લાગે છે ? આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ એ જ પ્રમાણે સૂર્ય ચન્દ્ર વાયુ વરસાદ બહાણું અગ્નિ—વગેરે આ સૃષ્ટિના અદ્ભુત અને સુંદર પદાર્થોમાં પરમેશ્વરનો વાસ જોતા, અને જાણે પરમેશ્વર એમાં બોલાતા હોય અને પરમેશ્વર એમને ચલાવતા હોય એમ જ એમને દેખાતું. તેથી તેઓ ‘ઋષિ’ (સંસ્કૃત ऋषि—દેખવું ક્રિયાપદ ઉપરથી) એટલે કે દેખનાર, જોનાર કહેવાય છે.

આકાશમાં તારા ચળકે છે તેમ આ સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરના તેજથી એમની દૃષ્ટિ આગળ ચળકતા. તેથી એ પદાર્થોને અને એમાં વસતાં પ્રભુનાં રૂપને તેઓ ‘દેવ’ કહેતા. ‘દેવ’ એટલે દીપનાર (સંસ્કૃત दिव-ધાતુ ઉપરથી.)

દેવોમાં મુખ્ય:

૧. ઇન્દ્ર: જે એના વજ્ર વડે પર્વતોને ચીરીને દૈત્યોએ પૂરેલી ગાયો છોડવે છે; દૈત્યોને મારે છે; આર્યોને યુદ્ધમાં જીતાડે છે. એ સર્વશક્તિ-માન પરમેશ્વર. ઇન્દ્ર અને દૈત્યોનું યુદ્ધ તે આકાશમાં થતું વરસાદનું તોફાન અને ગર્જના; વજ્ર તે વીજળી, પર્વતો તે વાદળાં; એમાં પૂરી રાખેલી ગાયો તે વરસાદની સેરો.
૨. વરુણ અને મિત્ર: વરુણ એ આખા વિશ્વમાં જાઇ રહેલો, પાપ પુણ્ય જોનારો દેવ છે. એનાથી કશું છાનું નથી. રાત્રે ચોતરફ અંધ-કાર જાઇ રહ્યો હોય છે ત્યારે પણ એ અંધકારમાં જગતો દેવ છે. બે જણ છાનામાના કોઈ વાત કરતા હોય તો ત્યાં એ ત્રીજો છે જ છે. કિવસે આપણા મિત્રની માફક આપણને બોલાવનાર અને આપણાં કામમાં સાથ કરનાર પરમેશ્વર તે મિત્ર કહેવાય છે.
૩. સૂર્ય—સવિતા: એ આ જગતમાં સર્વ પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનાર અને ચલાવનાર દેવ છે.

૪. વિષ્ણુ: એ વિશ્વમાં પ્રવેશેલો, વ્યાપેલો દેવ છે: એના ધામમાં સઘળું મીઠું-મીઠું, સુખ અને તેજથી ભરેલું છે.
૫. સેદ્ર: આ તોફાની પવન અને ભડભડતા અગ્નિમાં દેખાતું પરમેશ્વરના ક્રોધ અને ગુસ્સાનું રૂપ છે.
૬. અગ્નિ: એ ઘેર ઘેર પ્રકાશતું પરમેશ્વરનું રૂપ છે: એમાં હોમેલું દેવને પહોંચે છે—તેથી એ દેવોનો ‘હોતા’ એટલે ખોલાવનાર કહેવાય છે.
૭. યમ: એ આપણને નિયમમાં રાખનાર, મૃત્યુ પછીના-પર-લોકનો દેવ છે.
૮. અદિતિ-હિરણ્યગર્ભ-વિશ્વકર્મા-પુરુષ: હવે જરા ઊંચી નજર કરો: જુવો આ આકાશ એક અખંડ (જેના કંકડા થઈ શકે નહિ તેવું) વ્યાપેલું છે: એ સૂર્ય વગેરેની માતા—‘અદિતિ:’ આ પરમેશ્વરનું અખંડ-અનન્ત સ્વરૂપ. એ જ પરમેશ્વરરૂપી તેજના ઘડામાંથી આ આખું જગત પાંખો ફફડાવી નીકળ્યું છે: તેથી એ પરમેશ્વરનું નામ ‘હિરણ્યગર્ભ.’ આ જગતનો ઘડનાર, કરનાર એ જ છે: તેથી એ ‘વિશ્વકર્મા.’ અને આ જગતમાં આત્મારૂપે ભરપૂર ભરેલો પણ એ જ, તેથી એ ‘પુરુષ.’

ઋષિઓ આ દેવો રૂપી પ્રભુની શક્તિઓની સ્તુતિ કરતા, અગ્નિમાં એમને આહુતિ આપતા, અને એમની પાસે ધન ધાન્ય પશુ અને કુટુંબનું સુખ માગતા. તે સાથે, આ વિશ્વ એક સત્યની સીધી લીટીએ જ ચાલે છે એમ તેઓ માનતા. તથા આ વિશ્વ ક્યાંથી આવ્યું, કોણે કર્યું, શી રીતે કર્યું વગેરે જગત અને ઈશ્વર સંજ્ઞાની ઊંડા વિચાર પણ કરતા.

સંવાદ=વાતચિત.

અશ્વશાળા=તખેલો, ઘોડાળ.

સીધી લીટી—એને વેદમાં ‘ઋત’

કહે છે: અંગ્રેજી ‘રાઈટ’

(ખરું) શબ્દનો મૂળ અર્થ

પણ આ સીધી લીટી છે.

પ્રવેશેલો=પ્રવેશેલો; વિશ્વ ધાતુ-

જેના ઉપરથી ‘વિષ્ણુ’-શબ્દ.

વ્યાપેલો=પૂરેપૂરો ભરીને રહેલો.

અખંડ=કપાય ભગાય નહિ તેવું.

અનન્ત=છેડા વગરનું.

૪.

હરિશ્ચન્દ્રનો યજ્ઞ.

પ્રાચીન કાળમાં હરિશ્ચન્દ્ર નામે એક રાજા થઈ ગયા. એમને પુત્ર નહોતો. નારદમુનિ ફરતા ફરતા રાજાને ત્યાં આવ્યા. રાજાએ નારદજીનો સત્કાર કર્યો અને પૂછ્યું: “મહારાજ, સૌ પુત્ર ઇચ્છે છે તેનું શું કારણ?” નારદજીએ પુત્રથી થતા લાભ કહ્યા, અને પુત્ર મેળવવા વરુણદેવની ઉપાસના કરવાનું બતાવ્યું. રાજાએ વરુણની ઉપાસના માંડી, અને કહ્યું: “વરુણ દેવ! મને પુત્ર થશે તો હું તમારો યજ્ઞ કરી એ પુત્ર તમને ચઢાવીશ.” રાજાને પુત્ર થયો, એટલે વરુણ આવીને ઊભા રહ્યા અને કહ્યું: “રાજા, તારા પુત્રનું બલિદાન આપ.” રાજા મૂંઝાયો, અને યુક્તિ કાઢી જવાબ આપ્યો: “વરુણદેવ! આપ માગો છો એ ખરું—પણ હજી દશકણ તો જવા દો. દશ દિવસ ગયા વગર છોકરું યજ્ઞ લાયક પવિત્ર કેમ ગણાય?” વરુણદેવ પાછા ગયા. દશ દહાડા પછી પાછા આવ્યા અને કહ્યું: “રાજા, છોકરો.” રાજા બોલ્યો: “ખરું, પણ છોકરાને દાંત આવે ત્યારે: તે વગર એ યજ્ઞ લાયક ન ગણાય.” વરુણદેવ પાછા ગયા. છોકરાને દાંત આવ્યા એટલે ફરી રાજા પાસે આવીને કહ્યું: “રાજા, છોકરો.” રાજા બોલ્યો: “વરુણજી, આ તો દૂધીઆ દાંત કહેવાય. એ પડી જઈને જ્યારે પાકા દાંત આવે ત્યારે આવજો.” વરુણ પાછા ગયા, અને છોકરાને પાકા દાંત આવ્યા ત્યારે ફરી રાજા પાસે આવીને કહ્યું: “રાજા, છોકરો.” રાજાએ કહ્યું: “ખરું; પણ ક્ષત્રિય કુમાર તો જ્યારે બખ્તરાં પહેરતો થાય ત્યારે પવિત્ર ગણાય. માટે એ વખત આવે ત્યારે આવજો.” એ વખત પણ આવ્યો. અને વરુણ પાછા આવ્યા, અને કહ્યું: “રાજા, છોકરો.” હવે તો રાજાને વાયદો કરવાનું કશું બહાનું સજાયું નહિ. તેથી કુંવરને બોલાવ્યો અને કહ્યું: “ભાઈ રોહિત ! તારા જન્મતાં પહેલાં મેં વરુણદેવને કહ્યું હતું કે ‘મને પુત્ર થશે તો એ પુત્ર હું તમને ચઢાવીશ.’ માટે, મારે હવે યજ્ઞ કરી તારું બલિદાન આપવું પડશે.” રોહિત ગભરાયો, અને વનમાં નાશી ગયો.

રાજાને જલોદર થયું. રોહિતે એ વાત સાંભળી. તેથી એણે વિચાર

* એકું બ્રાહ્મણને જનોઈ તેહું ક્ષત્રિયને બખ્તર.

કર્યો કે જે થાય તે ખરું, પણ મારે પિતા પાસે જવું. રોહિત જ્યાં ગામ તરફ વળે કે રસ્તામાં ઇન્દ્ર મનુષ્યનું રૂપ લઇ સામા આવે ને કહે કે “ભાઈ, ઘેર તો કદી જઈએ નહિ: ઘેર બેઠેલાનું નસીબ બેઠેલું; ફરે તે ચરે.”* એમ બે ચાર વાર ઇન્દ્રે રોહિતને ગામમાં પેસતો પાછો વાળ્યો.

પછી રોહિતને એક યુક્તિ સૂઝી. અશ્વગર્ભ નામે એક બ્રાહ્મણ-એની સ્ત્રી અને એના ત્રણ પુત્ર સહિત-ભૂખે મરતો હતો. એને દ્રવ્ય આપી શુન:શેપ નામે એના એક પુત્રને એણે વેચાતો લીધો, અને એને રાજા પાસે લઈ જઈ કહ્યું: “મેં આને વેચાતો લીધો છે, મારે ઠેકાણે આનું બલિદાન કરો.” રાજા વરુણ પાસે ગયો અને કહ્યું: “વરુણદેવ! મારા પુત્રને બદલે આનું બલિદાન સ્વીકારો.” વરુણે એ સ્વીકારવા હા પાડી. રાજાએ યજ્ઞ આરંભ્યો.

શુન:શેપને યજ્ઞને થાંભલે કોણ બાંધે? બ્રાહ્મણોએ એ ઘેર કૃત્ય કરવાની ના પાડી. શુન:શેપનો પિતા કહે, “હું બાંધું, જે મને સો મ્હોર આપો તો.” રાજાએ આપી. શુન:શેપને એના દુષ્ટ પિતાએ યજ્ઞને થાંભલે બાંધ્યો! પણ એનો વધ કોણ કરે? એ જ પિતાએ બીજી સો મ્હોરો માંગી અને એ કૃત્ય કરવાનું પણ માથે લીધું! તરવાર ઘસી તૈયાર કરી, અને શુન:શેપને મારવાનો વખત થયો છે—ત્યાં શુન:શેપે દેવોની સ્તુતિ કરવા માંડી.

પહેલી પ્રજ્ઞપતિની કરી: કારણ કે એ સર્વ દેવોને માથે છે. પ્રજ્ઞ-પતિએ કહ્યું: “અગ્નિની સ્તુતિ કર, કારણ કે સર્વ દેવોમાં અગ્નિ મનુષ્યની પાસેમાં પાસે છે.” અગ્નિની કરી. અગ્નિએ કહ્યું: “સર્વ જન્મેલી વસ્તુના દેવ સવિતા છે, માટે સવિતાની સ્તુતિ કર.” સવિતાની કરી. સવિતાએ કહ્યું: “મૂળ આ વરુણનું બલિદાન છે, માટે વરુણની કર.” વરુણની કરી. વરુણે કહ્યું: “અગ્નિ દેવોનું મુખ છે—અગ્નિદ્વારા સર્વ દેવોને આહુતિ પહોંચે છે માટે અગ્નિની કર.” અગ્નિની કરી. અગ્નિએ વળી વિશ્વે દેવા-એટલે સર્વ દેવો, સર્વ દેવોનો સમુદાય—એની કરાવી. વિશ્વે દેવાએ દેવોના રાજા ઇન્દ્રની કરાવી. ઇન્દ્રે દેવોના વૈધ સર્વલોકોપકારી અશ્વિનોની કરાવી. અશ્વિનોએ ઉષા(પ્રભાતની દેવી)ની કરાવી. તુરંત શુન:શેપનાં બન્ધન છૂટ્યાં, અને હરિશ્ચન્દ્ર રાજાનું જલોદર પણ ખેંસી ગયું. કૃપાળુ વિદ્યા-મિત્રે શુન:શેપને પોતાનો પુત્ર કરી માંડ્યો, પોતાના સર્વ પુત્રમાં એને

* જૂજશાસ્ત્રી કહેવત. અર્થ: બહાર, પરદેશ નીકળી પડે તે જ પરાક્રમ કરે.

એક પદ આપ્યું, અજગર્તે શુન:શેપને પોતાને ઘેર આવવા આગ્રહ કર્યો, પણ એ દુષ્ટ પિતાનો યોગ્ય તિરસ્કાર કરી એણે કહ્યું: “પિતાજી ! અધમ-માં અધમ મનુષ્ય ન કરે એવું કામ તમે કર્યું ! તમારે ઘેર હું નહિ આવું.”

છોકરાંઓ, આ વાત વાંચી તમને કંપારો છૂટે છે ? કંપારો છૂટે એવું જ છે. મનુષ્યનું બલિદાન આપવું એ કેવું ધોર કૃત્ય ! આ વાતમાં પણ એને ‘અમાનુષ’-મનુષ્યને ઘટારત નહિ એવું-કૃત્ય કહ્યું છે. વેદકાળમાં ઋષિઓ કાંઈ આવાં કૃત્ય કરતા નહિ. * પ્રથમ એમના યજ્ઞ સાદા અને ઘણે ભાગે અન્ન ધી દૂધ અને સોમરસના થતા, પણ તેઓના અન્નમાં બહુ પુરાતન કાળની કેટલીક વાતો નોંધી છતાં એ જોતાં જણાય છે કે બહુ જૂના વખતમાં મનુષ્યનું બલિદાન અપાતું હશે, પણ તે પછી પશુનું, અને જે પુસ્તકમાંથી આ વાત તમને કહી એના વખતમાં તો ધાન્ય-હાંગેર-ના યજ્ઞ પણ થવા લાગ્યા હતા. પણ ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાં વિસ્તરેલા આર્યો ઘણીવાર મહોટા યજ્ઞો કરતા અને એમાં પશુનું બલિદાન આપતા. પણ આપણે કાલે જોઈશું કે ઋષિઓને આ પ્રકારના ધર્મથી સન્તોષ થયો નહિ, અને તેથી તેઓએ જ્ઞાનનો અને ભક્તિનો ધર્મ ઉપ-દેશવા માંડ્યો.

જલોદર=પેટમાં પાણી ભરાવાનો રોગ, જળદર; વરુણ જળના દેવ, તેથી એ ઉપર એમની સત્તા.

વધ=મારવું, યજ્ઞમાં મારવું.

પહેલી પ્રજાપતિની-આ પૈરંબાર જુદા જુદા દેવો વિષે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન થવા માટે રાખ્યો છે.

સમુદાય=સમૂહ, ટોળું.

સર્વલોકોપકારી=સર્વ લોકોનો ઉપ-કાર એટલે બહુ દરનાર.

બલિદાન=દેવને ચઢાવવું તે.

ધોર=ભયંકર, કમકમાટી છૂટે એવું.

સોમરસ=સોમ નામના વેલાનો રસ.

પુરાતન=જૂનું.

* મનુષ્યને પ્રાણ કેવો બહાલો છે એ જુદી જુદી રીતે અજગર્ત, રોહિત અને શુન:શેપનાં દૃષ્ટાન્તોથી બતાવી—પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા રાખવાનો ઉપદેશ આ વાત-માં રહેલો છે. એ ઉપરાંત શુન:શેપનો ખગોલવિદ્યાથી પણ અર્થ કરવામાં આવે છે. પણ તે અહીં ઉપયોગી નથી.

† કેટલીક દ્રાવિડ વગેરે અનાર્ય જાતોની પણ એ હોય છે.

૫.

જનક રાજની સભા.

પૂર્વે મિથિલામાં જનક નામે એક મહારાજાની રાજ હતો. એ રાજ-
પાટ ઉપર એસી ઉત્તમ રીતે રાજકાજ કરતા, પણ એમનું મન તો હમેશાં
પરમાત્મામાં જ ચોંટકું રહેતું. એમના જ્ઞાનની કીર્તિ એવી ફેલાયેલી હતી
કે દૂર દૂર દેશના બ્રાહ્મણો પણ એમની પાસે શીખવા આવતા. એ કાળમાં
રાજાએ ત્યાં મોટા મોટા યજ્ઞ થતા એમાં વિદ્વાનો મળી સામસામા
પ્રશ્નો પૂછી પરમેશ્વર વિષે વિચાર ચલાવતા. જનકરાજાએ પણ આવો એક
યજ્ઞ કર્યો, અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દક્ષિણા આપી. એ યજ્ઞમાં છેક કુરુ અને
પંચાલ દેશ સુધીના બ્રાહ્મણો એકઠા થયા હતા. જનકરાજાને જાણવાની
મઝા થઈ કે આ બ્રાહ્મણોમાં સૌથી વિદ્વાન કોણ હશે ? તે માટે એમણે
એક હજાર ગાયો એક વાડામાં પૂરી, અને એ દરેકને શીંગડે કેટલીક
સોના મોર બાંધી, અને એ બ્રાહ્મણોને કહ્યું: “ મહારાજ, તમારામાં જે
બ્રહ્મિષ્ઠ (‘ બ્રહ્મ ’ એટલે પરમેશ્વર, એને જાણવામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ) હોય તે
આ ગાયો લઈ જાય.” કોઈ બ્રાહ્મણની હિંમત ન ચાલી. માત્ર યાજ્ઞવલ્ક્યે
પોતાના શિષ્યને કહ્યું: “ અરે, સૌમશ્રવા ! * આ ગાયને કાઢી જા.”
બ્રાહ્મણો યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપર ગુસ્સે થઈ બોલ્યા: “ અરે, યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તું સૌથી
બ્રહ્મને વધારે જાણનારો ?” જનકરાજાના યજ્ઞમાં અશ્વલ નામે બ્રાહ્મણ
હોતા હતા એણે આવીને પૂછ્યું: “ યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તમે બ્રહ્મને સૌથી વધારે
જાણો છો ?” યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો: “ બ્રહ્મને કોણ જાણી શક્યું છે ?
એને જાણનાર એવો જે પુરુષ હોય તેને તો અમે નથીએ છીએ. અમારે
તો માત્ર આ ગાયો જોઈએ છે. ” અશ્વલથી માંડી યજ્ઞમાં મળેલા બધા
બ્રાહ્મણોએ યાજ્ઞવલ્ક્યને એક પછી એક પ્રશ્ન પૂછ્યા, અને યાજ્ઞવલ્ક્યે એના
ઉત્તર આપ્યા. એ પ્રશ્ન પૂછનારમાં વાયકનવી નામે ગર્ગજોત્રની (ગાર્ગી)
એક સ્ત્રી પણ હતી—એ ઉપરથી અસલ સ્ત્રીઓ પણ પરમેશ્વર સંબંધી કદાચ
પ્રશ્નોમાં કેવી ભાગ લેતી હશે એ જણાય છે. એ ગાર્ગી વાયકનવીએ
યાજ્ઞવલ્ક્યને કહ્યું: “ યાજ્ઞવલ્ક્ય ! હું તમને એ પ્રશ્ન પૂછું છું એનો તમે
ઉત્તર આપો તો અહીં એક પણ એવો બ્રાહ્મણ નથી કે જે તમને જીતી

શકે. એક પ્રશ્ન એ કે—“જે આ ગગનની પાર અને આ પૃથ્વીની નીચે રહેલું છે, જેની વચમાં આ ગગન અને પૃથ્વી રહેલાં છે, જે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં રહે છે એ શેમાં ઓતપ્રોત (લુગડાના વાણા-તાણાની માફક વણાએલું) છે?” યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો: “આકાશમાં.” આપણી બહાર દીસતું આ આખું જગત્ આકાશમાં ઓતપ્રોત-વણાએલું-છે તેથી આ કહેવું બરાબર છે, અને ગાર્ગીના એક પ્રશ્નનો એથી ઉત્તર થઈ ગયો. તેથી ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્ક્યને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું: “ઋષિજી ! હવે ખીજો પ્રશ્ન પૂછું છું એ સર્વે થઈ સાંભળો.” પછી ગાર્ગીએ ખીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “વાર; પણ આકાશ શેમાં ઓતપ્રોત (વણાએલું) રહેલું છે?” યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યો: “અક્ષરમાં.” ‘અક્ષર’ કહેતાં જે કદી ખરતું નથી, નાશ પામતું નથી એવું જે અન્ન-અર્થાત્ પરમેશ્વર, તેમાં. હે ગાર્ગી ! એ ‘અક્ષર’ જાહેર નથી, ઝીણું નથી, લાંબું નથી, ટૂંકું નથી, એને આંખ નથી, કાન નથી, વાણી નથી, મન નથી, કાંઈ એની અંદર નથી, કાંઈ એની બહાર નથી. એ અક્ષરની આજ્ઞામાં આ સૂર્ય ચન્દ્ર પોતપોતાને સ્થાને ટક્યા રહે છે...એની જ આજ્ઞામાં આ ગગન અને પૃથ્વી ટક્યાં રહે છે. કેટલીક નદીઓ આ બરફથી ઢંકાએલા પર્વતમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે, કેટલીક પશ્ચિમ તરફ વહે છે એ એની જ આજ્ઞા પ્રમાણે વહે છે. એના સિવાય કોઈ જોનાર નથી, કોઈ સાંભળનાર નથી, કોઈ વિચારનાર નથી, કોઈ જાણનાર નથી. એ અક્ષરમાં આ આકાશ ઓતપ્રોત-વણાએલું-રહેલું છે. એને જાણીને જે જાય છે તે ‘બ્રાહ્મણ’, અને નથી જાણતો તે ‘કૃપણ’-દયા ખાવા જેવો, અજ્ઞાન.

આમ સર્વ દેવોને સ્થાને માત્ર એક ‘અક્ષર’-અવિનાશી પરમેશ્વરની જ વાત થતી સાંભળી શાકલ્ય નામે એક બ્રાહ્મણે યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછ્યું: “યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવ કેટલા ?” દેવની જુદી જુદી સંખ્યા બ્રાહ્મણો કહેતા હતા તે સર્વ એક પછી એક કહીને, છેવટે સર્વનો સમાવેશ એક પરમાત્મામાં જ થાય છે એમ યાજ્ઞવલ્ક્યે જણાવ્યું.

ત્યાર પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઘણીવાર જનકરાજ પાસે જતા, અને એ મહારાજાની રાજ્યને પણ જ્ઞાન આપી શકે એવા એ સમયમાં એ એક જ ઋષિ હતા. તેથી એ આવે ત્યારે રાજ્ય પણ રાજ્યાસન ઉપરથી ઊઠી એમની સામા બેસતા, અને પરલોક પરમાત્મા વગેરે વિષે પૂછતા.

હોતા=યજ્ઞમાં દેવાને બોલાવનાર
મુખ્ય બ્રાહ્મણ; એ ઋગ્વેદી
હોય છે.

ગોત્ર=કુળ.

ગગન=‘ઘા:’ ગગન કરતાં ‘આકાશ’
શબ્દ સરળ છે પણ તે મૂકતાં
આગળ આકાશમાં એને રહેલું
કહે છે એ વાતને વાંધો આવે છે.

સમાવેશ=સમાવું, માવું; સર્વ દેવ
એક પરમેશ્વરમાં માર્ગ જાય છે,
એનામાં આવી જાય છે.

સર્જ=તૈયાર; ધનુષ્યને ન્યા કહેતાં
દોરી ચઢાવી હોય અને એ જેવું
દેખાય એવું.

આજ્ઞા=હુકમ.

રાજ્યાસન=રાજને બેસવાની ગાદી,
બેઠક.

૬.

ગૌતમ બુદ્ધ અને બ્રાહ્મણો.

ઋગ્વેદસંહિતાથી ઉપનિષદ સુધીના કાળમાં, ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોએ અને ક્ષત્રિયોએ પરમેશ્વર વિષે અને એને પહોંચવાના માર્ગો વિષે પુષ્કળ વિચાર કર્યા હતા. અને પરસ્પર વાદવિવાદ કરીને એ વિષયમાં જેટલું જ્ઞાન મળે તેટલું મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. વાદવિવાદથી થયું જ્ઞાન મળે છે, અને કશું વિચારવાનું રહી જતું નથી એમ ખાતરી થાય છે. પણ જતે દહાડે આ વાદવિવાદ તે માત્ર ખાલી શબ્દોની લઢાઈઓ થઈ ગઈ, અને ઋષિઓએ બતાવેલા માર્ગ આંખ મીંચીને ચાલવાના રૂઢિના ચીલા થઈ ગયા. આ નવા કાળમાં લોકને જગાડનાર એ મહોટા ઉપદેશકો થયા છે—એક મહાવીર સ્વામી અને બીજા ગૌતમ બુદ્ધ. બંનેના સિદ્ધાન્ત વિષે કાંઈક કાંઈક આગળ કહેવામાં આવશે. આ ટેકાણે તો હું તમને ગૌતમ બુદ્ધ અને બ્રાહ્મણોની એક વાર્તા જ કહીશ—જેથી એ સમય કેવો હતો એ તમારા જાણવામાં આવશે.

પૂર્વે કોઈ એક નગરમાં વસિષ્ઠ અને ભરદ્વાજ ઋષિના કુળના એ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા તેઓ વચ્ચે બ્રહ્મ (ઉપનિષદમાં ઉપદેશોલા પરમેશ્વર-પરમાત્મા) વિષે અને એને પહોંચવાના માર્ગ વિષે વિવાદ ચાલ્યો. એક કહે ફલાણા આચાર્ય (માર્ગે ચલાવનાર ઉપદેશક ગુરુએ) કહેલું ખરું છે, અને બીજો કહે ફલાણા આચાર્ય કહેલું ખરું છે. તેઓથી કાંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ, તેથી બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે “ ચાલો, આપણે

બુદ્ધ ભગવાન પાસે જઈએ અને એમને પૂછીએ. કહે છે કે એમના જેવા જ્ઞાની અને સાધુ પુરુષ બીજા કોઈ નથી. તેથી એ આપણને ખરી વાત સમજાવશે.” અને ગૌતમ બુદ્ધ પાસે ગયા અને વન્દન કરી બેઠા અને કહ્યું: “ મહારાજ ! પરમેશ્વર વિષે અને એને પહોંચવાના માર્ગ વિષે બ્રાહ્મણોમાં જુદા જુદા મત ચાલે છે: કોઈ કાંઈ કહે છે, તો કોઈ કાંઈ કહે છે—એમાંથી કોનું કહ્યું ખરું હશે એની અમને સમજણ પડતી નથી. માટે અમને ખરું શું છે એ બતાવો.

ગૌતમ બુદ્ધ:—ભાઈઓ, એમાંથી કોઈએ પરમેશ્વર જોયો હશે ખરો ?

વસિષ્ઠ:—ના, તેમ તો કાંઈ જણાતું નથી.

બુદ્ધ:—એમના ગુરુઓએ જોયો હશે ખરો ?

વસિષ્ઠ:—એમના ગુરુઓએ જોયો હોય એમ પણ અમને લાગતું નથી.

બુદ્ધ:—એ ગુરુના ગુરુઓએ જોયો હશે, ખરો ?

વસિષ્ઠ:—એમણે પણ જોયો હોય એમ અમે ધારતા નથી.

બુદ્ધ:—ત્યારે તો ત્રણ વેદમાં કુશળ એવા બ્રાહ્મણો પણ જે વસ્તુ એમણે કહી જોઈ નથી, જાણી નથી, તેની વાતો કરતા અને એનો માર્ગ બતાવતા જોવામાં આવે છે !

વસિષ્ઠ:—એમ તો ખરું.

બુદ્ધ:—આ તો ત્યારે આંધળાની હાર ચાલી ! નથી આગલો જોઈ શકતો, નથી વચલો જોઈ શકતો, નથી છેલ્લો જોઈ શકતો ! ત્રણ વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણોની વાણી પણ માત્ર શબ્દોનાં ખોખાં-ખોટા બડબડાટ છે. વસિષ્ઠ ! એક માણસ ચાર રસ્તાના ચોગાન વચ્ચે બેસીને સીડી ઘડે છે, અને એને પૂછીએ છીએ કે આ સીડી વડે કયે મકાન ચઢવું છે તો એ ઉત્તર આપે છે કે એ મકાન તો હું જાણતો નથી ! એ માણસ એ સીડી કેવડી મ્હોટી કરવી, સળંગ કરવી કે બે કકડે કરવી, વગેરે શું જાણવાનો હતો ? હવે એક બીજાને દાખલો આપું. જુવો આ ઊંતાવળી * નદી બે કાંઠે પૂર વહેતી જતી હોય અને સામે કાંઠે જેને કામ હોય એ માણસ આ કાંઠે બેભો બેભો ખૂમ પાડે કે ‘ઓ સામા કાંઠા ! આમ આવ, ઓ સામા કાંઠા !

* નદીનું નામ ‘અધિરા,’ તેથી આ સમાનાર્થક ગૂંજશતી નામ.

આમ આવ.' તો એમ હજાર વાર ખૂબ પાડયાથી પણ સામે કાઠો આમ આવે ખરો? કે સામે કાઠે પહોંચાય ખરું? સામે કાઠે પહોંચવા સાર તો એણે હોડીમાં એસવું જોઈએ અને હલેસાં મારી એ તરફ હોડી હંકારવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણો પણ ખરા બ્રાહ્મણપણાના ગુણો છોડી આગસુ અને મૂર્ખ થઈ બોલ્યાં કરે: 'હે ઇન્દ્ર ! હું તને બોલાવું છું; હે વરુણ ! હું તને બોલાવું છું.' તો તેથી કાંઈ વળે ખરું? વળી ધારો કે સામે કાઠે કેમ કરીને જવાય એ એક માણસ જાણે છે, પણ તે આ કાઠે માથે ઝોઢીને સૂતો છે, અથવા તો બિચારાના હાથપગ સાંકળે બાંધ્યા છે અને તેથી એનાથી હલાતું ચલાતું નથી. હવે, એ માણસ સામે કાઠે જઈ શકે ખરો? નહિ જ. તે જ પ્રમાણે જે માણસ આ મ્હારો મિત્ર અને આ મ્હારો દુસ્મન-આ બહાણું અને આ અળખામણું-એવા અજ્ઞાનની પીછોડી ઝોઢીને સૂતેલો છે, અને જે આ દુનીઆની-ગાન, તાન પૈસો ટકા બૈરાં છોકરાં વગેરે-લાલચોમાં બંધાયે રહ્યો છે તેનાથી ખરી વસ્તુએ પહોંચાતું નથી.

* બીજા ગુણ હો વા ન હો, પણ જેનામાં 'શીલ' અને 'પ્રજ્ઞા' એટલે કે સદાચાર અને ડહાપણ (માત્ર વિદ્યા કે શિક્ષા નહિ, પણ પાકા જ્ઞાનવાળી સમજણ) હોય તે જ 'બ્રાહ્મણ.'

ઋગ્વેદ સંહિતા=દેવોની સ્તુતિ-
જ્ઞાના મન્ત્રો જેમાં એકલા ક્યો
છે એવું પ્રાચીન વેદનું પુસ્તક.
ઉપનિષદ=પરમાત્મા સંબંધી જેમાં
વિચાર ક્યો છે તેવો વેદનો
છેવટનો ભાગ.
નિર્જીવ=નિશ્ચય, અમુક ખરું છે
એવો ડરાવ.
વન્દન=નમસ્કાર.
આગાન=મેદાન.

સીડી-નીસરણી.
સીડી ઘડનાર-તે ઉદ્દેશ સમજ્યા
વિના, વગર વિચારનો રૂઢિનો
ધર્મ પાળનાર.
કુશળ-હોશિયાર; સારી રીતે
ભણેલા.
ખૂબો પાડનાર-વેદમન્ત્ર માત્ર ઉ-
ચ્ચારનાર શ્રાવિય.
સૂતેલો=અજ્ઞાનની નિદ્રામાં પડ્યો
જ રહેલો.
બંધાયેલો-સંસારની લાલચોમાં.

* આ છેવટનું સોણદંડ સુત નામના (બૌદ્ધ ગ્રંથ)માંથી ઉમેર્યું છે. તે પહેલાંનું તેવિજ્ઞ સુતનું છે.

૭.

સૂત પૌરાણિક.

ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીએ દેશમાં ફરી સર્વ લોકને ઉપદેશ કરી ઘણાં અજ્ઞાનનાં જાળાં ખંખેરી કાઢ્યાં, તે વખતે બ્રાહ્મણો પણ ખોટા વાદવિવાદ છોડી અને યજુર્વાગદિક ઓછાં કરી વા કાઢી નાંખી દેશના ધર્મને સુધારવા મચી પડ્યા. પ્રાચીન ધર્મમાંથી જેટલું જરૂરનું લાગ્યું તેટલું ચાલતું રાખવા માટે ‘સ્મૃતિઓ’ (પ્રાચીન વેદના કાળના ધર્મમાંથી વાદ રાખેલું—તેનાં પુસ્તકો) રચી; તેમાં સમય પ્રમાણે જે નવું ઊમેરવા જેવું કે સુધારવા જેવું જણાયું તે ઊમેર્યું; અને જુના ઇતિહાસો અને જુની વાર્તાઓ ઉપયોગમાં લઈ એ વડે લોકમાં ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો સિવાયના લોકોએ પણ ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં જે ભાગ લીધેલો એ સંભારી કાઢ્યો, અને સર્વ વર્ણના લોકને માટે નવા સમયમાં ઉપયોગી થાય એવા ધર્મના ગ્રંથો રચ્યા. એ ઇતિહાસ અને આખ્યાનોના ગ્રંથોમાં વાદગીકિએ બનાવેલું રામાયણ અને વ્યાસજીએ બનાવેલાં મહાભારત અને અઢાર પુરાણો મુખ્ય છે. * જ્યારે ‘દ્વિજ’ કહેતાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ સિવાયના એટલે શૂદ્ર વર્ગના લોકને વેદ ભણાવવામાં આવતા નહિ, ત્યારે પણ એ લોકને ઇતિહાસ અને પુરાણ સાંભળવાની તો છૂટ હતી, અને એ પુસ્તકો મારફત વેદમાં રહેલું જ્ઞાન તેઓ મેળવતા.

એમ કહેવાય છે કે વ્યાસજીએ ઇતિહાસ (મહાભારત) પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર લોમહર્ષણ નામના ઈસ્રત્તમ્મતિના એક શિષ્યને કહ્યાં, અને એ સૂતે આ વિષયમાં એવી પ્રવીણતા મેળવી કે મ્હોટા મ્હોટા ઋષિઓ પણ એમની પાસે પ્રાચીન કથાઓ અને ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળવા બેસતા. એક વખત નૈમિષારણ્ય નામના વનમાં શૈાનકાદિક ઋષિઓએ લાંબો યજ્ઞ આરંભ્યો. યજ્ઞ સાથે ધર્મચર્યા કરવાનો રિવાજ જૂના વખતનો હતો તે પ્રમાણે, યજ્ઞ ચાલે તે દરમિયાન ધર્મ સંબંધી કથા વાર્તા તથા ઉપદેશ સંભળાવવા એમણે સૂતજીને વિનંતિ કરી. સૂતજીને ઊંચા આસન ઉપર

* એ અત્યારે જે રૂપમાં અને માપમાં જેવામાં આવે છે તે રૂપમાં અને માપમાં ગૌતમ બુદ્ધના સમય પછી રચાયેલાં છે, એટલે એ આ નવા સમયનાં છે એમ કહેવાય. બાકી, એની મૂળ રચના તો ગૌતમ બુદ્ધ પહેલાંની જણાય છે.

† ભાટને મળતી જત.

એસાડવામાં આવ્યા, અને સર્વ મુનિઓ નમ્રતાથી સામા એસીને સાંભળે છે—એવામાં એકવાર કૃષ્ણના ભાઇ ઋગ્દેવજી દરતા દરતા નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. એમને જોઇ સૌ ઋષિઓ ઊભા થયા અને એમને માન આપ્યું. સૂતજી આ વખતે આચાર્યને આસને બેઠા હતા, તેથી ઊઠ્યા નહિ. પણ તેથી ઋગ્દેવજી ખડુ ગુસ્સે થઇ ગયા, અને એક હલકી જાતિનો માણસ બ્રાહ્મણોથી ઊંચે સ્થાને બેઠો છે અને એમને ઉપદેશ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે તે માટે એને મારવો જોઇએ—એમ કહી એના ઉપર એક હલકી દર્ભની સેર લઇને નાંખીઃ ઋગ્દેવજીનું અસ્ત્ર કઢી ખાલી જાય નહિ તેથી એટલી દર્ભની સેરથી પણ સૂતજીનું મૃત્યુ થયું! ઋષિઓમાં હાહાકાર થઇ ગયો. અને સર્વેએ ઋગ્દેવજીને કહ્યું: “આ સૂતજી વ્યાસમુનિ પાસેથી ઇતિહાસ પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા, અને એમની પાસેથી એ સાંભળવા માટે અમે એમને અમારા આચાર્ય કરીને સ્થાપ્યા હતા, એમનું તમે અપમાન કર્યું અને વધ કર્યો એ ઘણું જ ખોટું કર્યું, એમને મારીને તમે અમને અત્યારે મહાકષ્ટમાં નાંખ્યા છે.” ઋગ્દેવજીને આ સાંભળી ખડુ પરતાવો થયો, અને એ સૂતને ઠેકાણે એ સૂતના પુત્રને એસાડી કામ ચલાવવા ઋષિઓને વિનંતિ કરી, તથા તેઓ પાસેથી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું. ઋષિઓએ “એક વર્ષ આ ભરતખંડનાં સર્વ તીર્થ કરી આવો” એમ આજ્ઞા કરમાવી. ઋગ્દેવજી તે પ્રમાણે કરીને ફરી નૈમિષારણ્ય આવ્યા. ઋષિઓએ એમને યજ્ઞ કરાવ્યો. ઋગ્દેવજીએ પણ એમને પરમેશ્વર મંજન્વી કેટલીક જ્ઞાનની વાતો કરી.

આ પ્રમાણે એ સમયમાં જુદા જુદા વર્ણના લોકો એક બીજાને ઉપદેશ આપતા.

વર્ણ જાત.

પ્રવીણતા=કુશળતા, હાંશિયારી.

આરંભ્યા=મોડાં.

ધર્મચર્યા=ધર્મ સંબન્ધી વિવાદ

અને વાતચીત.

તે દરમિય ન=તે વખતમાં.

ક્ષેત્ર=પવિત્ર ભૂમિ, જગ્યા.

ધૃષ્ટતા=નકરાઇ અને ગર્વભરી દિશન.

પ્રાયશ્ચિત્ત=ખોટા કામ માટે દિલ-

ગીરી દેખાડવાના ચિહ્ન રૂપે

કરવામાં આવતી ધર્મક્રિયા.

દર્ભ=ડાહ; અણીદાર ધાસ.

સેર=શળી.

સ્થાપ્યા=મસાડ્યા.

વધ=મારવું.

કષ્ટ=દુઃખ, સંકટ.

ભરતખંડ=હિન્દુસ્થાન.

૮.

શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્ર.

આ જગત ક્ષણભંગુર છે અને મિથ્યા છે; પરમેશ્વરનું બજન કે યજ્ઞ-યાગાદિક કરવાથી નહિ, પણ આપણા હૃદયમાં આ સંસારની જે 'વાસના' કહેતાં લાગણીઓ જામેલી છે તેનો નાશ કરવો. એટલે જેમ દીવો હોલાઇ જાય છે તેમ આપણા આ હુંફી આત્મા હોલાઇ જશે—એનું નામ 'નિર્વાણ,' અને એ ઉત્તમ સ્થિતિ; વળી પરમેશ્વર ક્રોધએ જ્નેયો નથી, અને આ જગત કોણે ઉત્પન્ન કર્યું હશે એ તર્કની માથાફટ પણ નકામી છે. ગૌતમ બુદ્ધના આ ઉપદેશથી હજારો સ્ત્રીપુરુષો સંસાર છોડી બિહુ અને બિહુણી થઇ ગયાં, અને વેદધર્મની ક્રિયાઓ ઉપરથી લોકની શ્રદ્ધા જાદી જવા લાગી. તે વખતે બ્રાહ્મણોએ જૂનાં શાસ્ત્રોને નવાં કરીને, તથા લોકની ધાર્મિક લાગણીને અસર કરે એવો પરમેશ્વરની ભક્તિનો ઉપદેશ ચારે તરફ વિસ્તારીને વેદધર્મ ફરી જગાડ્યો. જતે દહાડે સામાન્ય લોક ફરી કર્મકાંડમાં પડ્યા, એક પરમાત્માના જ્ઞાનની દરકાર ન કરતાં વિવિધ દેવોની ઉપાસના કરવા લાગ્યા—પણ પરમેશ્વર છે, એ એક છે, અને એનું જ્ઞાન એ જ મુક્તિનું ખરું સાધન છે એ જૂનો સિદ્ધાન્ત ફરી જગાડનાર પુરુષની જરૂર હતી એવા પુરુષ દક્ષિણમાં કેરળ દેશમાં (મલબારકાંઠે) ઇ. સ. આઠમા સૈકાની લગભગમાં જન્મ્યા.

ન્હાનપણથીજ એમનું મન સંસાર છોડી પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવાનું અને એ જ્ઞાનનો સર્વત્ર ઉપદેશ કરવાનું હતું. પણ એમની વિધવા અને માયાળુ માતા ખાતર એ કેટલોક વખત સંસારમાં રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે એક વખત એ નદી કાંઠે ન્હાવા ગયા હતા ત્યાં પાણીમાં મધરે એમનો પગ પકડ્યો, અને એ જોઇ એમનાં માતા ગભરાઇને ચીસો પાડવા લાગ્યાં, ત્યારે શંકરાચાર્યે કહ્યું: “માતાજી, તમે મને સંન્યાસ લેવા દો તો આ મધર મારો પગ છોડે.” તેથી માતાએ તેમ કરવા દેવાની હા પાડી, અને મધરે પગ છોડ્યો. આ વાતનું તાત્પર્ય એવું છે કે આ સંસારરૂપી નદીમાં આપણને વિષયરૂપી મધરે પકડ્યા છે તેના મ્હોંમાંથી છૂટવા માટે વૈરાગ્ય અને સંન્યાસની જરૂર છે. શંકરાચાર્યે સંન્યાસ લીધો. પણ એમના હૃદયમાં દયા હતી, અને તેથી એમની માયાળુ માતા જ્યારે એમનું સ્મરણ કરે ત્યારે એમની

પાસે હાજર થવાનું એમણે કબૂલ કર્યું. તે પ્રમાણે એ કરતા, અને માતાના મુવા પછી એમનાં સગાંબહાલાંઓ દ્વેષથી એમનો અસિદ્ધાહ કરવા પણુ ન આવ્યા ત્યારે શંકરાચાર્ય—પોતે સંન્યાસી હોવાથી પોતાને કિયાનો નિષેધ છતાં—માતૃભક્તિથી અસિદ્ધાહ કર્યો.

એ વખતમાં મંડનમિશ્ર નામે વૈદિક ધર્મના એક મહોટા કર્મમાર્ગી વિદ્વાન હતા. એમની વિદ્વત્તા બહુ વખણાતી હતી, અને એ જીતાય તો જ કર્મમાર્ગને ઠેકાણે જ્ઞાનમાર્ગ ચલાવી શકાય એમ હતું. તેથી શંકરાચાર્ય દ્વરતા દ્વરતા મંડનમિશ્રને ગામ આવ્યા. ગામને ગાંદેરે પાણીઆરીઓ પાણી ભરતી હતી તેમને પૂછ્યું: “માતાજીઓ, આ ગામમાં મંડનમિશ્રનું ઘર ક્યાં આવ્યું એ કહેશો?” પાણીઆરીઓએ કહ્યું: “મહારાજ, ગામમાં સીધા ચાલ્યા જાઓ. અને જે ઘેર આંગણે લટકાવેલાં પાંજરામાં મેના પોપટ વેદ અને ઈશ્વર વિષે વિવાદ કરતાં હોય એ ઘર મંડનમિશ્રનું છે એમ જાણજો.” મંડનમિશ્રને ત્યાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયની રાતદિવસ ચર્ચા કર્યા કરતા હતા, અને તેથી એમનાં પાળેલાં પક્ષીઓને પણ એ મહેાંએ ચઢી ગઈ હતી. શંકરાચાર્ય એ એધાણીથી મંડનમિશ્રને ઘેર ગયા, અને એ કર્મ-માર્ગી વિદ્વાનને જ્ઞાનમાર્ગનો યોધ દેવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં એ બે મહાવિદ્વાનો વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો. વિવાદમાં કોણ જીત્યું એ કોણ કહી શકે? મંડનમિશ્રનાં સ્ત્રી જે એમની વિદ્વત્તાને લીધે સરસ્વતીનો અવતાર મનાતાં હતાં એમને મધ્યસ્થ બનાવ્યાં, અને શંકરાચાર્ય જીતે તો મંડન-મિશ્ર સંન્યાસ લે એમ કર્યું. વાદવિવાદમાં શંકરાચાર્ય જીતતા જણાયા. આથી સરસ્વતીને બહુ કઠણ સ્થિતિ આવી પડી: એક તરફ, સત્ય શંકરા-ચાર્યનું છે એમ પોતાને લાગે છે; બીજી તરફ, પોતાના પતિને હાર્યા કેમ કહેવાય? સરસ્વતીએ બંનેના કંઠમાં વિજયમાળ પહેરાવી અને કહ્યું કે જેના કંઠની માળા સૂકાય તેનો પરાજય થયો જાણવો. મંડનમિશ્રની માળા સૂકાઈ, એ હાર્યા, અને સંન્યાસી થયા. શંકરાચાર્યના શિષ્યોમાં એ—સુરેશ્વરાચાર્ય (સંન્યાસ લીધા પછીનું એમનું નામ)—બહુ પંકાય છે.

શંકરાચાર્યે હિન્દુસ્થાનમાં ફરી સ્થળે સ્થળે એક પરમાત્માના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, અને એ ઉપદેશનું રક્ષણ કરવા ચારે ખૂણે ચાર ગાદીઓ સ્થાપી. બત્રીસ વર્ષની ન્હાની ઉંમરે એ વિદેહ થયા કહેવાય છે.

ક્ષણેશ્વર=ક્ષણમાં નારા પામે એવું.
મિથ્યા=ખોટું.

તર્ક=કલ્પના.

ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી=ભિક્ષા માગીને જી-
વનાર સંન્યાસી પુરુષ અને
સ્ત્રી.

વિવિધ=જુદી જુદી જાતના.

મુક્તિ=મોક્ષ; સંસારરૂપી બંધન-
માંથી છૂટવું તે.

સર્વત્ર=સર્વ ઠેકાણે.

વિષય=ઇન્દ્રિયોને ગમતા રૂપ રસ
વર્ણરે પદાર્થો.

વૈરાગ્ય=સંસાર ઉપરથી મનને ઉ-
ઠાડી મૂકવું તે.

સંન્યાસ=સધનાં કર્મ સંસારમાંથી
ઠાડી પરમેશ્વરમાં મૂકવાં તે;
સંસાર છોડી દેવો.

કર્મમાર્ગી વિદ્વાન=ધર્મની ક્રિયાઓ
કરવાથી જ કલ્યાણ થાય છે
એમ માનનાર; મીમાંસક.

તાત્પર્ય=કહેવાનો સાર.

અગ્નિદાહ=માળવું.

નિષેધ=શાસનની મના.

ગાંદારે=ગામને ઠારે.

એધાણી=નિશાની.

મધ્યસ્થ=વચ્ચે રહી ઇન્સાફ કરનાર.

વિજયમાળ=જીત્યાની નિશાનીરૂપી
ફૂલની માળા.

પંકાય=વખણાય.

વિદેહ=દેહરહિત; મૃત્યુ આત્માને
થતું જ નથી એમ સમજનારને
મરણ પામ્યા કેમ કહેવાય ?
માત્ર એમનો દેહ પડ્યો એટ-
લું જ કહેવાય.

૯.

રામાનન્દ અને એમના શિષ્યો.

શંકરાચાર્ય પછી આશરે અઢીસે વર્ષે દક્ષિણમાં રામાનુજચાર્ય નામે
એક આચાર્ય થયા એમણે જ્ઞાન સાથે કર્મ અને ભક્તિ ભેળવવાની જરૂર
ખતાવી. એમના શિષ્યોની પરંપરામાં આશરે દોઢસોક વર્ષ જતાં રામાનન્દજી
થયા. એમને રામાનુજચાર્યના સંપ્રદાયમાં ખાવાપીવાના અને જાતજાતના
બહુ ભેદ દાખલ થઈ ગયા હતા તે ન ગમ્યા, અને તેથી એમણે કાશીજી
જઈ જુદો મઠ સ્થાપ્યો. એ રામના ભક્ત હતા, અને ભક્તિ અને
જ્ઞાન એ જ પરમેશ્વરને પહોંચવાનાં ખરાં સાધન છે એમ એમનો ઉપદેશ
હતો. હિન્દુસ્થાનમાં ધર્મનો ઉપદેશ સંસ્કૃતને બદલે દેશની ચાલુ ભાષામાં-
સર્વ લોક, અબણુ લોક પણ, સમજે એવી ભાષામાં-પુષ્કળ થવા લાગ્યો,
અને ચારે તરફ ભક્તો અને સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા. એક વાર રામાનન્દજી

દક્ષિણ તરફ યાત્રાએ જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક ગામને ગાંદરે વીસામો કર્યો. ગામમાંથી ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો એમની કીર્તિ સાંભળીને એમનાં દર્શન કરવા અને સત્કાર કરવા આવ્યાં. તેમાં એક બાઇ હતી તેની સેવાથી રામાનન્દજીએ રાજ થઇને આશીર્વાદ દીધો કે—“પુત્રવતી થજે.” પણ એટલામાં, એ બાઇના પતિ તો કાશી જઇ એમના પોતાના જ શિષ્ય થઇ સંન્યાસી થઇ ગયા હતા એમ એમના જાણવામાં આવ્યું. તેથી પોતે પાછા કાશી ગયા ત્યારે એ શિષ્ય-સંન્યાસીને પૂછ્યું: “તમે સંન્યાસી થતાં પહેલાં તમારી સ્ત્રીની રજા લીધી હતી ? ” એણે “ના” કહી. રામાનન્દે તુરત એને પાછો ગૃહસ્થાશ્રમ લેવા અને ધર-મંસારમાં રહી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. એ શિષ્યે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ધરમંસાર માંડ્યો—એમના પુત્ર એક મ્હોટા મરાઠી ગ્રન્થકર્તા અને સાધુ થયા.

એમ કહેવાય છે કે રામાનન્દજી હમેશાં સૂર્ય ઊગતા પહેલાં ગંગા નદીમાં ન્હાવા જતા, એક વાર એમના રસ્તામાં પડેલા એક માણસ ઉપર એમનાથી પગ દેવાઇ ગયો ! તેથી ચમકી દયાભાવથી “રામ ! રામ ! ” એમ એમનાથી બોલાઇ ગયું. એ પેલા માણસનો રામનામનો મન્ત્ર થયો, અને રામાનન્દજી એના ગુરુ થયા. એ માણસ તે હિન્દુસ્થાનના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાની સાધુ કચીરજી, જે જાતે વણકર હતા અને જેમને હિન્દુ મુસલમાન એવા કોઇ પણ તરેહના ભેદ ન હતા.

રામાનન્દજીની જ શિષ્યપરંપરામાં મીરાંબાઇ તુલસીદાસજી વગેરે થયાં. તુલસીદાસનું “તુલસીકૃત રામાયણ” ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ઘેરે ઘેર પ્રેમથી ગવાય છે, અને એ જ ત્યાંની પ્રજાનું ખરું-વેદ જેવું માન પામતું-ધર્મશાસ્ત્ર છે એમ કહીએ તો ચાલે. કહે છે કે—

भाषा शास्त्रा है सही संस्कृत सोही मूल;

मूल रहत है धूलमें शास्त्रामें फल फूल.

પરંપરા=એક પછી એકની આળ.

સંપ્રદાય=પંથ.

મઠ=સાધુઓને રહેવાનું ઠેકાણું.

માષા ઇત્યાદિ-સંસ્કૃત એ મૂળ

છે, અને ચાલતી ભાષા કહેતાં બોલી તે શાખા છે. મૂળ તે ધૂળમાં દટાઈ રહે છે, અને શાખાને જ, ફળ ફૂલ આવે છે.

ઈશ્વર: સર્વ શક્તિ એની જ.

મહેતાજી વિદ્યાર્થીઓને અવલોકન માટે ગામ બહાર લઇ ગયા છે. અત્યારે શ્રાવણ માસનું સહવાર છે. રાત્રે વરસાદ વરસી જવાથી જાડ નીત-રીને ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં લીલાંછમ ચળકે છે. પામેના ખેતરમાં બાજરી ઠૂંડે આવી છે. ચારે તરફ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને પ્રભુના મહિમા સિવાય કંઈ જ દેખાતું નથી. આ જ વખતે અને આવે જ સ્થળે છોકરાંને ધર્મ-શિક્ષણ આપવું જોઈએ. મહેતાજી આ પ્રસંગ ચૂકે એવા નહોતા. ખેતરની વાડ પાસે ઊંચાણ હતું તે ઉપર સૌ ઊભા. એક વિદ્યાર્થીથી ચોતરફ નજર ફેરવતાં સ્વાભાવિક રીતે જ બોલી જવાયું: “અહો ! આ બધું કેવું સાદું છે !” સૌનાં હૃદય આનંદથી ઊભરાય છે. સૌએ કાળજીમાંથી પ્રભુને નમસ્કાર કર્યા. મહેતાજીએ ધર્મશિક્ષણનું કામ શરૂ કર્યું.

મહેતાજી—છોકરાંઓ, * આજથી આપણે હિન્દુધર્મનાં તત્ત્વો વિષે વાતચિત શરૂ કરીશું, અને એમાં પહેલો વિષય આપણે ઈશ્વર લઈશું. કારણ કે ઈશ્વર ઉપર, અને એ ઈશ્વર આપણે કેવો માનીએ છીએ તે ઉપર, આપણા ધર્મનો અને એના સ્વરૂપનો આધાર છે.

ઉપનિષદમાં† ઈશ્વરની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે:

“જેનામાંથી આ સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, જેના થકી ઉત્પન્ન થઈ એ જીવે છે, જેના પ્રત્યે એ જાય છે, જેનામાં પ્રવેશ પામે છે—એ ઈશ્વર.”

આ ચન્દ્ર સૂર્ય તારા એના તેજથી જ પ્રકાશે છે. દરેક પદાર્થ પોત-પોતાને સ્થાને રહી પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે એ રચના, એ પ્રતાપ, પ્રભુનો છે. પ્રભુ એક છે, પણ આ વિશ્વના વિવિધ પદાર્થોમાં એ વિવિધ રૂપે દેખાય છે.—જીવો ! આ પૃથ્વીમાં આપણે બી વાવીએ છીએ, વરસાદનું પાણી એને પલાળે છે, સૂર્ય ગરમી આપે છે, એ ઉપર ઋતુઓના વા વાય છે, અને બીમાંથી અંકુર થઈ, અંકુરમાંથી છોડ થઈ, છોડ ઉપર ટૂંકું આવી, એમાં અનાજના દાણા બંધાય છે. એ બધું કોણ કરે છે ?

* હિન્દુધર્મના ઇતિહાસનો ‘સિનેમેટોગ્રાફ’-ચિત્રપટ-જેવાઈ રહ્યો.

† તૈત્તિરીય નામનું.

મગનલાલ:—ઈશ્વર કરે છે.

મતિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, એ પૃથ્વી વરસાદ સૂર્ય પવન વગેરે કરે છે એમ ન કહેવાય ?

મહેતાજી:—કહેવાય; પણ એ સર્વ પદાર્થોમાં જે શક્તિ છે એ પ્રભુની છે. પ્રભુ વિના એ પદાર્થો કાંઈ જ કરી શકતા નથી. એ પદાર્થોમાં પ્રભુ દીપે છે, પ્રકાશે છે, તેથી ઋષિઓ એ પદાર્થોને અને એમાં વસતી પ્રભુની શક્તિઓને ‘દેવ’ (દિવ્ = દીપવું ઉપરથી) કહે છે. અને પ્રભુ તે સર્વ દેવનો દેવ, સર્વ શક્તિઓની શક્તિ છે. એ ઉપર હું તમને એક ન્હાની સરખી વાર્તા કહું તે સાંભળો:

પૂર્વે દેવોને અને દેવોને યુદ્ધ થયું. તેમાં સર્વ દેવના દેવ—પ્રભુ—તા બળથી દેવો જીત્યા. ખરું જોતાં એ પ્રભુનો જ જય હતો કારણ કે એ જીત્યા એ શક્તિ પ્રભુની જ હતી, છતાં દેવો ખોટા અભિમાનથી કૂલાઈ ગયા અને માનવા લાગ્યા કે ‘આ આપણો જ જય છે, આપણો જ મહિમા છે.’ પ્રભુએ આ જાણ્યું અને એક યક્ષનું રૂપ લઈ સામા ઊભા. દેવોએ એમને ઓળખ્યા નહિ, અને તેઓ માંહેમાંહે વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘અરે! આ કોણ હશે?’ કોઈને કાંઈ સૂઝ પડી નહિ. પછી તેઓએ પોતામાંના એક અગ્નિદેવને કહ્યું: “અગ્નિજી ! તમે જાઓ—તમે ત્રણે લોકના જાણીતા છો, તમે નક્કી કરો કે આ યક્ષ દેખાય છે તે કોણ છે?” અગ્નિદેવે કહ્યું: “વાર.” પછી અગ્નિ એ યક્ષરૂપે ઊભેલા પ્રભુ પાસે ગયો. યક્ષે એને પૂછ્યું: “તું કોણ છે?” અગ્નિએ જવાબ દીધો: “હું અગ્નિ છું.” યક્ષે પૂછ્યું: “તારામાં શી શક્તિ છે?” અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યો: “મારામાં તો એવી શક્તિ છે કે હું આ સઘળું—પૃથ્વી ઉપર જે કાંઈ દેખાય છે તે સઘળું—બાળીને ભસ્મ કરી નાંખું.” યક્ષે એની આગળ એક તણખાલું મૂક્યું અને કહ્યું: “આને બાળ.” અગ્નિ એ તણખલા ઉપર—એનામાં જેટલું જોર હતું તેટલા જોરથી—દોડ્યો, પણ એટલા તણખલાને પણ એ બાળી શક્યો નહિ ! અગ્નિ શરમાઈને ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને દેવો પાસે જઈને કહ્યું: “આ યક્ષ કોણ છે એ હું જાણી શક્યો નહિ.” પછી દેવોએ વાયુદેવને કહ્યું: “વાયુજી ! તમે જઈને નક્કી કરી આવો કે આ યક્ષ કોણ છે?” વાયુએ કહ્યું: “વાર.” વાયુ એ યક્ષ પાસે ગયો. ત્યાં યક્ષે પૂછ્યું: “તું કોણ છે?” વાયુએ જવાબ દીધો: “હું વાયુ છું.” યક્ષે પૂછ્યું: “તારામાં શી શક્તિ છે એ કહે.” વાયુએ ઉત્તર આપ્યો: હું આ સઘળું—પૃથ્વી ઉપર જે કાંઈ છે તે સઘળું—એટી નાઉં.” યક્ષે એની

આગળ તણુખલું મૂક્યું ઁને કહ્યું: “ લે, આ ખેંચી જા.” વાયુ ઁ ઉપર પૂર્ણ જોસથી ધસ્યો, બહુ મધ્યો, પણ ઁટલા તણુખલાને પણ ઉપાડી શક્યો નહિ ! વાયુ પાછો ફર્યો ઁને દેવો પાસે જઈને કહ્યું: “ ઁ યક્ષ કોણ છે તે હું જાણી શક્યો નહિ.”

પછી દેવોઁ ઇન્દ્રને કહ્યું: “ ઇન્દ્ર મહારાજ ! તમે જાઓ ઁને જાણી આવો તો સાઈ કે આ યક્ષ કોણ છે ?” ઇન્દ્રે કહ્યું: “ વાર.” ઇન્દ્ર ઁ યક્ષ તરફ દોડ્યો, ત્યાં ઁ યક્ષ ઁન્તર્ધાન થઈ ગયો. ઁને યક્ષ જોભો હતો તે સ્થળે ઁક ઁ જોભેલી દેખાઈ: ઁનું નામ ‘ ઉમા ’ હતું ઁને તે બહુ રૂપવતી હતી.* ઇન્દ્રે ઁને પૂછ્યું: “ અહીં યક્ષ જોભો હતો ઁ કોણ હતો ?” ઁણે કહ્યું: “ ઁ પ્રભુ હતા. ઁ પ્રભુના જયથી જ તમારો જય છે, ઁના મહિમાથી જ તમારો મહિમા છે.” ઇન્દ્રે પ્રભુને જાણ્યા, ઁને દેવોને વાત કહી.

આ પ્રમાણે મહેતાજીઁ છોકરાંને ઁક જૂની વાર્તા કહી, ઁને પૂછ્યું: “ છોકરાંઓ, આ વાર્તામાંથી તમે શું સમજ્યાં ?” છોકરાંઓમાંથી વસંતરાયે ઉત્તર આપ્યો: “ સઘળી શક્તિ ઇધિરની છે. અમિ વાયુ વગેરે આ જગતમાં જે જે બળવાન પદાર્થો દેખાય છે ઁ સર્વ ઇધિરની શક્તિથી જ પોતાનું કામ કરે છે.”

મહેતાજી:—ખરૂં. જોલો, હવે કોઈને કાંઈ પૂછવાનું છે ?

મતિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, પણ ઁ પદાર્થો શેમાંથી ઉત્પન્ન થયા હશે ?

મહેતાજી: તમારો સવાલ સારો છે. પંજુ ઁનો જવાબ દેવા જેટલો ઁત્યારે વખત રહ્યો નથી. માટે ઁ સવાલ આપણે કાલે લઈશું.

સ્વાભાવિક રીતે જ = થવું જોઈઁ
તેમ, ઁની મેજે જ.

યક્ષ=મનુષ્ય ઁને દેવની વચલા
દરજાનો જીવ.

મધ્યો=મહેનત કરી.

ઁન્તર્ધાન=દેખાતો બંધ.

મહિમા=મહોદાઈ.

* આ વિશ્વમાં દેખાતી પરમેશ્વરની સુંદર શક્તિ અથવા વિદ્યા.

૧૧.

ઈશ્વર: સર્વ પદાર્થો એનાં જ રૂપ.

આજે એક વિશાળ વડની ઘટા નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ બેઠો છે. પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓ જ્યારે વનમાં આશ્રમ બાંધીને રહેતા, અને સંકડો વિદ્યાર્થીઓને પોતાના આશ્રમમાં વસાવતા, પાળતા, અને વિદ્યા બહુ-વતા—ત્યારે ઘણીવાર આવા એકાદ વૃક્ષ નીચે ગુરુ-શિષ્યનું મંડળ બેસતું, અને તેઓ વચ્ચે સવાલ-જવાબ ચાલતા.

મહેતાજી:—મતિલાલનો કાલનો પ્રશ્ન શો હતો ?

મતિલાલ:—પરમેશ્વરની જ શક્તિથી આ સઘળું જગત ચાલે છે, પણ એ જગત પરમેશ્વરે શેમાંથી પેદા કર્યું હશે ?

મહેતાજી: પોતામાંથી; એને જગત સર્જવા માટે બહાર કંઈ પણ શોધવા જવું પડતું નથી. કડીઆ સુતારને ઘર બાંધવા માટે પત્થર માટી કે લાકડાં લેવા જવું પડે છે, કારણ કે એવાં કામ માટે પરમેશ્વરે જે સાધન કરી મૂક્યાં છે તેનો માત્ર ઉપયોગ એ કરી શકે છે. તેઓની શક્તિ પરમેશ્વર જેવી અનન્ત-અમાપ-નથી કે એમને બહારનાં સાધનોની જરૂર ન પડે. પણ પરમેશ્વર તો અમાપશક્તિવાળો હોવાથી સઘળું પોતામાંથી જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ ઉપર હું તમને એક પ્રાચીન * પુસ્તકમાંથી વાર્તા કહું તે સાંભળો.

પૂર્વે આવા જ એક વડ નીચે ઉદાલક નામે એક બ્રાહ્મણ ઝૂંપડી બાંધી રહેતો હતો. બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હતો, પણ એના પુત્રને બહુવું ગમતું નહિ. આઠ વર્ષે એને જનોઈ દીધું હતું અને જનોઈ દે એટલે તુરત ગુરુને ઘેર જઈ વિદ્યા બહુવી એવો આપણો અસલ રિવાજ હતો, પણ આ છોકરો બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ગુરુને ઘેર ગયો નહિ. એક દહાડો પિતાએ ખેદ પામી, શ્વેતકેતુને (એ છોકરાનું નામ શ્વેતકેતુ હતું) પોતાની સામે બેસાડ્યો અને કહ્યું: “ભાઈ, જો; હજી સુધી આપણા કુળમાં કોઈ બહુયા વગરનો, માત્ર બ્રાહ્મણ જાતિનો હોય તેટલાથી બ્રાહ્મણ કહેવાય એવો, રહ્યો નથી. તું મ્હોટો થયો, બાર વર્ષનો થયો, હવે તો તું ગુરુને ત્યાં જઈ વિદ્યા બહુ આપે તો સાફ.” આ કોમળ પણ સચોટ ઇપકાથી એ છોકરાના મન ઉપર બહુ અસર થઈ, અને એ ગુરુને ત્યાં વિદ્યા બહુવા પરદેશ ગયો. બાર વર્ષ—બારથી ચોવીસમા વર્ષ સુધી—એ ગુરુને ઘેર રહ્યો.

અને વિવિધ જાતની પુષ્કળ વિદ્યા ભણ્યો. વિદ્યા ભણીને ઘેર આવ્યો ત્યારે શ્વેતકેતુ તે જાણે પહેલાંનો શ્વેતકેતુ જ નહિ: પહેલાં એ અભણ અને તોફાની, પણ નિરભિમાન અને બહાલસ્હોયો હતો; તેને બદલે હવે એ વિદ્વાન અને ઠરેલ, પણ અભિમાની અને અક્રુદ દેખાયો. પિતાએ જોયું કે છોકરો બહુ વિદ્યા ભણ્યો છે, પણ હજી એને ખરા ધર્મનું-પ્રભુના જ્ઞાનનું-શિક્ષણ મળ્યું નથી. તેથી પિતાએ એને પાસે એસાડીને પૂછ્યું: “શ્વેતકેતુ ! તારી બુદ્ધિ તો બહુ કેળવાઈ છે, તું વિદ્યા ભણ્યાનું અભિમાન પણ બહુ રાખે છે, અને અક્રુદ દેખાય છે ? જો, હું તને એક પ્રશ્ન પૂછું તેનો ઉત્તર દે: તે કદી તારા ગુરુને આ પ્રશ્ન કર્યો છે કે ગુરુજી ! એવો કયો પદાર્થ હશે કે જે એકને જાણ્યાથી સઘળું જણાઈ જાય ?” શ્વેતકેતુએ જવાબ દીધો: “પિતાજી ! એકને જાણ્યાથી તે બધું શી રીતે જણાઈ જાય ?” પિતા: “જો બાઈ, આ માટી છે; આ એક માટીને પૂરેપૂરી જાણી લઈએ તો માટીના જે જે પદાર્થો થાય છે—ઘડો, કોડીયું, ઘંટ વગેરે—તે સર્વ આપણે જાણી શકીએ: કારણ કે માટીના બનેલા એ સર્વ પદાર્થો જુદાં જુદાં નામ માત્ર છે, ખરી વસ્તુ માટી જ છે. તે જ પ્રમાણે, બાઈ, જો લોહું તે શું એ ખરાખર સમજી લઈએ તો લોહાના બનેલા સર્વ પદાર્થો આપણા સમજ્યામાં આવી જાય: કારણ કે લોહાના તે તે પદાર્થો તે નામ માત્ર છે, ખરી વસ્તુ તે લોહું જ છે.” શ્વેતકેતુ: “પિતાજી, ત્યારે મારા ગુરુ-ઓએ એવો તો મને કોઈ જ પદાર્થ બતાવ્યો નથી કે જેને જાણ્યાથી સઘળું જણાઈ જાય. મને લાગે છે કે એ વસ્તુ એ ગુરુઓ પોતે જ જાણતા નહિ હોય; જાણતા હોય તો તેઓ શું કરવા મને કહે નહિ ? માટે પિતાજી ! તમે જ મને કહો.” પિતાએ કહ્યું: “એ પદાર્થ તે પરમેશ્વર છે: જેમ માટીનો ઘડો, સોનાનાં ઘરેણાં, લોહાનાં છરી તરવાર વગેરે—તેમ આ સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરના બનેલા છે. પરમેશ્વરને ઇચ્છા થઈ કે ‘હું એક છું તે બહુ થાઉં:’ અને એમ ઇચ્છા કરીને એણે પોતે તેજ જળ વગેરે રૂપ ધારણ કર્યા—અને આ સૃષ્ટિ થઈ.” પછી પિતાએ પુત્રને પરમેશ્વર સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન આપ્યું. ખાલી વિદ્યા ભણીને પુત્ર અભિ-માની થઈ ગયો હતો તે પરમેશ્વર સંબંધી જ્ઞાનથી નમ્ર થયો, અને એણે ખરી જાણવાની વસ્તુ જાણી.

સચોટ=ચોટી જાય, અસર કરે એવો.

અક્રુદ=વળે નહિ એવો, અભિમાની.

નિરભિમાન=અભિમાન વગરનો.

૧૨.

ઈશ્વર: જગત્ની અંદર તેમ જ બહાર.

ખીજે દિવસે પણ એ જ જાડ નીચે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ મળ્યો. જાડની છાયા સારી હતી, અને પવન ધીમે ધીમે પણ છૂટે વાતો હતો, એટલે આ સ્થાન ખુલ્લી હવામાં બેસી કામ કરવા માટે સાઈ હતું. તેમાં વળી આપણા ઋષિઓ પ્રાચીન કાળમાં આવાં જાડ નીચે બેસીને જ પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર કરતા હતા એ જાણીને છોકરાંઓને એ સ્થાન બહુ ગમી ગયું હતું.

છોકરાંઓ:—મહેતાજી સાહેબ, આ જ પણ આપણે કાલવાળે વડે જ નહિ જઈએ ?

મહેતાજી:—ચાલો. તમારું મન ત્યાં જ જવાનું છે તો તેમ કરીએ.

સૌ વડની છાયા નીચે જઈ બેઠા. જેમ પ્રભુમાંથી આ સર્વ સૃષ્ટિ ફેલાય છે, તેમ વડમાંથી વડવાઈઓ ફેલાએલી હતી. વડ ઉપર પુષ્કળ ટેટાઓ બાઝેલા હતા, જે ઉપર અસંખ્ય પંખીઓ ખાવા બેઠાં હતાં. અને વડ નીચે પણ પવન અને પંખીઓએ પાડેલા સેંકડો ટેટા વીખરાએલા હતા.

મહેતાજી:—કાલની વાતમાંથી કોઈને કંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો.

મણિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, શ્વેતકેતુના પિતાએ કહ્યું તેમ જો આ સર્વ પદાર્થો પરમેશ્વરના જ બનેલા હોય, તો તો એ પદાર્થો એ જ પરમેશ્વર !

મહેતાજી:—ના; એમ નથી. એ પદાર્થો પરમેશ્વરનાં રૂપ ખરાં, પણ એ પદાર્થો એ જ પરમેશ્વર નહિ. જે આ પૃથ્વીમાં રહે છે, છતાં જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીને માંભ રહ્યો રહ્યો ચલાવે છે—એ પરમેશ્વર. જે જળમાં રહે છે, જે વાયુમાં રહે છે, જે ચન્દ્ર સૂર્ય તારા પશુ પંખી મનુષ્ય વગેરે આ ઋત્સાંડમાં ભરેલા અસંખ્ય પદાર્થોમાં રહે છે,—છતાં એ પદાર્થો જેને જાણતા નથી, એ પદાર્થો જેનું શરીર છે, એ પદાર્થોને માંભ રહ્યો રહ્યો જે ચલાવે છે—એ પરમેશ્વર.

પણ માટી અને માટીનાં વાસણનું દષ્ટાન્ત આપ્યું તે સાંભળી તમને શંકા થઈ તે થવા જેવી છે. શ્વેતકેતુને પણ કદાચ થઈ હશે. તેથી એના પિતાએ જેમ ખીજું દષ્ટાન્ત આપીને એ શંકા દૂર કરી તેમ હું પણ કરું.

છોકરાઓ, પેલો વડનો ડેટો લાવો. [એક જણ લાવ્યો.] અને ભાગો. ભાગીને જીવો એમાં શું છે ? [એક જણે ભાગ્યો, અને સૌ એકઠા મળી, અંદર જોવા લાગ્યા. અંદર જીણા દાણા દેખાયા.] છોકરાઓએ મહેતાજીને કહ્યું: મહેતાજી સાહેબ, આમાં તો જીણા જીણા દાણા દેખાય છે. મહેતાજી બોલ્યા: વાર; હવે એમાંનો એક જીણો દાણો લઇ ભાગો, અને જીવો એમાં શું દેખાય છે ? છોકરાઓએ એક દાણો લઇને ભાગ્યો અને જોયું, પણ તે બહુ જીણું હોવાથી કાંઇ જ દેખાયું નહિ. તેથી છોકરાઓ બોલ્યા: મહેતાજી સાહેબ, આ ભાગતાં તો કાંઇ જ દેખાતું નથી. મહેતાજી બોલ્યા: ત્યારે સમજો કે કાંઇ નથી દેખાતું એમ કહો છો એમાં જ આખું વડનું ઝાડ સમાઇ રહેલું છે. અને એ જ પ્રમાણે, આ જગતની માંજી રહ્યો છતાં જે દેખાતો નથી તેમાં જ આ જગત સમાઇ રહેલું હતું અને તેમાંથી જ એ નીકળ્યું છે.

હરિલાલ:—પહેલેથી જ પિતાએ માટી અને ઘડાનું દષ્ટાન્ત આપવાને બદલે આ વડનું દષ્ટાન્ત આપ્યું હોત તો કેવું સારું ?

મહેતાજી: માટી અને ઘડાનું, સોનું અને સોનાનાં ધરણાંનું, લોહું અને લોહાનાં ઓળરનું—ધત્યાદિ દષ્ટાન્ત આપવાની મતલબ એવી છે. કે તે તે બનાવટની ચીજો ભાગો ફેડો તો પણ જે પદાર્થની એ બનેલી છે તે પદાર્થ તો હમેશાં કાયમ રહેવાનો જ. ઘડો ફૂટ્યો, પણ માટી ફૂટશે નહિ; ધરણાં ભાગશે, પણ સોનું એમનું એમ રહેશે: તેમ આ જગત પરમેશ્વરનું બનેલું છે, અને એ ભાગી જાય ફૂટી જાય તોપણ પરમેશ્વરનો નાશ થવાનો નથી. પણ આ વડ સૂકાઇ જાય કે બળી જાય તો એનાં બીજ રહે નહિ. વળી આ બીજ અને ઝાડને છૂટાં પણ પાડી શકાય. પણ એ રીતે પરમેશ્વરને અને આ સૃષ્ટિને એક બીજથી છૂટાં પાડી શકાય નહિ. એટલી વડ અને બીજના દષ્ટાન્તમાં ખામી છે.

હરિલાલ: એક દષ્ટાન્તમાં એક ખામી, બીજમાં બીજી ખામી !

મહેતાજી: ખરું; કોઇ પણ દષ્ટાન્ત પરમેશ્વરને પૂરેપૂરું લાગુ પડતું નથી એ આથી સમજાય છે. આપણે જે જે દાખલા લઇએ છીએ તે એનું સ્વરૂપ કાંઇક કાંઇક, જેવું તેવું, સમજાવવા માટે જ છે.

‘જે આ પૃથ્વીમાં રહે છે’—‘અન્ત-
ર્યામિ બ્રાહ્મણ’માંથી.
આ પેરેઆફ વિદ્યાર્થીએ લક્ષ-
પૂર્વક વિચિત્રવાર સમજવો.
હિન્દુધર્મમાં માનેલું ઉત્તમમાં
ઉત્તમ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમ-
જવા માટે આ જરૂરનું છે.

ચિત્ત સ્થિર રાખીને કાળજીથી
વાચવામાં આવે તો આ પેરે-
આફમાં ન સમજાય એવું કશું
નથી.

દૃષ્ટાન્ત=દાખલો.

ઈત્યાદિ=વગેરે.

૧૩.

ઈશ્વર: દેખાતો નથી, પણ અનુભવાય છે.

છોકરાંઓ: મહેતાજી સાહેબ, ઈશ્વર દેખાતો નથી ત્યારે એ ક્યાં રહેલો હશે ?
મહેતાજી: આ જગતના કણેકણમાં એ ભરેલો છે. આ વાત શ્વેતકેતુના
પિતાએ શ્વેતકેતુને એક સારા દૃષ્ટાન્તથી સમજાવી છે.

પિતાએ કહ્યું: “ભાઈ, પેલા પાણીમાં એક મીઠાનો કકડો નાંખ, અને
સવારમાં એ લઈ મારી પાસે આવજે.”

શ્વેતકેતુએ એમ કર્યું, અને બીજા દહાડે બહારે મીઠાના પાણીને ખાલો
લઈ પિતા પાસે ગયો. પિતાએ કહ્યું: “શ્વેતકેતુ, પેલો મીઠાનો
કકડો તં પાણીમાં નાંખ્યો છે તે લાવ.” શ્વેતકેતુએ પાણીમાં હાથ
ફેરવ્યો, પણ એ કકડો બિલકુલ જણાયો નહિ કારણ કે તદ્દન ઓ-
ગળા ગયો હતો. તેથી તેણે કહ્યું. “પિતાજી, એ તો જણાતો નથી.”
પિતા: “તો હવે આ પાણી ઉપરથી ચાખી જો, અને કહે કેવું
લાગે છે ?” શ્વેતકેતુએ ચાખ્યું અને કહ્યું: “ખાંડ.” પિતા: “વચ્ચે
આયમની નાંખીને કાઢ, અને ચાખી જો, કેવું લાગે છે ?” શ્વેતકેતુ:
“ખાંડ.” પિતા: “તળીએથી ચાખી જો, કેવું લાગે છે ?” શ્વેતકેતુ:
“ખાંડ.” પિતા: “એ મીઠું કાઢી નાંખીને મારી પાસે લાવ.”
શ્વેતકેતુ: “એ શી રીતે નીકળે ? એ તો પાણીમાં નિત્ય ભળેલું જ
રહેવાનું.” પિતા: “ત્યારે એ જ પ્રમાણે સમજ કે પરમેશ્વર અહીં

જ છે, છતાં તું જોઈ શકતો નથી કે એ અહીં જ છે: માત્ર એને આખવાથી જ, એનો રસ લેવાથી જ, એ જણાય છે; એટલે કે, પરમેશ્વર આંખે દેખાતો નથી, પણ અનુભવમાં લઇ શકાય છે, અને એ રીતે એ છે એમ આપણને ખાતરી થાય છે.

મણિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, આ વાતમાં મીઠાને બદલે સાકર કહી હોય તો કેવું સાફ ?

મહેતાજી:—ધણું સાફ; પરમેશ્વર સાકર જેવો મીઠો છે. પણ તમે જ જરા કહો ને કે ખારા પદાર્થને તમે ‘મીઠું’ કેમ કહો છો ?

મણિલાલ મહેતાજીનું કહેવું સમજી ગયો, અને જોયું કે પોતે બંધાઇ ગયો.

મણિલાલ:—ખરું, સાહેબ; મીઠા વગર સઘળી રસોઇ ફીકી લાગે છે: રસોઇમાં ગળપણુ વિના ચાલે, પણ મીઠા વિના ચાલે નહિ.

મહેતાજી: ત્યારે સમજો કે પરમેશ્વર વગર આ જગતની સઘળી રસોઇ ફીકી છે.

કણુ=દાણું.

આચમની=આચમન કરવાની
મ્હોમાં પાણી લેવાની અને

ખાવાની અસલી ધારની
અમચી.

૧૪.

ધ્વિર એક કે અનેક ?

મહેતાજી: છોકરાંઓ, આજ સુધીમાં તમે હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે ધ્વિર વિષે આટલી વાત જાણી:

(૧) આ વિશ્વમાં સઘળી શક્તિ ધ્વિરની છે—સંભારો, યજ્ઞ અને દેવોની વાત.

(૨) સઘળું એનું જ બનેલું છે: એનામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એનામાં જ રહે છે અને અન્તે એનામાં જ સમાઇ જવાનું છે, જેમ માટી અને ધડો, સોનું અને ધરેણાં.

(૩) પણ આ દેખાય છે તે જ પદાર્થો ઈશ્વર નથી: એ તો એ પદાર્થની અન્તરમાં રહેલો છે, અને તે નજરે દેખી શકાતો નથી—જેમ વડનાં ઝીણાં બીજ.

(૪) જોકે એ નજરે દેખી શકાતો નથી, પણ આખીએ તો અખાય છે, એનો રસ લઈ શકાય છે—જેમ પાણીમાં બજેલું મીઠું વા સાકર.

હવે, કહો—ઈશ્વર વિષે બીજું, શું બાણીશું ?

ચૂનીલાલ: મહેતાજી સાહેબ, ઈશ્વર એક કે ઘણા ?

મહેતાજી: ઈશ્વર એક. આ સઘળું વિશ્વ એક છે, એના સઘળા પદાર્થો એકઠા વસે છે, એક બીજા સાથે સંધાએલા ગૂંથાએલા છે, અને એક જ રચનાનાં અંગો છે. આ તળાવમાં કાંકરો નાંખો; પાણીનાં કુંડાળાં કેવાં થતાં જાય છે ! એક ઠેકાણે પાણી હાલે છે તો તેની અસર આખા તળાવમાં ફેલાય છે. તમે મ્હોટાં શહેરોમાં, એકાદ કાપડ બનાવવાનું કારખાનું તો જોયું હશે. ન જોયું હોય તો આ એક ન્હાની સરખી ધડીઆળ જ જુવો: એમાં ચક્રો કેવાં એક બીજા સાથે જોડાએલાં છે—એક ફરે છે તો બીજું ફરે છે, બીજું ફરે છે તો ત્રીજું ફરે છે. એ જ રીતે આ વિશ્વનું પણ સમજવું. સૂર્ય ચન્દ્ર તારા પૃથ્વી એક બીજાથી લાખો અને કરોડો જેજન દૂર છે, તથાપિ એ સર્વ એક જ ધડીઆળનાં ચક્ર છે, અને તેથી એ સર્વનો રચનાર એક જ હોવો જોઈએ: એક ન હોય તો એ સૌ વચ્ચે કેટલો બધો ગરબડાટ મચી જાય ? હજી આ ચક્રો તો સૌ એક જ કામ-ફરવું-કરતાં દેખાય છે, છતાં પણ તમે એમને એક બીજાથી છૂટાં પાડી શકો છો; પણ આપણા શરીરનાં જે અવયવો છે તેઓનાં કામ એક બીજાથી તદ્દન જુદાં જુદાં છે, છતાં તેઓ એક બીજાથી છૂટાં પાડી શકાતાં નથી, અને સૌ મળી એક જ-જીવવાનું—કાર્ય કરે છે. તે શાથી ? સૌની અંદર એક જ આત્મા રહેલો છે તેથી. જેમ આપણા શરીરનાં અવયવો, અને એમને એકઠાં રાખી ચલાવનાર એક આત્મા—તેમ આ વિશ્વ, અને એમાં રહેલો પરમાત્મા, મ્હોટો આત્મા, પરમેશ્વર.

આ માટે હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં આ વિશ્વને પરમેશ્વરનું શરીર કહ્યું

છે, અને પરમેશ્વરને એની અંદર વસતો જીવ—આત્મા—કહેલો છે. એ મહાન પુરુષને હજારો મસ્તક છે, હજારો આંખ છે, હજારો પગ છે; બીજી રીતે વર્ણવીએ તો, આકાશ એ એનું માથું છે, સૂર્ય ચન્દ્ર એ એની આંખો છે, વાયુ એ એના શ્વાસોચ્છવાસ છે, વગેરે વગેરે.

ચુનીલાલ:—ત્યારે પરમેશ્વર તો મહોટો દૈત્ય જેવો !

મહેતાજી:—ના; પરમેશ્વર મહોટો, પણ તે દૈત્ય જેવો નહિ. મહેં તમને થોડાક દિવસ ઉપર કહ્યું હતું તે ભૂલી ગયા ? પરમેશ્વરને વર્ણવવા માટે આપણે જેટલા દાખલા લઈએ તેટલા અધૂરા છે. આ વિશ્વને પરમેશ્વરનું શરીર કહ્યું, અને પરમેશ્વરને એમાં વસતો જીવ કહ્યો. એનો અર્થ એવો કે આ સર્વ વિશ્વમાં વસતો પરમેશ્વર એક છે, એ સર્વ પદાર્થોને એકઠા રાખી, સર્વની અંદર રહી. સર્વને ચલાવે છે. ઘડીઆળા જેમ બહાર રહીને ઘડીઆળનાં ચક્ર ગોઠવે છે, અને ઘડીઆળને ફૂંચી દબને આધો બીજો રહે છે—તેમ પરમેશ્વરનું નથી. એ તો આપણા શરીરમાં જેમ જીવ, તેમ આ આખા વિશ્વમાં પ્રવેશીને રહેલો છે.

અંગ=અવયવ, ભાગ.

જેનન=યોજન, ચાર ગાઉ, આઠ માઈલ.

વિશ્વ-પૃથ્વી, સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે મળીને થએલું આ આખું જગત.

ચક્ર=ચક્રર.

એ મહાન પુરુષ=પરમાત્મા.
પ્રવેશીને=પ્રેશીને.

૧૫.

“તેત્રીસ કરોડ દેવ.”

ક્રાન્તિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, આપ કહો છો તેમ હિન્દુધર્મમાં પરમેશ્વર એક છે, ત્યારે ‘તેત્રીસ કરોડ દેવ’ કહેવાય છે તે શું ?

મહેતાજી:—પરમેશ્વર એક છે, પણ એના પ્રકાશનાં સ્થાન અસંખ્ય છે. આ વિશ્વના સૂર્ય તારા પૃથ્વી વગેરે અગણિત પદાર્થોમાં એની અગ-

શ્રુત શક્તિઓ પ્રકાશે છે તેથી દેવો કરોડો છે એમ કહેવાય છે.
હરિલાલ:—ત્યારે આ તો પેલી આપણી વાંચનમાળાની આળપોથીની
કવિતા !

“ ગણ્યા ગણાય નહિ,
વીણ્યા વિણાય નહિ,
છાળડીમાં માય નહિ,
તોય મારા આભલામાં* નાણ.

આકાશે પલકે,
ને ઝીણું ઝીણું મલકે,
અંધારી રાતે એ દેવકેરી આંખો,
નાનકડી ઉઘાડે તેજકેરી પાંખો.”

મહેતાજી:—એમ જ. પણ આપણા ધર્મમાં દેવ ‘તેત્રીસ કરોડ’ જ કેમ
કહેવાયા એ જાણવા જેવું છે. ‘કરોડ’ નો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ ‘કોટિ’
છે. ‘કોટિ’ એટલે માથાં,† ગણવાના પદાર્થો. આદિત્ય ૧૨ કહેવાય
છે, રુદ્ર ૧૧, વસુ ૮, અને તે ઉપરાંત દેવોના રાજા ઇન્દ્ર ૧, અને
ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુ માત્રના પતિ, પાલન કરનાર ધણી, સ્વામી,
પ્રજાપતિ ૧. એમ મળીને ૩૩. ૩૩ કરોડ—‘કોટિ’—દેવ એટલે
દેવોનાં કુલ માથાં ૩૩.

છોકરાંઓ ‘તેત્રીસ કરોડ દેવ’ નો આ અર્થ જાણી અચંખો પામ્યાં,
અને લોક આવી બાળતમાં કેવાં અજાણુ છે એમ દરેકને વિચાર આવ્યો.
સૌને પોતપોતાના મનની શંકાઓ મહેતાજીને પૂછી લઇએ એમ થયું.

અસંખ્ય=સંખ્યા થાય નહિ, ગણાય
નહિ એટલા.

પાલન=રક્ષણ.
શંકા=શંક.

* આળપોથી પ્રમાણે, આનો અર્થ અહીં દર્પણ અથવા આરસી સમ-
જવાનો છે. બીજે જોડો અર્થ વધારે સારો છે, પણ તે વિના આ ઠેકાણે ચાલશે.

પ્રકાશનાં સ્થાન—‘દેવ:’ દિવ્ય દીપતું ધાતુ ઉપરથી.

† કુલ પચીસ માણસ છે એમ કહેવું હોય તો કુલ પચીસ માથાં છે એમ
આપણે કહીએ છીએ એ અર્થમાં, ‘કોટિ’ એટલે વર્ગ, જાત, પ્રકાર એમ અર્થ પણ
કરવામાં આવે છે. પણ જો કે આદિત્ય ૧૨ તો પણ એમનો વર્ગ તો ૧ જ કહેવાય,
તેથી હું પહેલો અર્થ કંઈ છું.

૧૬.

ત્રિમૂર્તિ: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર (શિવ).

ખીજે દહાડે, રમાકાન્ત કરીને એક ચાલાક છોકરો હતો તેણે ધર્મ-શિક્ષણનું કામ શરૂ થતાં જ એકદમ મહેતાજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો:

મહેતાજી સાહેબ, આપણામાં શિવ વિષ્ણુ એમ જુદા જુદા દેવ કહેવાય છે તે શું ?

મહેતાજી:—આ ઠીક પ્રશ્ન પૂછ્યો. આપણામાં કેટલાક એવા હડહડતા વૈષ્ણવ હોય છે કે જે ‘શિવવું’ શબ્દ પણ ન વાપરે, કારણ કે એમાં ‘શિવ’નું નામ દેવાઈ જાય ! તે જ પ્રમાણે જણા શૈવો પણ વિષ્ણુની નિન્દા કરે છે. આ બહુ ખોટું છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં કોઈ કોઈ વાર અજ્ઞાન અને સ્વાર્થથી શૈવ અને વૈષ્ણવ વચ્ચે ભારે ઝઘડા થયા હતા, તેમાંથી આપણાં શાસ્ત્રોમાં શિવ અને વિષ્ણુની નિન્દાના શ્લોકો ધુસી ગયા છે, અને એને આપણા કેટલાક અજ્ઞાન ભાઈઓ શાસ્ત્ર સમજે છે ! હવે આ વિષયમાં ખરી વાત શી છે એ હું તમને કહું છું. પણ વિષય જરા કઠણ છે માટે ધ્યાન દઇને સાંભળજો.

કેટલાક વખત ઉપર મેં તમને ‘ઈશ્વર’ શબ્દની વ્યાખ્યા આપી હતી એ તો તમને યાદ હશે: “જેનામાંથી આ સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે; જેનાથી ઉત્પન્ન થઈને જીવે છે; અને જેના પ્રત્યે જાય છે, જેમાં પ્રવેશ કરે છે—એ પરમાત્મા.” આ વ્યાખ્યામાં પરમેશ્વર સંબંધી ત્રણ વાતો આવી: (૧) એક તો એ કે એ જગતનો સર્જનાર છે; (૨) બીજી એ કે એ એનો રક્ષણ કરનાર છે; અને (૩) ત્રીજી એ કે એ એનો સંહાર કરનાર, એટલે કે પોતામાં હરી લેનાર, લઇ લેનાર, મેળવી દેનાર છે. આ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ યા રક્ષણ, અને સંહાર યા લય—ત્રણ-ક્રિયાઓને લઈ, પરમેશ્વરને ત્રણ રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે:

(૧) એક બ્રહ્મા, એટલે કે જે પરમેશ્વરમાંથી આ વિશ્વ બને છે, વધે છે, અર્થાત્ જોગે છે અને ફાલે છે તે;*

* —વધવું ઉપરથી. ખીજમાંથી જેમ વૃક્ષ વધે છે, એટલે જોગે છે અને ફાલે છે તેમ.

(૨) બ્રહ્મા વિષ્ણુ, ઐતલે કે જે પરમેશ્વર આ જગતમાં આત્મારૂપે પ્રવેશેલો રહી આ જગતનું રક્ષણ કરે છે તે: એ રક્ષણ માટે એ અવતાર પણ લે છે;

અને (૩) ત્રીજું, રુદ્ર—જે પરમાત્મા પ્રલયના તોફાની અને ધૂધવતા પવન અને અગ્નિરૂપે આ જગતનો સંહાર કરે છે તે. પણ કેટલાક કહે છે કે આ જગત પોતે જ એક તોફાન રૂપ છે, અને એ શમી જાય તો એ જમાં શમી જાય છે એવો એક પરમાત્મા જ રહે, તેથી રુદ્રનું જ બ્રહ્મા નામ શિવ: જે સંહાર કરનાર તે જ સુખકારી. વળી તમને યાદ હશે કે વેદમાં અગ્નિ છે તે સર્વ વસ્તુને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે તેમ ઘેર ઘેર વર્ષા સૌને સુખ આપનાર પણ એ છે: આ શુભ કલ્યાણકારી અગ્નિ તે જ ‘શિવ.’ અગ્નિની બીજી જગાએ એ શિવની મૂર્તિ (શિવલિંગ) છે; અગ્નિની જગા સાથે ધૂમાડાની કાળી પીળી ગૂંથણી તે શિવની જટા, અગ્નિ પધરાવવાની વેદિ (કુંડ) તે શિવની જળાધારી; અને અગ્નિમાં હોમાતું ધી તે શિવ ઉપર થતો જળનો અભિષેક—આ રીતે વેદની અગ્નિપૂજા તે જ પુરાણની શિવપૂજા છે. અને તે જ કારણથી શૈવ સંપ્રદાયમાં ભસ્મનો આટલો જઘો મહિમા છે.*

હડહડતા=અત્યંત દુરાગ્રહી. | વેદિ=ઑટલી, કુંડ. | ભસ્મ=વિભૂતિ, રાખ.

૧૭.

ગણપતિ અને માતા.

હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર ગણપતિ-ઓગ્ધવના હાડાડા ગયા હતા, અને તે પછી નવરાત્ર પૂરાં થઈ, ગઈ કાલે જ શ્રીમંત સરકાર મહારાજ

* વેદમાં અગ્નિને “વૃષભ મહાન દેવ” કહ્યો છે, તેમાં ‘વૃષભ’ ‘મહાન દેવથી’ છૂટો પડી—મહાદેવ સામે બેસતો પોઠીઓ બન્યો હત્યાદિ વિશેષ વિગત આપતાં બાળકોના ગૂંથવાડો થઈ જાય માટે તે અત્રે આપવામાં આવી નથી.

સાહેબની દસેરાની સ્વારી ચઢી હતી. તેથી સૌના મનમાં અત્યારે ગણુ-પતિ, માતાજી અને રામ—રાવણ એ નામ તાજાં રમી રહ્યાં છે.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર અથવા શિવ એ ત્રણ જુદા જુદા દેવ નથી, પણ એક જ પરમેશ્વરનાં ત્રણ વિશેષણ—નામો* છે એ તમે સમજ્યા. એમાંથી વિષ્ણુ અને શિવની પૂજા થતી તો તમે સૌ કોઇ જાણો છો. પણ બ્રહ્માની પૂજા થતી તમે જોઇ છે ?

વેણીલાલ:—ના, સાહેબ. કહે છે કે દક્ષત અન્નમેર પાસે ધુન્દર નામે એક તળાવ છે તેને કાંઈ એક સુન્દર શ્વેત પાપાણની બ્રહ્માની મૂર્તિ છે, અને એની પૂજા થાય છે.

મહેતાજી:—ખરું. પણ હું કહું છું કે તમે બધાંએ હમણાં થોડા દિવસ ઉપર જ, બ્રહ્માની—અથવા તો જેના નામમાં બ્રહ્મા શબ્દ આવે છે એવા એક દેવની—પૂજા થએલી જોઇ છે, અને કદાચ કેટલાંકે તો કરી પણ હશે.

સૌ છોકરાં આ સાંભળી અચંબો પામ્યાં, અને આ શી રીતે એ ન સમજાયાથી એક ખીજ સામું જેવા લાગ્યાં.

મહેતાજી:—તમે સર્વેએ હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર ગણુપતિ આવજીવ નથી જ્યો ? ગણુપતિપૂજા એ બ્રહ્મા, અથવા બ્રહ્મણુસ્પતિ એ નામના દેવની પૂજા છે. ‘બ્રહ્મ’ એટલે પરમેશ્વરની સ્તુતિ, વેદના મન્ત્ર: આપણા ઋષિઓ માનતા કે પરમેશ્વરની સ્તુતિ થકી જ આ જગતમાં હરકોઇ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી એ સ્તુતિના દેવ—‘બ્રહ્મા’—તે આ સૃષ્ટિના સર્જનાર, એમનું જ મહોદું નામ ‘બ્રહ્મણુસ્પતિ’—એટલે બ્રહ્મના—સ્તુતિરૂપી વાણીના—પતિ, દેવ. આ બ્રહ્મણુસ્પતિને વેદમાં એક ઠેકાણે ‘ગણોના પતિ, ગણુપતિ’ એવું વિશેષણ લગાડયું છે, તેથી બ્રહ્મણુસ્પતિ એ ગણુપતિ-કહેવાયા. ‘ગણુ’ એટલે ટોળાં, સમૂહ. પ્રભુની સ્તુતિરૂપી વેદમન્ત્રોનાં જે ટોળાં, ગણુ, તેના પતિ તે ગણુપતિ. પ્રભુની સ્તુતિ કરવાથી સર્વ વિઘ્ન નાશ પામે, તેથી દરેક શુભ કામ કરતાં પહેલાં ગણુપતિનાં પૂજા વા સ્મરણુ કરવામાં આવે છે. ચોપડામાં પહેલું ‘શ્રીગણેશાય નમઃ’ એટલે શ્રી ગણુપતિને નમસ્કાર એમ લખાય છે; ગામ જતાં પણ

* જેમકે, લોહકાર, લોહાર—એ મૂળ ક્રિયાવાચક વિશેષણ હોઇ નામરૂપે વપરાય છે.

એમનું નામ લેવાય છે; અને વિવાહ જનોઇ વગેરે શુભ પ્રસંગે ગણપતિ બેસાડ્યા પછી જ બધું કામ થાય છે. વાણીના પતિ બ્રહ્મણ્યરૂપતિ એ વિદ્યાના દેવ, તેમ ગણપાત પણ વિદ્યાના દેવ છે. તેથી છોકરાંએને નિશાળે બેસાડે છે ત્યારે પણ મુખ્ય ગણપતિનું જ સ્મરણ કરે છે.

વેણીલાલ:—ત્યારે, મહેતાજી સાહેબ, વિદ્યાના દેવનું સ્મરણ કર્યાથી જ સર્વ વિધ્ને નાશ પામે છે એમ આમાંથી નીકળ્યું. કેવું સાચું !

મહેતાજી:—એમ જ. પ્રભુની સ્તુતિ કરીએ અને વિદ્યા બણીએ તો સધળી જાતની અડચણો દૂર થાય એમ આપણું શાસ્ત્ર કહે છે.

હવે, ખીળું સાંભળો. નવરાત્રમાં દેવીની પૂજા ગઇ. એ ‘દેવી’ તે પરમેશ્વરની આ વિશ્વમાં દીપતી શક્તિ.* એનાથી આ સધળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે તેથી એને આપણે ‘અંબિકા’ † અથવા ‘માતાજી’ પણ કહીએ છીએ. એ પરમેશ્વરની શક્તિ ત્રણ તરેહની છે: એક તો વિદ્યા, જેને સરસ્વતી કહે છે,—જે આ વિશ્વમાં એક નદીની માફક વહાં કરે છે; ખીજી આ વિશ્વમાં પથરાએલી સુંદરતા, જે પ્રભુનું ચિહ્ન છે, જેનાથી આપણને પ્રભુનું ભાન થાય છે: આ લક્ષ્મી; ‡ ત્રીજી, આ વિશ્વમાં સુંદરતા સાથે જે વિકરાળતા રહેલી છે—જે પ્રભુની પ્રચંડ શક્તિ સર્વ પદાર્થોનું બક્ષણ કરે છે તે.

છોકરાંએ, કહો વાર એવી કવી શક્તિ છે કે જે સર્વ પદાર્થોનું બક્ષણ કરે છે ?

મતિલાલ: કાળ.

મહેતાજી:—ખરૂં. ત્યારે સર્વ જગતનું બક્ષણ કરવા મ્હોં ફાડીને ઊભી રહેલી પ્રભુની આ ત્રીજી શક્તિનું નામ કાળી યા ચંડી. પણ જેમ રુદ્ર એ જ શિવ, તેમ કાળી તે જ ગૌરી—ગોરાં શિવનાં પત્ની, મંગળકારી પરમેશ્વરની સફેદ ઉજ્જવળ શક્તિ—જેની, છોકરીએ ગોર્યોમાં પૂજા કરે છે.

† બ્રહ્મણ્યરૂપતિનું દ્રુંકુ રૂપ બૃહસ્પતિ: એ દેવોના ગુરુ, અને સર્વ વિદ્યાના સંકાર કહેવાય છે તે પણ આ રીતે જ.

* દિવ્-દીપતું ઉપરથી.

† ‘અંબિકા’ એટલે જ માતા, મા.

‡ લક્ષ્મચિ=હન ઉપરથી.

આ રીતે મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતી એવાં ત્રણ, પ્રભુની શક્તિનાં, રૂપ થયાં. અને એ શિવ યા રુદ્ર, વિષ્ણુ, અને બ્રહ્મા—એ ત્રણનાં ત્રણ પત્ની કહેવાય છે: બ્રહ્મા એ વાણીના દેવ, અને એમનાં પત્ની સરસ્વતી—વાણીની દેવી; વિષ્ણુ એ જગતમાં પ્રવેશેલા પ્રભુ, અને એમનાં પત્ની લક્ષ્મીજી, સુન્દરતાની મૂર્તિ; અને રુદ્ર એ સંહાર કરનાર ધનુષ-‘મહામાલેશ્વર’—અને એમનાં પત્ની મહાકાળી, સર્વ પદાર્થનું ભક્ષણ કરનારી શક્તિ.

મતિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, મહાકાળીને સિંહ કે વાઘ ઉપર બેસાડે છે તે એ સર્વનું ભક્ષણ કરનારી શક્તિ છે તેથી ?

મહેતાજી: એમ જ. અને સરસ્વતીને હંસ ઉપર બેસાડે છે. કવિઓ કહે છે કે હંસ પક્ષી મોતીનો ચારો ચરે, અને દૂધ પાણી એકઠાં હોય તો જુદાં કરી એમાંથી દૂધ પી લે અને પાણી રહેવા દે. તે જ પ્રમાણે સરસ્વતી અથવા વિદ્યા—તે જે સુન્દર અને સત્ય હોય તેનું જ ગ્રહણ કરે છે અને જે ખોટું અને કચરો હોય તેને છાંડી દે છે. લક્ષ્મીજી વિષ્ણુ સાથે ગરુડ ઉપર બેસે છે એનો અર્થ જાડો છે અને તે તમારાથી ઝટ સમજશે નહિ, તેથી કહેતો નથી.

મતિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, માતાજીએ એક પાડાના રૂપવાળા દૈત્યને માર્યો અને તે પ્રમાણે કેટલાક રાજાઓ દસેરાને દહાડે પાડો મારે છે એ શું હશે? અમારાથી સમજાય એવું હોય તો કહો.

મહેતાજી:—આપણા હૃદયનું ધોર અંધારું, અજ્ઞાન એ જ પાડો. જીવે આપણા વિદ્વાન મહારાજ સાહેબ આ પાડાનો અર્થ કેવો સારો સમજે છે, અને તેથી નિર્દોષ પ્રાણીનો જીવ ન લેતાં આપણા અજ્ઞાનરૂપી પાડાને જ મારે છે.

છોકરાંઓ આ ખુલાસો સાંભળી રાજી રાજી થઈ ગયાં.

શુભ=સારા.

વિકરાળતા=ભયંકરતા, ખીઠામણાપણું.

પ્રચંડ=ભયંકર.

મંજળકારી=શુભકારી.

છાંડી=છોડી.

ગ્રહણ=લેણું.

દૈત્ય=રાક્ષસ. પાડાના રૂપવાળો

દૈત્ય=મહિષાસુર

ધોર=ભયંકર, ખડું.

૧૮.

અવતાર.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, તમને પેલી બાળપોથીમાં ‘ચાંદા’ની કવિતા છે એ યાદ છે ?

મહેતાજી બાળપોથીની કવિતા કેમ પૂછતા હશે ? એમ સૌ છોકરાં આશ્ચર્ય પામ્યાં. પણ ઘણાને એ મધુરી કવિતા યાદ હતી તેથી એક જણ બોલ્યો.

કાન્તિરાય:—હા, સાહેબ; હું બોલું ?

“ મા, મને ચાંદલીઓ વહાલો,
ચાંદલીઓ વહાલો,
મા, મને રમવાને આલો,
નવ લખ તારા વીણી મા,
મારા ગજવામાં ધાલો;
મા, મને ચાંદલીઓ વહાલો.”

છોકરાએ આ એક કહી ગાઇ. મહેતાજીએ કહ્યું: “બસ હવે કહો, એ છોકરું ચન્દ્રમાને ગજવામાં ધાલવા શા માટે માગતું હશે ?”

કાન્તિરાય:—ચન્દ્રમા બહુ ગમે એવો છે તેમાં.

મહેતાજી:—ત્યારે કહો, ઇશ્વર પણ તમારી પાસે હોય તે તમને ગમે કે ન ગમે ?

રાધાકાન્ત:—ગમે જ: એ દેખાતો હોય, એની જોડે આપણાથી વાતચિત થતી હોય તો કેવું સારું !

મહેતાજી:—વિચારચન્દ્ર, તું શું કહે છે ?

વિચારચન્દ્ર:—રાધાકાન્ત કહે છે એ ખરું છે; પણ ઇશ્વર શી રીતે દેખાય ? એની જોડે વાતચિત શી રીતે થઇ શકે ? એ કાંઇ આ મેજ કે ઝાડ જેવો છે કે એને આપણે નજરે જોઇ શકીએ ? તેમ માણસ જેવો પણ નથી કે એને આપણે જોઇ શકીએ અને એની જોડે વાતચિત પણ કરી શકીએ.

મહેતાજી:—ખરૂં. હવે એક બીજું પૂછું તે કહો: ઈશ્વર ક્યાં રહેતો હશે ?
આપણી પાસે કે આધે ?

વિચારચન્દ્ર:—પાસે તેમ જ આધે: દૂરમાં દૂર તારામાં, તેમ જ પાસેમાં
પાસે આપણા હૃદયમાં. કવિ દલપતરામની એક કવિતા વાંચેલી મને
યાદ આવે છે. એમાં એ કહે છે:

“આસપાસ આકાશમાં, અન્તરમાં આભાસ,
ધાસયાસની પાસ પણ વિશ્વપતિનો વાસ.”

મહેતાજી:—ત્યારે એ દેખાતો કેમ નથી ?

વિચારચન્દ્ર:—કારણ કે એને શરીર નથી.

મહેતાજી:—શરીર હોય તો દેખાય, નહિ વાર ?

વિચારચન્દ્ર:—હા, સાહેબ.

મહેતાજી:—પણ મારે શરીર છે જ તો; હું તમને ક્યાં દેખાઉં છું ?

વિચારચન્દ્ર:—આ દેખાઓ છો ને ?

મહેતાજી:—એ તો મારું શરીર દેખાય છે.

વિચારચન્દ્ર:—પણ શરીરમાં તમે છો ને ?

મહેતાજી:—ત્યારે હવે તે જ પ્રમાણે સમજવું કે—આ વિશ્વરૂપી શરીરમાં
પણ પ્રભુ રહેલો છે. અને આમ દૂરમાં દૂર પ્રભુ આપણી પાસેમાં
પાસે આવેલો છે: એ એનો ‘અવતાર,’ એટલે નીચે ઊતરી
આવવું છે. પણ આ વિશ્વમાં ઊતરી આવવું એ તો એનો સામાન્ય
અવતાર. પણ એ ઉપરાંત એના કેટલાક વિશેષ અવતાર પણ થાય
છે. પ્રભુ આ વિશ્વના કણેકણમાં ભરેલો છે, છતાં આપણાં જેવાં
સાધારણ મનુષ્યો એને જોઈ શકતાં નથી. પણ જ્યારે એ અમુક
પદાર્થમાં કે અમુક મનુષ્યમાં પ્રકટ થાય છે, ત્યારે આપણે એને
તુરત ઓળખી શકીએ છીએ.

ચુનીલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, એવાં ક્યાં સ્થળ પદાર્થો કે મનુષ્યો હશે
કે જેમનામાં પ્રભુનો અવતાર આપણે જોઈ શકીએ ?

મહેતાજી: આ વિશ્વમાં જે જે સુંદર પ્રતાપી કે અદ્ભુત શક્તિવાળું
હોય એ સર્વમાં.

ચુનીલાલ:—ત્યારે જગતના બધા મ્હોટા મ્હોટા પુરુષોમાં પ્રભુનો અવતાર? મહેતાજી: હા.

વિચારચન્દ્ર: પણ સાહેબ, એમાં તો ઘણા દુષ્ટ પુરુષો પણ હોય છે.

મહેતાજી: ખરું. પણ દુષ્ટતા એ મ્હોટાઈ નથી. મ્હોટાઈ જગતનું કલ્યાણ કરવામાં છે. પોતાના જ્ઞાનથી, ન્યાયથી, પ્રેમથી, ઉપદેશથી વગેરે ઘણી ઘણી રીતે જેઓ દુનીયા ઉપર ઉપકાર કરે છે તેઓમાં પ્રભુનો અવતાર છે એમ જાણવું. પ્રભુ કાંઈ કિયે આલલામાં બેઠો બેઠો આ જગત ચલાવતો નથી. એ તો આપણી અંદર વશીને કામ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મ કરમાઈ જાય છે અને અધર્મ ખડો થાય છે ત્યારે હું સર્પુરુષોનું રક્ષણ કરવા માટે અને દુષ્ટોનો નાશ કરવા માટે અને આ રીતે ધર્મનું ફરી સ્થાપન કરવા માટે અવતાર લઉં છું.

જગતનું રક્ષણ કરવું એ કામ વિષ્ણુનું છે, અને તેથી ઘણુંખરું વિષ્ણુના જ અવતાર થતા મનાય છે. એવા અવતાર દસ અથવા (ખીજી લાંખી ગણતરી પ્રમાણે) ચોવીસ કહેવાય છે. એમાંના કેટલાક માત્ર પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે બનાવેલાં દૃષ્ટાન્ત છે—જેમકે કૂર્માવતાર: કાચબો જેમ અંગ સંકોચે છે અને પ્રસારે છે તેમ પરમાત્મા પણ આ સૃષ્ટિથી અંગ પોતામાં સંકોચી લે છે અને પાછું ફેલાવે છે; કેટલાક જગતને દ્રક્ત બોધ આપનાર મહાપુરુષો છે જેમકે, ઋષભદેવ, કપિલ, યુદ્ધ; કેટલાક દુષ્ટોને હણી જગતનું રક્ષણ કરવા માટે છે—જેમકે, નરસિંહ, પરશુરામ, રામ અને કલ્કિ; અને કેટલાક બોધ અને રક્ષણ બંનેને માટે છે—જેમકે કૃષ્ણ.

અન્તર્માં આભાસ=અંદર દેહ-
યમાં જે તેજ જેવો દેખાવ થાય
છે તેમાં.

આલક્ષ્ણ=આકાશી, ગગન.

ખડો=બોલો, ટટાર.

સંકોચે છે=માંલ બેંચી લે છે.

પ્રસારે છે=ખહાર ફેલાવે છે.

હણી=મારી.

૧૯.

રામ અને કૃષ્ણ.

વિષ્ણુના સર્વ અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ એ બે અવતારો મુખ્ય ગણાય છે. નારાયણ, વાસુદેવ ઇત્યાદિ નામે પણ વિષ્ણુ બનવામાં આવે છે, પણ ઘણે ભાગે વૈષ્ણવ પંથવાળા રામને નામે અથવા તો કૃષ્ણને નામે વિષ્ણુને ભજે છે.

નારાયણ—એટલે ‘નર’ કહેતાં મનુષ્યો-શુવો, તેઓનો સમૂહ તે ‘નાર,’ ‘અયન’ એટલે કે સ્થાન, ઠેકાણું. પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણિમાત્રનું ઉત્પત્તિનું, વસવાનું, તેમજ છેવટે જવાનું ઠેકાણું છે.

વાસુદેવ—વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવ, કૃષ્ણ એમ એક અર્થ થાય છે. પણ ઈશ્વરરૂપે જ્યારે એનો અર્થ લેવાનો હોય છે ત્યારે પ્રાણિમાત્રમાં વસતા, પ્રાણિમાત્રને વસાવતા,* અને એમાં દીપતા-પ્રકાશતા†-એવા પરમાત્મા એમ અર્થ કરવામાં આવે છે.

રામ—પ્રાણિમાત્રમાં રમતા અને એમને રમાડતા એવા પ્રભુ. દશરથ રાજના પુત્ર, અને સીતાના પતિ એ એમનું સ્થૂલ અવતારી રૂપ. એ અવતારની હકીકત તમે સૌએ ઘણીવાર વાંચી હશે અને સાંભળી હશે. પણ એ અમૃત પીતાં કાણુ ધરાયું છે? માટે એને ફરી ટૂંકામાં મંભારી જઈશું. રામાવતારમાં રહીને પ્રભુએ પિતાનું વચન પાળ્યું, ભરતને રાજપાટ સોંપી પોતે સીતા અને લક્ષ્મણ સહવર્તમાન વનમાં ગયા—સીતાજીને પંચવટીમાંથી રાવણ હરી ગયો ત્યારે એમની શોધમાં દક્ષિણ તરફ ગયા, ત્યાં સુગ્રીવ અને હનુમાન સાથે મૈત્રી કરી, હનુમાનને સીતાજીની શોધ માટે મોકલ્યા, હનુમાન સમુદ્ર ઓળંગી લંકામાં ગયા, ત્યાં અશોક વનમાં—રાતદિવસ રામ નામનું રટણ કરતાં—સીતાજીને જોયાં અને એમને મળ્યા, હનુમાનને પાછો જઈ સીતાની ભાળ લાગ્યાની હકીકત રામને કહી; રામ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી વાનરની સેના સાથે લંકામાં ઊતર્યા, રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું, રાવણને માર્યો, રાવણના ભાઈ વિભીષણને ગાદી ઉપર બેસા-

* વાસુ,

† દેવ = દિવ્ ધાતુ ઉપરથી.

ડયો, અને સીતાને લઇ અયોધ્યા પાછા આવ્યા. ત્યાં ન્યાયથી અને પ્રજાનું મનરંજન કરીને રાજ્ય કર્યું. અને સમય આવતાં સ્વધામ પધાર્યા. એક વચન, એકપત્નીવ્રત, ધૈર્ય—ન્યાય—અને પ્રજા-રંજન: એ ગુણો માટે રામાવતાર પ્રસિદ્ધ છે.

કૃષ્ણ:—“ જ્યારે જ્યારે ધર્મ કરમાઇ જાય છે અને અધર્મ ઊભો થાય છે—ત્યારે સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટ પુરુષોને હણવા માટે ” જેણે અવતાર લીધો છે—એવા પ્રભુ. એમના અવતારી જીવનના ત્રણ ભાગ છે: એક તો ગોકુલના કૃષ્ણ; ખીજા દ્વારકાના કૃષ્ણ; અને ત્રીજા અર્જુનના સખા, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં: એનું સારથિપણું કરનાર, અને વિષમ પ્રસંગે એને ઉપદેશ દેનાર. ખરી પરમાત્માની ભક્તિ જેવી ઋષિઓના યજ્ઞમાં નથી તેવી આહીરોના પ્રેમમાં છે, તેમાં પણ જેવી એ પુરુષોમાં નથી તેવી સ્ત્રીઓમાં છે, અનેક દેવની ઉપાસનામાં નથી પણ એક પ્રભુને શરણે જવામાં છે—એ ગોકુલ-લીલાનો ઉપદેશ. દ્વારકામાં રાજ્ય સ્થાપી યાદવોની રાજ્યસત્તા કેવી વિસ્તારી, પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો ચલાવ્યો, જરાસન્ધ વગેરેને મારીને અનેક રાજાઓને કેવા બન્દીખાનેથી છોડવ્યા, વગેરે—દ્વારકાનું રાજજીવન. પાંડવો સાથે સગપણ અને સ્નેહના કારણે કરીને શુદ્ધિધરના રાજસૂયયજ્ઞમાં મહેમાનોના પગ ધોવાનું નમ્રતાભર્યું કામ પોતે લીધું; કૌરવ પાંડવના યુદ્ધ પહેલાં બંને ત્યાં સુધી યુદ્ધ ન થાય તો ઠીક તેટલા માટે દુર્યોધનને સમજાવવા પોતે ગયા. દુર્યોધને ન માન્યું, યુદ્ધની તૈયારી થઇ. બંને સૈન્ય સામસામાં ગોઠવાઇ ગયાં. કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ થયા. પણ જે ધડીએ અર્જુનનો રથ કૌરવની સેના સામે લાવીને ઊભો રાખ્યો ત્યાં અર્જુનને સામી ઓળમાં સગાંવહાલાં વડીલ ગુરુ ઊભેલા જોઇ લઢતાં આંચકો આવ્યો: એની છાતી ધ્રુજ, હાથમાંથી ધનુષ્ય પડી ગયું, શરીરે પરશેવા છૂટી ગયા, અને કૃષ્ણને હાથ જોડી પૂછવા લાગ્યો: “ ભગવન્ ! આ સ્નેહી-સંબન્ધીઓ સામે શસ્ત્ર કેમ ઊપાડાય ? ઉપાડું તો પાપ લાગે; કુટુંબનો ક્ષય થઇ જાય; અને લઢીને પણ જીતીશું જ એની શી ખાતરી ? માટે મને કહો તેમ કરું. લડું કે ન લડું ?—મને તો કશી સૂઝ પડતી નથી.” તે વખતે કૃષ્ણ અર્જુનને એક વિશાળ ઉપદેશ દીધો છે—જે ઉપદેશમાં સર્વ ધર્મનો સમાવેશ થઇ જાય છે. એ ઉપ-

દેશ 'ભગવદ્ગીતા'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને હિન્દુધર્મના સર્વ આચાર્યો અને ગુરુઓ-શૈવ હોવા વૈષ્ણવ હોવા—તે સર્વે એને માન આપે છે. ભગવદ્ગીતામાં ખીજા અનેક સિદ્ધાન્તો સાથે એક સાદી પણ કિંમતી વાત આ સમજાવી છે કે અર્જુનને અત્યારે જેવો કઠણ પ્રસંગ આવ્યો છે તેવા આ સંસારમાં મનુષ્યને ધણા પ્રસંગો આવે છે, તે વખતે પોતાની લાગણી, હાર જીત, સુખ દુઃખ, શત્રુ મિત્ર,—એના વિચારો ન કરતાં દરેકને પ્રભુએ જે કામ સોંપ્યું હોય તે ધર્મ સમજીને, પ્રભુ ખાતર, પ્રભુને શરણે રહી, પ્રભુમાં ભક્તિ રાખી, કરવું: પ્રભુએ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રને પોતપોતાના ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ સોંપ્યાં છે, જનસમાજ ચાલવા માટે સર્વ જરૂરતાં છે: એમાં દોષ પણ કામ કરવાથી પાપ લાગતું નથી, માત્ર હૃદય ચોખ્ખું અને પ્રભુપરાયણ જોઈએ.

સ્થૂલ=ભદ્રું, નાડી બુદ્ધિથી પણ
સમન્વય એવું; આંખેથી દેખાય
એવું; સૂક્ષ્મ-ખારીક જાડા વિ-
ચારથી સમન્વય એનાથી ઉલટું.

મૈત્રી=દોસ્તી.

સેતુ=પૂલ.

વાનર=વાંદરાં.

રંજન=ખુશી.

લીલા=રમત, ગમત.

રાજસૂયયજ્ઞ=મોટા રાજાનો યજ્ઞ.

વિષમ=કઠણ.

એક પત્નીવ્રત=એકજ સ્ત્રી પર-
ણવી; જીવતાં કે મૃત્યા પછી
પણ ખીજા નહિ.

ધૈર્ય=ધીરજવાળી શાન્તિ હિંમત.

સખા=મિત્ર.

આહીર=ભરવાડ, ગોવાળ.

જનસમાજ=લોકોન્યવહાર.

પરાયણ=એ જ જેને મુખ્ય વાત
છે એવું; એને જ લાગેલું.

૨૦.

ચાર પુરુષાર્થ.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, આપણે શરૂઆતમાં બાંધેલી ધર્મની વ્યાખ્યા તો તમને યાદ હશે:

પરમેશ્વરને ઝોળખવો—ભજવો, એને ગમતાં કામ કરવાં, જેથી આપણા અંતે સૌના આત્માનું ભલું થાય—એનું નામ “ધર્મ.”
એમાંથી પરમેશ્વરને ઝોળખવા તથા ભજવા માટે પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ હિન્દુધર્મમાં કેવું માન્યું છે એ મેં તમને બતાવ્યું. હવે કેવાં કામ કરવાથી પ્રભુ રાજી રહે છે એ વિષય ઉપર આવીએ.

મણિલાલ:—તમે કહેશો, કેવાં કામ કર્યા હોય તો પ્રભુ રાજી રહે?

મણિલાલ:—નીતિનાં.

મહેતાજી:—પણ નીતિ એટલે શું?

મણિલાલ:—સાચું બોલવું, પ્રામાણિકપણે ચાલવું, કોઈનું ભલું કરવું, વગેરે.

મહેતાજી:—ખરૂં. અને આ બાબત ઉપર આપણે આગળ જતાં વિશેષ વિચાર કરીશું. પણ તે સાથે કોઈ તમને એમ પૂછે કે કમાવું ખરૂં કે નહિ? તો તમે શું કહેશો?

મણિલાલ:—કમાવું ખરૂં જ: ઉદ્યોગ કરવો, અને પૈસો કમાવો, પણ તે પ્રામાણિકપણે જ.

મહેતાજી:—વળી કોઈ તમને એમ પૂછે કે—કમાઈને સુખ ભોગવવું કે નહિ? તો તમે શું કહેશો?

મણિલાલ:—એશક, સુખ ભોગવવું—પણ તે નિરુદ્ધમી રહીને કમાયા વગર નહિ, તેમ એશઆરામીનું પણ નહિ.

મહેતાજી:—વળી કોઈ તમને પૂછે કે કમાવું, સુખ ભોગવવું—તે સાથે પ્રભુમંજી કરવી, કાંઈક પરત્રોક્તો વિચાર કરવો, એ પણ ખરૂં કે નહિ? તો તમે શું કહો?

મણિલાલ:—સાહેબ, એ પણ ખરું જ.

મહેતાજી: ત્યારે હવે સાંભળો: તમે આજ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનો એક મહોટો સિદ્ધાન્ત સાધારણ વિચાર કરતાં કરતાં શીખી ગયા. તે એ કે મનુષ્યના જન્મ્યાનું સાર્થક્ય (પ્રયોજન, ફળ) ચાર પુરુષાર્થ સાધવામાં, અને બનતાં સુધી એ ચારેની એક બીજા સાથે મેળવણી કરવામાં રહેલું છે. એ પુરુષાર્થ તે—ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ.

- (૧) 'ધર્મ' એટલે નીતિનિયમો, અમુક કરવું અમુક ન કરવું એવી આજ્ઞાઓ—જે ઉપર જનસમાજ ટકી રહ્યો છે.*
- (૨) 'અર્થ' એટલે દ્રવ્ય, પૈસો—જે મેળવવા માણસ રાત દિવસ દોડ્યાં કરે છતાં
- (૩) 'કામ' એટલે કામના, સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા.
- (૪) 'મોક્ષ' એટલે બન્ધનમાંથી છૂટવું તે; આ સંસારમાં આપણે જે અજ્ઞાન દુઃખ અને પાપથી ઘેરાએલા છીએ એમાંથી છૂટવું તે.

હરિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, આપણે ધર્મથી ચાલીએ એટલાથી જ આપણે પાપ અને દુઃખમાંથી ન છૂટીએ ?

મહેતાજી:—છૂટીએ; પણ તે જો આપણે 'ધર્મ'—શબ્દ વિશાળ અર્થમાં સમજીને ચાલીએ તો જ. પણ ધર્મ એટલે નીતિના નિયમો જ સમજીએ, તો પરલોક અને પરમેશ્વરના વિચાર અને પરમેશ્વરની ભક્તિ એ વગેરે મહોટા મહોટા વિષય રહી જાય, અને એ વિના આપણું મનુષ્યજીવન વ્યર્થ જ સમજવું. તે માટે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં ધર્મ ઉપરાંત મોક્ષ ગણાવ્યો છે.†

ચુનીલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, ત્યારે સૌમાં આ ચોથો પુરુષાર્થ મહોટામાં મહોટો.

* ધૃત ધારણ કરવું ઉપરથી—જે જનસમાજનું ધારણ કરે છે, જેના ઉપર જનસમાજનો આધાર (એ જ ધાતુ ઉપરથી) છે.

† શ્રદ્ધ—જવું ધાતુ ઉપરથી.

‡ પ્રથમ એ બેને એકઠા કરી ત્રણ પુરુષાર્થ ગણાવવામાં આવતા: ધર્મ અર્થ અને કામ; અને એને 'ત્રિવર્ગ'—ત્રણનો વર્ગ—કહેતા. જીવો બાહ્યોપયોગી ધર્મશિક્ષણ.

મહેતાજી:—હા; પણ તે પહેલા વગર બની શકતો નથી. પરમેશ્વરની ભક્તિ, પરમેશ્વરનું જ્ઞાન, એ નીતિ વિના બનતું નથી. તેથી ધર્મ યાને નીતિ એ સર્વનો પાયો છે. અર્થ અને કામ એ પણ પુરુષાર્થ છે—કારણ કે પૈસો કમાવો અને સુખ ભોગવવું એથી પરમેશ્વર નારાજ નથી—પણ એ બંનેને ધર્મ અને મોક્ષના પેટામાં રાખવા જોઈએ.

એશઆરામી=ચેનબાજી.

વિશાળ=બહોળા, પહોળા.

સાર્થક્ય=પ્રયોજન, ફળ.

વ્યર્થ=ફાકટ, એળે ગએલું.

યાને=અથવા.

નારાજ=નાખુશ.

૨૧

ચાર વર્ણ:

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, તમે આટલું સમજ્યાં કે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે લક્ષમાં રાખીને ચાલીએ ત્યારે આપણું જીવન પૂરેપૂરું સફળ થાય. પણ તમને કોઈ એમ પૂછે કે ધર્મ એટલે શું? પૈસો કેમ કમાવો? સુખ કેમ ભોગવવું? પ્રભુને શી રીતે બાણવો?—તો તમે શું કહેશો?

પોપટલાલ:—થોડું થોડું કહીએ, પણ એના બરાબર જવાબ દેતાં ન આવડે. વિદ્યા ભણ્યા વગર આ બધું બરાબર સમજતું નથી.

મહેતાજી:—ખરું; વિદ્યા એ સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિનું મૂળ છે. વિદ્યા વિના કાંઈ જ થઈ શકતું નથી. તે માટે દેશમાં પુષ્કળ શાળાઓ જોઈએ, શિક્ષકો જોઈએ, અને ઉપદેશકો જોઈએ.

પણ, છોકરાંઓ,—પ્રભુ ન કરે ને—ધારો આ જ ક્ષણે આપણી શાળામાં ધાડ પડે! તો?

અર્જુનલાલ:—પણ તે કેમ પડે ? આપણા મહારાજ સાહેબ આપણું રક્ષણ કરે છે. એમણે પોલીસ ખાતું રાખ્યું છે એનું કામ છે કે લૂટારાઓને પકડવા અને સજા કરાવવી.

મહેતાજી:—પણ લૂટારાઓ શસ્ત્ર લઈને મારવા આવે તો ?

અર્જુનલાલ:—બનતાં સુધી પકડવા, નહિ તો પછી મારવા.

મહેતાજી:—ખરૂં. ત્યારે આટલું ધ્યાનમાં રાખો કે જનસમાજમાં જેમ વિદ્વાન ગુરુઓ અને ઉપદેશકોનો એક વર્ગ જોઈએ, તેમ ખીજો પ્રજારક્ષણ અને શસ્ત્ર ઘડણ કરનારનો વર્ગ પણ જોઈએ.

પણ કહો: શાળાના ગુરુઓના અને પોલીસખાતાના નિભાવ માટે પૈસા જોઈએ તે ?

માણેકલાલ:—(વિચાર કરીને) સરકાર આપણી પાસેથી કર લે છે એમાંથી એ પૈસા આવે.

મહેતાજી:—પણ લોકો પાસે પૈસા જ ન હોય તો ?

માણેકલાલ:—આપણે ભણીએ અને ઉદ્યોગ કરીએ તો આપણા મહારાજ સાહેબ જેવાના રક્ષણ નીચે આપણે કેમ પૈસો પેદા ન કરી શકીએ ?

મહેતાજી:—તારો જવાબ એક રીતે ખરો છે. પણ લોક માત્ર કર આપીને ખેંચી રહે અને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ રક્ષણ કરે—એટલાથી મ્હોટી મ્હોટી વિદ્યાશાળાઓ, દવાખાનાંઓ, રેલવે, પૂલ, ધર્મશાળા વગેરે લોકાહતનાં જે અસંખ્ય સાધનો જોઈએ એ પૂરાં પડી શકે નહિ. આપણામાંથી કેટલાક માણસો ખેતીમાં સુધારો કરી, નવા નવા હુન્નરો કાઢી, તથા દેશ પરદેશ વેપાર ચલાવી પુષ્કળ ધન કમાય, જે ધનનો લોકના કલ્યાણમાં ઉપયોગ થાય, તો જ આપણે સુખી સ્થિતિમાં રહી શકીએ. તે માટે જનસમાજમાં આ જાતનું કામ કરનારા કેટલાક ધનવાન અને ધન કમાનાર પુરુષો જોઈએ જ. આ જનસમાજનો ત્રીજો વર્ગ.

હવે એક કહો: આ ધનવાન પુરુષો ધન પેદા કરે છે, પણ દુની-આમાં કોઈ મજૂર જ ન હોય તો ધન પેદા થઈ શકે ખરૂં ?

સેવકલાલ:—ના, સાહેબ. હું એક વખત મહારા પિતા સાથે મુંબઈ જોવા ગયો હતો ત્યાં ખંદરની ગોદીમાં, ત્યાંથી પછી જી. આઈ. પી.

રેલ્વેમાં મધ્યહિન્દુસ્થાન તરફ અમે ગયા. ત્યાં રસ્તામાં ડુંગરમાં તાતાનું વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું છે ત્યાં, અને છેવટે અમે મધ્યહિન્દુસ્થાનમાં તાતાને લોહાને કારખાને પહોંચ્યા ત્યાં—અધે ઠેકાણે અમે બિચારા મજૂરોને જ કરોડો રૂપિયાનું ધન ઉત્પન્ન કરતા જોયા.

મહેતાજી:—ખરૂં. પણ આપણી પાસે જ જીવોને: આપણી નિશાળમાં સિપાઈ વાસીદું વાળી રાખે છે એટલાથી જ આપણને આપણા કામમાં કેટલી બધી સગવડ મળે છે? માટે મજૂર એ જનસમાજનો ચોથો મોટો વર્ગ છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે લોહું ગાળવાની અને વીજળી પેદા કરવાની વિદ્યા ન હોય, બ્રિટિશ રાજ્ય જેવું રક્ષણ કરનાર કોઈ ન હોય, અને તાતા જેવા હિંમતવાન ધનિકો ન હોય તો આવાં કારખાનાં પણ ન હોય, અને બિચારા મજૂરોને ગુજરાન ચલાવવું મુશ્કેલ પડે. માટે ખરૂં જોતાં જનસમાજમાં ચારે વર્ગની જરૂર છે.

તે માટે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ જનસમાજના ચાર વર્ગ બાંધ્યા છે—જે ‘વર્ણ’ કહેવાય છે. ‘વર્ણ’ એટલે ધંધાનું વર્ણન, રંગ, જાત. એ ચાર વર્ણ તે:

- (૧) બ્રાહ્મણ:—જેમનું ખાસ કામ, વિદ્યા ભણવા-ભણાવવાનું, અને ધર્મનો ઉપદેશ દેવાનું છે.
- (૨) ક્ષત્રિય:—જેમનું ખાસ કામ, પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું, અને યુદ્ધમાં લડવાનું છે.
- (૩) વૈશ્ય:—જેમનું ખાસ કામ, ઠોર ખેતી દુનર વેપાર વગેરે સાધનથી ધન પેદા કરવાનું છે.
- (૪) શૂદ્ર:—જેમનું ખાસ કામ, મજૂરી કરવાનું અને બીજા ત્રણ વર્ણને ઉપયોગી થવાનું છે.

પુરુષાર્થ=માણસે શોધવાની, કરવાની, મેળવવાની વસ્તુ.

ધાડ=ભારાનું ટોળું.

શસ્ત્ર=હથિયાર.

નિભાવ=ચલાવવું.

જનસમાજ=માણસનું, લોકનું મંડળ.

ગોદી=વહાણમાંથી માલ ઊતારવાનું ઠેકાણું.

તાતા=મહાત્મા જમશેદજી નસરવાનજી તાતાનું કુટુંબ.

૨૨.

ચાર વર્ણ: ૨.

મગનલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, કહે છે કે અસલના વખતમાં આપણું જનમંડળ એકાકાર હતું અને પછી કાળે કરી એમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર વિભાગ પડ્યા એ ખરું હશે ?

મહેતાજી:—ખરું. જનમંડળ જ્યાં સુધી સાદી સ્થિતિમાં હોય ત્યાં સુધી એક માણસ અનેક ધંધા કરી શકે, પણ જેમ જેમ વસતી વધતી જાય અને નવી જરૂરિયાતો જાગતી જાય તેમ તેમ ધંધા બહેંચાતા જાય. ગામડામાં વાણીઆની દુકાને આટો દાળ વેચાય, પાસે કબા-ટમાં લુગડાનાં ચાર થાન પણ મૂક્યાં હોય, અને એક ખાનામાં પત્થર-પેન કે સીસાપેન પણ પડી હોય. પણ શહેરમાં મોદીની કાપડીઆની અને બોરાની દુકાનો જુદી જુદી હોય. લોઢાની શોધ થતાં પહેલાં દળ બનાવનાર સુનાર જ હોય; લોઢું જડ્યા પછી, સુતારી કામમાં એ કાંઈક લુહારી કામ પણ ઉમેરે; અને છેવટે લુહારી કામ વધી પડે એટલે સુતાર અને લુહાર જુદા થાય. એમ એકમાંથી અનેક ધંધા થાય અને જનસમાજના વર્ગ બંધાય. મૂળ એક જ વર્ણ હતો એમ મહાભારત અને ભાગવત વગેરે પુસ્તકો પણ કહે છે.

માનશંકર—પણ, મહેતાજી સાહેબ, કહે છે કે વેદમાં બ્રાહ્મણ એ મુખ્ય છે, ક્ષત્રિય એ બાહુ છે, વૈશ્ય એ ઊરુ છે, અને શૂદ્ર એ પગ છે * એમ કહ્યું છે તે શું ?

મહેતાજી:—એનો અર્થ તમે ન સમજ્યા ? એનો અર્થ એવો નહિ કે એમને એક ખીજાથી જુદા સમજવા; ઉલટું, એનો અર્થ તો એવો કે સૌ એક જ જનસમાજરૂપી મહાપુરુષ પરમાત્માનાં અવયવ છે એમ સમજવું: ભલે એક શરીરમાં એક અવયવ ઊંચે આવેલું હોય, એક નીચે આવેલું હોય, પણ તેથી કોઈને નકામું ધારવાનું નથી; ઉલટું એને એક જ પરમેશ્વરના શરીરના જ અવયવ તરીકે જોવાનું છે.

* કોનાં એ વિદ્યાર્થીને યાદ રહ્યું નથી, અને તેથી જ એની ભૂલ થાય છે. મહેતાજી એ ભૂલ બતાવશે.

મતિલાલ:—(આશ્ચર્ય સાથે) ત્યારે મહેતાજી સાહેબ, આ તો સૌ એક છે એમ અર્થ કરવો જોઈએ તેને બદલે સૌ જુદા છે એમ અર્થ લોક કરે છે ! કેવું અગાન !

મહેતાજી:—એમ જ. તમે જ વિચારોને કે એમ ન હોત તો આ વાત ખાસ પુરુષસૂક્તમાં * —જેમાં એક પરમાત્માનો ખાસ બોધ કરેલો છે— એમાં જ શા માટે મૂકત ? પણ તમારા સમજવામાં થોડોક ફેર રહ્યો છે એ હું કાઢી નાંખું: સૌ એક નહિ, પણ સૌ મળીને એક—સૌ એક શરીરનાં જ અવયવ.

માનશંકર:—મહેતાજી સાહેબ, ત્યારે હિન્દુધર્મ પ્રમાણે કોઈ વર્ણુ જોય નીચ નહિ ?

મહેતાજી:—ધર્મ પ્રમાણે, નહિ જ. લોકમાં એની મેજે એ જોયા નીચા ગણાઈ જાય, પણ ધર્મ તો એ સૌ એક જ પરમાત્માનાં અવયવ છે એમ જ બોધ કરે. અને તેથી વેદમંત્ર આપણને કહે છે કે— ભાઈઓ ! તમારામાં જોયા નીચાના—પોતપોતાના કામ પ્રમાણે— ભેદ પડી ગયા છે, પણ સૌ એક જ મહાપુરુષનાં અંગ છે એમ સમજજો.

સૌ વિદ્યાર્થીને આ સાંભળી—પોતે જુદા જુદા વર્ણુના હોવા છતાં જોયા નીચાપણાનું અભિમાન જતું રહ્યું.

હરિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, હવે મારે ફક્ત એક પૂછવાનું છે: હિન્દુ-ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મે તે બ્રાહ્મણ કે વિદ્વાન હોય હોય અને વિદ્યા બણાવે તે બ્રાહ્મણ ?

મહેતાજી:—મૂળ તો કર્મ અને ગુણ પ્રમાણે જ, એટલે કે ધંધાને લીધે અને ધંધાની અસર માણસના સ્વભાવ ઉપર થાય છે તેને લીધે,

* વેદમાં મહાપુરુષ પરમાત્માના વર્ણુનનું એક પ્રખ્યાત કાવ્ય છે તે.

+ આંખ કાન નાક અને જીભ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મુખમાં આવેલી છે અને મુખ વડે ઉપદેશ કરાય છે તેથી વિદ્વાન અને ઉપદેશક બ્રાહ્મણ વર્ગ તે મુખ. બાહુ-વતી શસ્ત્ર ગ્રાહી લઢાય છે અને રક્ષણ કરાય છે તેથી ક્ષત્રિય તે બાહુ. ધન પેદા કરનાર વર્ગ તે વૈશ્ય અને શૂદ્ર—તેમાં વૈશ્ય ઉપર, અને શૂદ્ર નીચે; કારણ કે એક શેઠ, અને બીજો ચાકર; પણ બંને સજાગ એક બીજા સાથે જોડાએલા, કારણ કે મનુષ્ય ઉપર ધનની ઉત્પત્તિનો આધાર (સંભારો તાતાના કારખાનાની ઉપલા પાઠમાં આપેલી વાત). વળી આખું શરીર—મુખ અને બાહુ સુદ્ધાંત-પગ ઉપર ટકી રહે છે: પગની આ ઉપયોગિતા એ આખા દેહને એની સેવા.

વિભાગ પડેલા. પણ આખો જનસમાજ એક જ ધંધે ચઢીને દેશનું હિત બગાડે નહિ—જેમકે બૌદ્ધકાળમાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો કાંઈ પણ વિચાર્યા વગર બિશુ અને બિશુણી થઈ ગયાં અને અત્યારે આખો જર્મન દેશ લઢાઈને વ્યસને ચઢી ગયો તેમ ન થાય—તે માટે, તથા બાપદાદાનો ધંધો સહેલાઈથી શીખી શકાય છે અને એમાં પ્રવીણતા મેળવી શકાય છે તે માટે, સાધારણ નિયમ એમ કરવામાં આવ્યો કે દરેકે પોતપોતાના કુળનો ધંધો કરવો. પણ આ સામાન્ય નિયમને ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે ઘણા અપવાદ ચતા. વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય છતાં તપ વડે બ્રાહ્મણ થયા હતા; કૃષ્ણ ઐલૂપ શૂદ્ર છતાં એની ધાર્મિકતા જોઈને ઋષિઓએ એને પોતાના મંડળમાં લીધો હતો; અને જનશ્રુતિ પૌત્રાયણ નામે એક શૂદ્ર રાજા પણ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શક્યો હતો. અને આવા બીજા ઘણા દાખલા આપણાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે.

ગુણવંતરાય:—મહેતાજી સાહેબ મને એક પ્રશ્ન થાય છે: આ ચાર વર્ણ-માંથી આટલી બધી નાતો શી રીતે પડી હશે ?

મહેતાજી:—તેનું એક કારણ વૈશ્યોના જુદા જુદા ધંધાઓનાં જુદાં જુદાં મહાજનો બંધાયાં એ; બીજું કારણ, રાજકીય અંધાધુંધીના સમયમાં દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જે વસ્તી ગઈ તેણે પોતપોતાનાં મૂળ વતન પ્રમાણે જુદાં જુદાં ટોળાં બાંધ્યાં; અને તેમાં વળી સારા ખોટા રિવાજના ભેદથી, પરસ્પરના ઝઘડાથી વગેરે અનેક કારણોથી તડ પડતાં ચાલ્યાં ! પણ મૂળ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો—જનસમાજના માત્ર ચાર વર્ણો જ છે, અને તે પણ મૂળ એમનાં કર્મ અને ગુણ પ્રમાણે જ પડેલા છે, અને સૌ—મેં પહેલાં કહ્યું તેમ—હજારો મુખ હાથ પગવાળા જનસમાજરૂપી એક જ મહા-પુરુષનાં અંગો છે એમ સમજવાનું છે.

એકાકાર=સળંગ એક આકારનું, કાંઈ પણ નાત જાતના ભેદ વગરનું.

મહાપુરુષ=મહોટો પુરુષ; આપણા શરીરમાં જેમ આત્મા ભરેલો છે, તેમ આખા વિશ્વમાં ભરેલો ઈશ્વર તે.

અવયવ=શરીરનો ભાગ.

વેદમન્ત્ર=વેદવાક્ય.

અપવાદ=જેને નિયમ ન લાગે તે, નિયમથી ઉલટા દાખલા.

વતન=રહેવાનું સ્થાન.

ચાર આશ્રમ.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ. હિન્દુધર્મનાં પુસ્તકમાં જે વર્ણવ્યવસ્થા બાંધી છે એ સંબંધી આપણે આટલો મધો—લંબાણથી અને ઊંડા ઊતરીને વિચાર કર્યો,—કદાચ તમારામાંથી કોઈને કંટાળો પણ આવ્યો હશે—એનું કારણ તમે સમજ્યા ?

મુન્દરરામ:—હા સહેજ; આપણા ધર્મમાં નાતજાતની બાબત મ્હોટી ગણાય છે, અને આજકાલ બધે નાતજાત જોઈએ કે નહિ એ વિષે બહુ વિવાદ થતો સાંભળીએ છીએ તેથી.

મહેતાજી—બં. પણ ધર્મ સાથે એનો ખરેખર સંબંધ નહોતો તો આ બાબત આટલી લાંબી ચર્ચા હું ન કરત. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં એ વ્યવસ્થા બાંધવાનો અને એને શાસ્ત્રની આજ્ઞા તરીકે મૂકવાનો મુદ્દો એવો છે કે જનસમાજની એવી કોઈક ગોઠવણ વગર ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થ સધાતા નથી.

હરિલાલ:—કદાચ ચારે ન સાધીએ અને એકાદ સાધીએ તો ન ચાલે ?

મહેતાજી:—કદાચ ચાલે, એકાદ જણ વાસ્તે. પણ આખા જનસમાજને ન ચાલે. કોઈ બહુ ઈશ્વરભક્તિ વાળો માણસ હોય તો તે એમ કહે કે—મારે પૈસો ન જોઈએ, સુખ ન જોઈએ, મારે કોઈ પાસે મજૂરી કરાવવી નથી, મને કોઈ મારી નાંખે તોપણ ભલે, પણ હું તો આ ખોળીઆમાં જીવ છે ત્યાં સુધી પરમેશ્વરનું ધ્યાન જ કર્યો કરીશ—અર્થાત્, મારે અર્થ અને કામની દરકાર જ નથી, મારે વૈશ્ય ક્ષત્રિય કે શૂદ્રની જરૂર નથી, હું તો માત્ર બ્રાહ્મણ જ રહેવા માગું છું—તો તે કદાચ બને. પણ તે આખા જનસમાજ માટે શી રીતે બને ? જનસમાજને ધન અને સુખ વિના કેમ ચાલે ? જનસમાજને ધન પેદા કરનાર ધનિકો, એમાં શારીરિક શ્રમ કરનાર મજૂરો, અને રક્ષા કરનાર ક્ષત્રિયો જોઈએ જ, જોઈએ.

હરિલાલ:—પણ જનસમાજને જોઈએ એમાં આપણે શું ?

મહેતાજી:—જનસમાજથી આપણે છીએ, એના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે એ કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તેથી આપણી ધર્મની બ્યાખ્યામાં જ

આ વાત આવે છે કે પોતાનું જ નહિ પણ આખા જનસમાજનું ભલું થાય એમ કરવું. જનસમાજ પ્રભુએ કર્યો છે અને એના કલ્યાણ વગર આપણું કલ્યાણ નથી, માટે કોઈ પણ પ્રકારની જનસમાજની ગોઠવણ—એને ધર્મ સાથે ખરેખરો સંબંધ છે. આપણા શાસ્ત્ર-કારોએ એમના સમયમાં ઉપયોગી થાય એવી વ્યવસ્થા બાંધી હતી; તમને તમારા સમય પ્રમાણે જુદી જોઈતી હોય તો જુદી કરો—પણ કોઈ પણ પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા તો જોઈશે જ. જે વ્યવસ્થા કરો તેમાં એટલું યાદ રાખજો કે તમને ધર્મની દરકાર હોય — અને હોવી જ જોઈએ—તો એ વ્યવસ્થામાં અર્થ અને કામ તે ધર્મ અને મોક્ષ ઉપર ચઢી ભાગવા ન જોઈએ. પાછલા વગર અને છાપરા વગર વચલી ધમારત કદી રહી તમે જોઈ છે ?

છોકરાંએને વર્ણવ્યવસ્થાનું હિન્દુધર્મમાં આટલું બધું મહત્ત્વ કેમ છે એ સમજાવું.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, હવે આપણે આગળ ચાલીએ હિન્દુધર્મના પેટામાં જેમ જનસમાજના ભલા માટે કેટલાક નિયમો બાંધ્યા છે, તેમ દરેકે પોતાનું ભલું શી રીતે કરવું એ વિષે પણ વિચાર કરીને જીંદગાનીનું. એક સુન્દર ‘ ટાઇમટેબલ ’ ઘડી આપ્યું છે—તે એવી યુક્તિથી કે પોતાનું ભલું કરવાની સાથે સૌનું ભલું થાય. આ ‘ ટાઇમટેબલ ’ તે ચાર આશ્રમની ગોઠવણી છે. એ ચાર આશ્રમ: (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યાસાશ્રમ. ‘ આશ્રમ ’ નો સારો અર્થ વીસામો થાય છે: જીવનની નીસરણીનાં ચાર પગથીયાં—વીસામા—તે આશ્રમ. પણ એનો જીડો અર્થ એમ બતાવવાનો છે કે ઋષિઓ જેમ વનમાં ‘ આશ્રમ ’ એટલે કે રહેવાનાં સ્થાન, રહેણાણ—બાંધીને રહેતા અને એમાં પવિત્ર જીવન ગાળતા, તેમ સાધારણ મનુષ્ય પણ રહી જાણે તો તેને માટે જીવનના આ ચારે ભાગ ઋષિના આશ્રમ જેવા છે.

(૧) તેમાં પ્રથમ ભાગ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ: ‘ બ્રહ્મ ’ એટલે વેદની વિદ્યા, એ બણવી એટલું જ નહિ પણ એને આચરણમાં ઊતારવી એનું નામ ‘ બ્રહ્મચર્ય ’. આઠથી બાર વર્ષની ઉમ્મર થતાં સુધીમાં પિતા જનોઈ દે અને ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરે, એટલે વિદ્યાર્થી શુરુને ઘેર જાય; ત્યાં અત્યંત સાદાઈ અને પવિત્રતાથી રહી ઓછામાં

ઝોછાં બાર વર્ષ વિદ્યા ભણે, અને ગુરુની સેવા કરે. સેવા કરાવવામાં મુખ્ય હેતુ એવો કે વિદ્યાર્થી ન્હાનપણમાંથી જ નમ્રતા અને સાદાઈ શીખે. વળી બ્રહ્મચારીએ કેટલુંક દેહકષ્ટ પણ કરવાનું, જેથી મ્હોટપણમાં એ પોતે અને એશઆરામી ન થતાં મહેનતુ અને કઠણ થાય. એણે ગુજરાન કરવાનું ભિક્ષા માગીને: એ ભિક્ષા એણે જાતે ગામમાં ફરીને મેળવવી અને તે ગુરુ આગળ ધરીને ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવી: આથી વિદ્યાર્થી નમ્રતાપૂર્વક લોકમાં ફરતાં શીખતો, લોક સાથે સંબંધમાં આવતો, પોતાની મેળે પોતાનું ગુજરાન કરવાનું છે એ જાણતો; લોક વિદ્યાની કદર જાણતો થા વિદ્યાને મદદ કરતાં શીખતા; અને ગુરુની શિષ્યના જીવન ઉપર દેખરેખ રહેતી. આ આશ્રમ એવો તો જરૂરનો ગણાતો કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા પણ ગુરુને ઘેર આવી જ સાદાઈથી અને દેહકષ્ટ કરીને રહ્યા અને ભણ્યા છે.

- (૨) આખું જીવન જેને વિદ્યાની સેવામાં ગાળવા ઇચ્છા હોય તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ રહે; કોઈક અત્યંત વૈરાગ્યવાળા મનનો હોય તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સંન્યાસી થઈ જાય. પણ સાધારણ નિયમ વિદ્યા પૂરી કરી વીસ ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે ઘેર આવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થવાનો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમ, એટલે પરણવું અને ઘર માંડવું. ગૃહસ્થાશ્રમનો આધાર સ્ત્રી ઉપર છે તેથી સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો એ આ આશ્રમનો મુખ્ય ધર્મ. મનુ ભગવાન કહે છે કે જે ઘરમાં સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાથી રાજી હોય ત્યાં જ કલ્યાણ રહે છે: ને જ્યાં સ્ત્રી રાજી ત્યાં પ્રભુ રાજી. વળી આ આશ્રમનો બીજો મ્હોટો ધર્મ, દાન: જે આશ્રમમાં કમાવાનો હક તે આશ્રમમાં દાનની ફરજ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પોતાપોતાના વર્ણ પ્રમાણે દરેકે ઉદ્યોગ કરી કમાવું અને સંસારનું સુખ ભોગવવું—પણ તે સદાચારમાં રહીને, અને પ્રભુને લક્ષમાં રાખીને. આ વાતનું સ્મરણ આપવા સારૂ પૂર્વે દરેક ઘરમાં ‘અગ્નિહોત્ર’ રાખવાનો રિવાજ હતો, અને પતિપત્ની સાથે બેસીને અગ્નિમાં આહુતિ આપતાં. પતિ—પત્ની તે ‘દંપતી’ કહેવાતાં: ‘દમ’ એટલે ઘર, એનાં બંને પતિ કહેતાં સ્વામી, ધણી, માત્રિક: બાયડો ધણી અને બાયડી

ચાકરડી એમ નહિ. મનુ ભગવાન કહે છે કે—સર્વ આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે જેમ વાયુ ઉપર સર્વ પ્રાણી-ઓના પ્રાણનો આધાર છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર સર્વ આશ્રમનો આધાર છે, જેમ સઘળી ન્હાની મ્હોટી નદીઓ સમુદ્રમાં જઈને ફરે છે તેમ અંધા આશ્રમીઓનો વિશ્રામ ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં છે.

- (૩) ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ: સંસારનું સુખ બહુ ભોગવ્યું, છોકરાંને ત્યાં છોકરાં થઈ ગયાં, હવે તો ધરનો વહીવટ છોકરાંને સોંપી સંસારમાંથી નીકળી વનમાં જવું અને પરમાત્માનું ચિન્તન કરવું—એમ વિચાર કરી ગૃહસ્થ ધરખાર ત્યજી, સ્ત્રી સાથે આવે તો સ્ત્રીને લઈ, વનમાં જાય છે. વનમાં જવાનું કારણ કે ત્યાં કળ-મૂળ ખાધને ગુજરાન થાય, અને કુટુંબ ઉપર પોતે ભારરૂપ થઈ ન પડે; પણ વિશેષ કારણ તો એ કે ત્યાં નિરંતર સૃષ્ટિચીલા નીરખતાં પ્રભુનું ચિન્તન હીક થાય. અસલ તો સૂર્યવંશી અને ચન્દ્રવંશી રાજાઓ પણ પત્ની-સહવર્તમાન વાનપ્રસ્થ થતા, પણ જતે દહાડે દેશમાં રાજકીય અંદાજસ્ત ઘટી જવાને લીધે વનમાં સ્ત્રી સાથે રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું, અને તેથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ જતો રહ્યો. ટાઢ તડકા વેડવાં, પ્રાણી માત્રમાં દયા રાખવી એટલે કે એમને સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવું, મન પ્રભુમાં ચોંટાડવું, અને એના સ્વરૂપ સંબંધી ગ્રંથો વાંચવામાં અને વિચારવામાં ઘણાખરો વખત કાઢવો—એ આ આશ્રમનો મુખ્ય ધર્મ છે.

- (૪) વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં હજી દુનીઆ સાથે કેટલોક સંબંધ રહે છે: જેમ કે આશ્રમ બાંધીને રહેવું, પત્ની સાથે આવે તો તેને પણ પરમાત્માનું ચિન્તન કરવામાં સાથે રાખવી, અને અતિથિ આવે તો તેનો પણ આશ્રમમાં સત્કાર કરવો, તથા કેટલાંક વ્રત હોમ વગેરે પણ કરવાં વગેરે. પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછી છેલ્લો સંન્યાસાશ્રમ છે, એમાં સઘળાં કર્મોનો અને સમ્યન્ધોનો ‘સંન્યાસ’ કહેતાં સંપૂર્ણ-પણે અને સારી રીતે ત્યાગ * કરવામાં આવે છે. સંન્યાસીએ બિક્ષા માગીને—જે મળે તે એક વખત બપોરે ખાઈ લઈને—પરમાત્માનું ચિન્તન કર્યા કરવું, અને એક ગામ શહેર કે વનમાં પડી ન રહેતાં ચોતરફ ફરતા ફરવું અને પોતાના પવિત્ર જ્ઞાનથી જગતનું કલ્યાણ

* સં-સંપૂર્ણપણે, અને સારી રીતે; ન્યાસ-મુક્તિ, મુક્તિ દેહ, ત્યાગ.

કરવું. એણે ક્રોધ પામેલા સામે ક્રોધ ન કરવો, અને ગાળ દે તો સામું કુશળ પૂછવું: અર્થાત્, શાન્ત દયાળુ ક્ષમાવાળી અને પરા-પકારી વૃત્તિથી નિરન્તર રહેવું. આવા સંન્યાસાશ્રમના ધર્મ છે.

મુદો=મુખ્ય હેતુ, મતલબ.

સાધવું=પ્રાપ્ત કરવું, મેળવવું.

વ્યવસ્થા=ગે ઠવણ.

ખોળીયું=શરીર.

ટાઈમટેબલ=વખતનું પત્રક.

યુક્તિ=અકલવાળી ગોઠવણ.

વીસ મો=વિશ્રામ, વિશ્રામ લેવાનું

ઠેકાણું.

દેહકદ=શરીરનું દુઃખ, મુશ્કેલી.

ગુજરાન=નિર્વાહ, નિભાવ.

નિરન્તર=હમેશાં, ક્ષણેક્ષણ.

વૈરાગ્ય=સંસારની વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ ન લાવવી.

નીરખતાં=જેતાં.

ચિન્તન=વિચાર, ધ્યાન.

સહવર્તમાન=સાથે રહીને.

કુશળ=સારા છો ?-એમ.

વૃત્તિ=લાગણી.

૨૪.

સંસ્કાર: ૧.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, આ ઠાગળ—આપણે વિદ્યા ભણવાનું એક મ્હોટું સાધન—એ શેમાંથી બને છે એ જાણો છો ?

ચુનીલાલ:—હા, સાહેબ; ધાસમાંથી કે ચીંથરાંમાંથી.

મહેતાજી:—આ બિલોરી કાચ કેવો સ્વચ્છ છે ! કેવો પારદર્શક છે ! એની ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડતાં, કેવા સુંદર રંગ નીકળે છે ! પણ એ શેમાંથી બને છે એ જાણો છો ?

સુન્દરલાલ:—હા, સાહેબ; માટીમાંથી.

મહેતાજી:—ખરૂં. ત્યારે નકામી અને કચરા જેવી વસ્તુને એવું અદ્ભુત રૂપ આપનાર અને ઉપયોગી બનાવનાર માણસને કેટલું માન ધટે છે !

વેણીલાલ:—ધણું.

મહેતાજી:—આવી એકાદ વસ્તુને સુધારનારને આટલું બધું માન આ-

પવા તમે તૈયાર છો, તો જેથી આપણી જીંદગી કચરો મટી હોરો થઈ જાય એવી યુક્તિ શોધનારને તમે કેટલું બધું માન આપશો !

છોકરાંઓ:—ધણું જ ધણું.

મહેતાજી:—ત્યારે આ વાત લક્ષમાં રાખો કે—આપણું પશુનું જીવન માણસનું કરવા સાર આપણા શાસ્ત્રકારોએ કેટલીક રીતો બાંધી છે, અને તેનું આપણને સ્મરણ આપવા સાર કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ રચી છે—જે ‘સંસ્કાર’ કહેવાય છે: ‘સંસ્કાર’ એટલે સારું કરવું, સુધારવું; * પછી, શી રીતે કરવું એ બતાવનારી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, એમ એનો અર્થ થાય છે. હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે માણસની જીંદગી માત્ર જન્મથી જ શરૂ થઈ મરણ થતાં પૂરી થઈ જાય છે એમ નથી. અને તેથી આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ બાળક માતાના ગર્ભમાં હોય ત્યારથી શરૂ કરવામાં આવે છે, અને પરલોકમાં એ સુખી થાય તે સારું મરણ પછી પણ કેટલોક વખત એ ચાલુ રખાય છે.

હવે આ સંસ્કારોની થોડીક વિગત હું તમને આપું :

બાળક જન્મતાં પહેલાં કરવાના સંસ્કારમાં મુખ્ય સીમન્તોન્નયન છે. એ સંસ્કાર પહેલી વારનું બાળક જન્મતાં પહેલાં કરવામાં આવે છે. પત્નીના વાળમાં સેંથો (‘સીમન્ત’) પાડવો, અને ગવૈયાઓને બોલાવી સ્ત્રી આગળ વીણા વગડાવવી, તથા ‘ગાથા’ એટલે પૂર્વે થઈ ગએલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો કહેવડાવવાં: એટલે કે પુરુષ સ્ત્રીની સેવા કરવી, સ્ત્રીનો ગર્ભકાળ આનન્દમાં કઢાવવો, અને યશસ્વી બાળકને જન્મ આપવાનું એના મનમાં નિત્ય રમ્યાં કરે એવી વાતો સંભળાવવી એવો વિધિ છે. તે પછી જાતકર્મ: જન્મ વખતનો સંસ્કાર. એમાં એક બે હકીકત જણાવા જેવી છે. બાળકને ધી મધ અને સોનાનો ધસારો સોનાના પાત્ર વડે પાવાં; એક પથ્થર મૂકી, તે ઉપર પરશુ (ફરશી), અને તે ઉપર એક સોનાની લમડી મૂકવી, પછી ત્રણેને ઉથલાવવાં અને તે ઉપર બાળકને ધરવું: આમાં પથ્થર તે જનસમાજનો પાયો, દૃઢ ધર્મ પાળનાર બ્રાહ્મણ; પરશુ તે ક્ષત્રિય; અને સોનું તે વૈશ્ય. એથી આ બાળકે ત્રણ વર્ગના જનસમાજમાં દાખલ થવાનું છે એમ સૂચવાય છે. પછી મેધાજનન સંસ્કાર છે:

એમાં બાળકના કાનમાં સોનું મૂકીને “સવિતા દેવ તારામાં ‘મેધા’ કહેતાં બુદ્ધિ મૂકે” એમ મન્ત્ર બણવામાં આવે છે. પછી નામકરણ, નિષ્ક્રમણ અને અન્નપ્રાશન સંસ્કાર થાય છે: તેમાં દશમે દિવસે માતા નાહી જીઠે ત્યારે બાળકનું નામ પાડવું, ચોથે મહિને એને બહાર કાઢવું અને સૂર્યદર્શન કરાવવું, અને છઠ્ઠે મહિને એને મધ ધી અને ભાત એકઠાં કરીને ખવડાવવાનો વિધિ છે. ત્યાર પછી ત્રીજે વર્ષે ચૌડ એટલે વાળ ઊતરાવવાનો સંસ્કાર થાય છે. એને જ મળતો સોળમે વર્ષે ગોદાન એટલે દાઢી અને ગુચ્છા લેવડાવવાનો સંસ્કાર થાય છે. એને બદલે જહોલો ‘કર્ણવેધ’ એટલે કાન વીંધવાનો સંસ્કાર કેટલાંક પુસ્તકોમાં મૂક્યો છે. ચૌડ અને કર્ણવેધ પછી ઉપનયનનો મહોટો સંસ્કાર આવે છે. છોકરાને યજ્ઞોપવીત-જનોઘ-આપવું, અને ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરીને ગુરુને ત્યાં બણવા મોકલવો એને ‘ઉપનયન’ એટલે ગુરુને ત્યાં લઈ જવું * કહે છે. ઉપનયનથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો આરંભ થાય છે તેથી એ ‘પ્રતાપેશ’ પણ કહેવાય છે: પ્રતાપેશ એટલે બ્રહ્મચર્યનાં વ્રત પાળવાની આજ્ઞા—જેમકે દહારે સૂવું નહિ, આચાર્યને અર્ધીન રહી વિદ્યા બણવી વગેરે. આ સંસ્કાર બહુ મહત્વનો હોવાથી અને એમાંથી તમારે વિદ્યાર્થીઓને બહુ બણવાનું હોવાથી એ વિષે હું કેટલીક વિશેષ હકીકત કાલે આપીશ. ઉપનયન પછી કેટલાક વેદારંભનો જુદો સંસ્કાર ગણાવે છે. અને તે પછી સમાવર્તન એટલે વિદ્યા બણીને ઘેર આવવું. એમાં, બ્રહ્મચારીનો વેષ ઊતારી વસ્ત્રાલંકાર અને જોડા પહેરી તથા છત્રી ઝોઢી, અને તે જ પ્રમાણે એ વસ્ત્રઝો ગુરુને આપી ઘેર આવવાનો વિધિ છે. સમાવર્તન પછી કેટલાક સ્નાનનો એક જુદો વિધિ કરે છે. સંપૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યાનો એ સંસ્કાર છે, અને જેના ઉપર એ સંસ્કાર થયો હોય તે ‘સ્નાતક’ કહેવાય છે. અસલ સ્નાતકને બહુ માન આપવાનો રિવાજ હતો, અને એની જાંદગીની બહુ સંભાળ લેવાતી. સ્નાન પછી વિવાહનો મહોટો વિધિ આવે છે. જેમ ઉપનયન એ બ્રહ્મચર્યનો તેમ વિવાહ ગૃહસ્થાશ્રમનો પાયો છે, તેથી એ વિષે પણ હું તમને કાલે વિગતવાર કહીશ. સમાવર્તનથી જુદો જેમ સ્નાનનો સંસ્કાર કેટલાક ગણાવે છે, તેમ વિવાહથી જુદો અગ્નિપરિગ્રહ મૂકે છે: ‘અગ્નિપરિગ્રહ’

એટલે અગ્નિ લેવો; ગૃહસ્થાશ્રમના ચિહ્નરૂપી, ધરમાં નિરન્તર પરમાત્માનો વાસ છે એમ સૂચવનાર, અગ્નિ ધરમાં સ્થાપવો; અને એમાં પતિજ્વલ્લીએ સાથે રહી સવાર સાંજ આહુતિ આપવી-જેને 'અગ્નિ-હોત્ર' કહે છે—તે કરવાની આજ્ઞા છે. છેવટે, અન્ત્યેષ્ઠ નામનો મરણ-સમયનો સંસ્કાર આવે છે. 'અન્ત્ય' એટલે છેવટની, અને 'ષ્ઠિ' એટલે યજ્ઞ; મરણ એ મનુષ્યનો છેવટનો યજ્ઞ છે; એમાં એનો દેહ અગ્નિદ્વારા દેવને સમર્પી દેવાય છે તેથી એને યજ્ઞ કહેવો વાજગી છે. આ સંસ્કાર થયા પછી જીવ પરલોકમાં સુખી થાય અને પિતૃલોકમાં બળે તે સાર વર્ષ દિવસ સુધી કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. અને તે પછી કુટુંબમાં હર વર્ષે મરણતિથિએ અને બાદરવાના અંધારીઆ પખવાડીઆમ પિતૃઓને પિંડ આપવામાં આવે છે જે 'શ્રાદ્ધ' એટલે પરલોક છે એવી શ્રદ્ધાથી કરેલું કર્મ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે હિન્દુધર્મના 'સંસ્કાર', એટલે મનુષ્ય અને પશુનો બેદ બતાવનાર, મનુષ્યને જંગલી પશુની દશામાંથી નાઠી સુધરેલી મનુષ્યની દશામાં શી રીતે મૂકાય એ સૂચવનાર—જુદી જુદી ધાર્મિક ક્રિયાઓ છે. એમાં કેટલીક સાધારણ લોકરિવાજની છે, કેટલીક કુટુંબના સ્નેહની છે, કેટલીક આપણા જીવનનાં બહુ અગત્યનાં કાર્ય સાથે જોડાએલી છે—જેમકે વિદ્યા ભણવી અને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો. આ બે વિષે આપણે કાલે વાતચિત કરીશું.

બિલોરી=જેમકે હાંડીનો.
સ્મરણ=યાદગીરી, સાંભરવું.
ધાર્મિક=ધર્મની.
સૂચવાય=બતાવાય.
વિધિ=આજ્ઞા, રીત,

આચાર્ય=ગુરુ, જેની પાસે જઈને
આચાર વિચાર શીખવામાં
આવે તે.
પિતૃઓ=પૂર્વજો, મરી ગયેલાં માબાપ
વગેરે.
શ્રદ્ધા=વિશ્વાસ.

સંસ્કાર-૨ : ઉપનયન અને વિવાહ.

વિપ્રપ્રસાદ:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે સંસ્કાર ગણાવ્યા તે માત્ર બ્રાહ્મણોના જ ને ?

મહેતાજી:—ના; બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ ત્રણે વર્ણના. એ ત્રણ વર્ણ 'દિગ્' એટલે બે વાર જન્મેલા કહેવાય છે. બે વાર જન્મેલા તે આ રીતે કે પહેલાં માતાને પેટે, અને પછી ઉપનયન સંસ્કાર થકી.

હિરલાલ:—પણ આપે કહ્યું કે ઉપનયન સંસ્કાર ગુરુને ઘેર વિદ્યા ભણવા જવા માટે છે. ત્યારે, અસલ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે વર્ણના લોકો ભણતા હશે ?

મહેતાજી:—હા એટલું જ નહિ, પણ ધણા અસલના વખતમાં તો કન્યાઓને પણ યજ્ઞોપરીત અપાતું અને ઘેર રાખી વેદ ભણાવવામાં આવતા. માત્ર એમને ગુરુને ત્યાં રહેવા જવાતું નહિ, અને ભિક્ષા માગવાની નહિ: બે કે એ કાળમાં ગુરુને ત્યાં પણ વેદવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા (સૂક્ષ્મ પરમાત્મા સંબન્ધી જ્ઞાન) ભણવા ગએલી સ્ત્રીઓની વાત વાંચવામાં આવે છે.

હિરલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, ત્યારે તો અસલ શૂદ્ર સિવાય બધા લોકને કેળવણી મળતી હશે.

મહેતાજી:—હા; અને તેથી એ અસલની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને આપણા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે કેળવણી ફરિજ્યાત કરવાના કામમાં પહેલ કરી છે. હાલ એવી ઘણી નાતો જોવામાં આવે છે કે જે અત્યારે શૂદ્ર ગણાય છે પણ જે અસલ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય હતી. એ સર્વને દિગ્માં ગણી લો, એટલે હિન્દુસ્થાનના કેટલા બધા લોક ફરિજ્યાત કેળવણી લેતા હશે એ તમને સમજશે.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, અસલ શૂદ્રને કેમ અભણ રાખતા હશે ?

મહેતાજી:—આ બાબતના ખુલાસામાં હું તમને થોડીક હકીકત કહું તે સાંભળો. મૂળ શૂદ્ર તે આર્ય જનસમાજ બહારના—અનાર્ય-લોક

હતા; તેઓ જેમ જેમ આર્ય લોકના સંબન્ધમાં આવી સુધરતા ગયા તેમ તેમ તેઓને આર્ય જનસમાજમાં દાખલ કર્યા. એમાંના કેટલાકને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ થએલો પણ તમારા બાળવામાં છે: સભારે તે દિવસે મેં આપેલો જનશ્રુતિ પૌત્રાયણનો દાખલો. પણ ઘણે ભાગે તેઓ વેદમન્ત્રનો બરાબર ઉચ્ચાર કરી શકે નહિ તેથી એમને વેદ શીખવવામાં આવતા નહિ. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વેદ શીખવા એ તે કાળમાં હક કરતાં વિશેષ ભાગે ફરજ હતી, અને તેથી જંગલી દશામાંથી હજી તાજા જ નીકળતા અને તદ્દન ગરીબ એવા એ વર્ગ ઉપર વેદ ભણવાની ફરજ નાંખવી એ વાજબી નહોતું. વળી એક આપણે વિચારવાનું છે કે આર્યો ફેલાતા ફેલાતા છેક કન્યાકુમારી સુધી પહોંચ્યા તે દરમિયાન તેઓ કેટલી બધી જાતના, વત્તા-ઓછા જંગલીપણા વાળા, અનાર્યો સાથે સંબન્ધમાં આવ્યા હશે! એ બધાને માથે વેદવિદ્યા ભણવાનો ભાર નાંખવો—એ બની શકે ખરું? પણ જતે દહાડે વેદની સંસ્કૃત ભાષામાંથી લોકની સંસ્કૃત ભાષા થઈ, અને તે સાથે શ્દ્રો પણ વધારે આર્ય બનતા ગયા—એટલે આ નવી લોકભાષા દ્વારા વેદની સઘળી વિદ્યા શ્દ્રોને પણ ભણાવી શકાય એમ થયું. હકીકત આ પ્રમાણે હોવાથી, શ્દ્રને ભણવાનો—કેળવણીનો—નિષેધ છે એમ સમજવું બરાબર નથી.

અસલ કેળવણીનો પ્રચાર કેટલો બહોળો હશે એ સૌ છોકરાંના સમજવામાં આવ્યું. આટલો પ્રસંગોપાત્ત વિચાર આત્મા પછી—તે દિવસનું કામ શરૂ થયું.

મહેતાજી:—હવે ત્યારે આપણે ઉપનયન સંસ્કારની વાત શરૂ કરીએ. ઉપનયનનો નિયમ એવો છે કે ગર્ભથી કે જન્મથી આઠમે વર્ષે અથવા દશમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું ઉપનયન કરવું; અગીઆરમે વર્ષે ક્ષત્રિયનું, અને બારમે વર્ષે વૈશ્યનું. બ્રાહ્મણ પાસે વિદ્યાની સૌથી વધારે આશા રાખવામાં આવે તેથી એનો ઉપનયનકાળ સૌથી બડેલો, અને એ જ રીતે વૈશ્યનો સૌથી મોટો. સોળમા વર્ષ સુધી બ્રાહ્મણને માટે, બાવીસ સુધી ક્ષત્રિય માટે, અને ચોવીસ સુધી વૈશ્ય માટે ઉપનયનકાળ જતો રહેતો નથી. પણ આ છેવટની હદ સુધી પણ જો એને આ સંસ્કાર કરવામાં ન આવે તો એ ‘પતિત-સાવિત્રીક’ થાય, એટલે કે

ઉપનયન વખતે જે સવિતાના મન્ત્રનો* ઉપદેશ કરવામાં આવે છે એનો અધિકાર એનો જ તો રહે. ઉપનયન કર્મનો વિધિ એવો છે કે સર્વ મંગળ કાર્યમાં પુણ્યાલવાચન કરવાનો ધારો હોય છે તે પ્રમાણે કરી—બટુક(છોકરો)ને હળમત કરાવી ન્હવડાવી નવું કોઈ વસ્ત્ર અને અલંકાર પહેરાવી, અગ્નિ સળગાવી એમાં હોમ કરી—અગ્નિ સમક્ષ એને યજ્ઞોપવીત પહેરાવી, સાવિત્રી(સવિતાનો મન્ત્ર: ગાયત્રી)નો ઉપદેશ કરવો. તે વખતે એને જે ખાસ વેપ ધારણ કરાવવામાં આવે છે—તેમાં એક ઓઢવાનું ચર્મ, બીજી મેખલા, અને ત્રીજી દંડ: વર્ણ પ્રમાણે એ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. એ ત્રણ વસ્તુ ધારણ કરવાની મતલબ એમ બતાવવાની હોય છે કે શરીરનું રક્ષણ કરીને, પણ કમ્મર કશીને, અને મન વાણી અને કાયા કબજે રાખીને વિદ્યા ભણવાની છે. આ પછી સર્વ ક્રિયા આચાર્ય અને બટુક વચ્ચે ચાલે છે. અને તે બહુ રસિક છે. અગ્નિની ઉત્તર બાજુએ આચાર્ય પૂર્વાભિમુખ બેસે છે અને એની સામે બટુક બેસે છે. આચાર્ય પોતાના અને બટુકના ખોળામાં પાણી પૂરે છે. અને પોતાનો ખોળો ઉપર રાખીને, એમાંથી—સવિતાના મન્ત્ર ભણતાં ભણતાં—નીચેના બટુકના ખોળામાં પાણી ઝરાવે છે: આ રીતે એકે પોતાની વિદ્યા ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ રીતે બીજને આપવાની છે એમ એથી બતાવાય છે. પછી આચાર્ય બટુકને હાથ ઝાલી કહે છે કે “સવિતાએ તારો હાથ ઝાલ્યો છે, અગ્નિ તારો આચાર્ય છે.” મતલબ કે આચાર્યે માત્ર પોતાની વિદ્યા જ બટુકને આપવાની નથી, પણ તે સાથે એનો હાથ ઝાલવાનો છે, એટલે કે એને પોતાના હાથમાં—આશ્રયમાં—બંધ એને દુનીઆનું કામ કરવામાં દોરવાનો છે. અને તેમાં ખરી મદદ આચાર્યની પોતાની પાસેથી નહિ, પણ આદિત્ય અને અગ્નિરૂપી પરમાત્મા પાસેથી જ મળવાની છે એમ આ મન્ત્રથી બતાવવાનું છે. પછી આચાર્ય બટુકને આદિત્ય (સૂર્ય) સામું જોડાવવું, કારણ કે એ સર્વ પ્રકાશનો જ્ઞાનનો દેવ છે, અને કહેવું કે “હે દેવ ! સવિતા ! આ તમારો અલ્પચારી છે એનું તમે રક્ષણ કરજો.” પછી બટુક અગ્નિ વગેરે દેવો પાસે બુદ્ધિ બળ વગેરે ગુણો માગે છે. અને આચાર્ય પણ અલ્પચારીના હૃદય (છાતી) ઉપર હાથ મૂકીને કહે છે કે “હું જે

* વેદમાંથી સવિતા દેવના ત્રણ મન્ત્ર (સાવિત્રી) ત્રણ વર્ણ માટે ત્રણ જુદા જુદા છન્દના પસંદ કરવામાં આવ્યા છે: એમાં એક બ્રાહ્મણની ગાયત્રી.

વ્રત (સહાચારના નિયમો) પાળું છું એમાં તાંડે હૃદય હો, મારા ચિત્તને તાંડે ચિત્ત અનુસરો, મારી વાણી પ્રમાણે તારી વાણી થાઓ, —બૃહસ્પતિ (વિદ્યાના દેવ) તને મારી સાથે જોડો.” ત્યાર પછી બાર વર્ષ અથવા વિદ્યા પૂરી થતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર બજાવા રહે છે. એ બજાવાના વિષયમાં પૂર્વે વેદ, વેદને લગતા યજુના રહસ્યના અને વિધિના ગ્રન્થો, ‘ગાથા’ કહેતાં મહા-પુરુષો સંબન્ધી કાવ્યો—ગીતો, ‘નારાશંસી’ એટલે કે નરોત્તમ—મહાપુરુષો-ની—પ્રશંસાનાં—વખાણનાં—કવીતો, ‘ઇતિહાસ’ એટલે કે બનેલા બના-વોના અને ખરેખર થઈ ગયેલા જતોની હકીકત, અને ‘પુરાણ’ અર્થાત્ બહુ પુરાણ કાળની છેક સૃષ્ટિ થઈ ત્યાંથી માંડીને વિવિધ યુગની કથાઓ: આટલા વિષય સામાન્ય કેળવણીમાં શીખવવામાં આવતા—જેથી વિદ્યાર્થીને ઈશ્વરનું અને ધર્મનું જ્ઞાન મળે તથા હૃદય જીવું અને પરાક્રમી થાય. એમાંના કેટલાક ભાગ બ્રાહ્મણો મુખ્યત્વે કરી બજાતા હશે, કેટલાક ઉપર ક્ષત્રિયો અને કેટલાક ઉપર વૈશ્યો વિશેષ ધ્યાન આપતા હશે. આ ઉપરાંત ધનુર્વિદ્યા, (શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે તે તે વર્ણ માટે કેટલાક ખાસ વિષયો પણ હતા.

બજીને સમાવર્તન કરી એટલે ઘેર પાછા આવી વિવાહ કરવામાં આવે છે. વિવાહના વિધિમાં—કન્યાનાં માતૃપિતાએ વર પાસેથી કાંઈ જ ન લેવું અને લે તો કન્યાવિક્રય થાય, અર્થાત્ છોકરી વેચ્યાનું પાપ લાગે, એ એક મ્હોટો નિયમ છે. કુળ પાપી કે રોગી જનનું ન હોય એ જોવાની પહેલી બલામણુ છે. પછી બુદ્ધિમાનને કન્યા આપવી એમ કહેલું છે. અને કન્યાના ગુણમાં બુદ્ધિ, રૂપ, શીલ (ચારિત્ર) અને લક્ષણ (ટેવ) જોવાનાં ગણાવ્યાં છે. પછી વિવાહના વિધિમાં મુખ્ય ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ આ છે: વર એ બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા બજીને આવેલો છે, અને કન્યાનાં માઆપને કન્યા માટે પ્રાર્થના કરે છે. કન્યાનાં માઆપ એનો મધુપર્ક (મધ ધી વગેરે અતિથિ-સત્કારની વસ્તુઓ) થી સત્કાર કરે છે. પછી ‘ગાર્હપત્ય’—ઘરના સ્વા-મીપણુનો—અગ્નિ સ્થાપીને, વરની દક્ષિણ બાજુએ કન્યાને બેસાડે છે. પછી વર કન્યાનો હાથ ઝાલીને કહે છે: “હું તારો હાથ ઝાલું છું: તને સારી પ્રજા થાઓ, અને મારી સાથે તું પણ ધરડી થાઓ. ભગ, અર્ચમા, સવિતા અને પુરુષિ એ દેવોએ તને ધર ચલાવવા

માટે (‘ગાર્હપત્ય’-ધરના સ્વામીપણા માટે) મને આપી છે. તારી શુભ દષ્ટિ પડો, પતિની તારાથી હાનિ ન થાઓ, પશુઓનું તારાથી કલ્યાણ થાઓ. તું સુંદર મન વાળી અને સુંદર તેજ વાળી હો. તારાં સર્વ છોકરાં જીવતાં અવતરો, અને એ વીર નીવડો; તું સર્વને સુખકારી હો; માણસો અને પશુઓનું તારાથી કલ્યાણ થાઓ.” પછી વર કન્યા પાસે અગ્નિમાં લાગ્નહોમ કરાવે છે, એટલે કે ડાંગેર હોમાવે છે. એમાં કહે છે કે “મારા પતિ દીર્ઘાયુ થાઓ, મારાં સગાં સુખી થાઓ.” પછી અગ્નિ પાસે ‘સપ્તપદી’ એટલે વરકન્યાએ સાથે પગલાં ભરવાનો વિધિ થાય છે. એમાં વર, અન્ન બળ વ્રત (નિયમ) સુખ પશુ લક્ષ્મી અને વિદ્યા તારી પાછળ આવો એમ, એક પછી એક માગે છે; અને સાતમું પગલું મૂકતાં કહે છે કે—“આપણે બે સાત પગલાંનાં મિત્રો * થયાં છીએ: હું તારી મૈત્રી પામું; તારી મૈત્રીથી હું છૂટું નહિ, મારી મૈત્રીથી તું છૂટે નહિ.” પત્ની પતિને ત્યાં જાય છે. તેમાં અસલ ગાર્હપત્ય અગ્નિને સાથે લઈ જવાનો અને એને પતિના ઘરમાં સ્થાપવાનો વિધિ હતો. તે પછી ત્યાં ધ્રુવ અને અરુન્તી(બે તારા)નું દર્શન કરવાની ક્રિયા થાય છે. એની મતલબ એવી છે કે વસિષ્ઠનાં પત્ની અરુન્ધતી પત્નીપણાનો નમૂનો છે અને ધ્રુવ સ્થિરતાની મૂર્તિ છે, તેથી એમનાં દર્શન કરીને પતિ-પત્નીએ પરસ્પર, તેમ જ લોકમાં પ્રેમ અને સ્થિરતાના ગુણો પ્રાપ્ત કરવા એવો ઉપદેશ છે. આમ પતિ પત્નીનો સંબન્ધ કેવો હોવો જોઈએ એનું સ્મરણ કરાવતી અનેક ક્રિયાઓ વિવાહને અંગે થાય છે.

બટુક=છોકરો, દુમાર.

નિષેધ=મના; ના.

પ્રસંગોપાત્ત=ચાલતી વાતમાંથી નીકળેલો.

નિયમ ધારો.

પુણ્યાલવાચન=દિવસ પુણ્ય કહેતાં શુભ મંગળ હો એવી મતલબથી વેદના મંત્ર બોલવા તે.

ચર્મ=ચામડું, મેખલા=કંદોરો; દંડ=લાકડી આચાર્ય=ગુરુ.

રહસ્ય=ગૂઠ, અંદર રહેલો ઝીણો અર્થ.

ધનુર્વિદ્યા=ધનુષ્યની-યુદ્ધની વિદ્યા.

શિલ્પવિદ્યા=હાથની કળા, જેમકે ઘર બાંધવું, ચિત્ર કાઢવું વગેરે.

ધ્રુવ=સ્થિર; એ નામનો તારો.

* મૂળમાં ‘સખા’ અને ‘સખ્ય’ શબ્દ છે—એટલે માત્ર સ્નેહ નહિ, પણ સરખાપણાનો સ્નેહ, મૈત્રી.

પંચ મહાયજ્ઞ.

વસંતરાય:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે ઉપનયન અને વિવાહની ક્રિયાનું વર્ણન આપ્યું તેમાં અમને બહુ રસ પડ્યો. એ ક્રિયામાંથી અમે આ બે સાર સમજ્યા એ બરાબર છે ? કે—ગુરુ સાથે વિદ્યાર્થીએ એક મન કરીને ભણવું, અને વરવહુએ એક ખીન્નાના મિત્ર, એક ઘરનાં બે એકઠાં માલિક, થઈને રહેવું તથા ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ ભોગવવું.

મહેતાજી:—બરાબર છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમની બાજુમાં એક વાત વિશેષ સમજવાની જરૂર છે તે એ કે ગૃહસ્થાશ્રમ માત્ર સુખ ભોગવવા માટે નથી, પણ અગ્નિ-સાક્ષીએ એટલે ઈશ્વરની નજર તળે ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્તવ્ય કરવા માટે છે. એ કર્તવ્યોનું સ્મરણ રાખવા માટે દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને “પંચ મહાયજ્ઞ” કરવાની આજ્ઞા છે. એ સાધારણ યજ્ઞ જેવા યજ્ઞ નથી; બહુ ન્હાની ક્રિયાઓ છે, છતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં એનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એ ‘મહાયજ્ઞ’ કહેવાય છે. એ મહાયજ્ઞ તે (૧) દેવયજ્ઞ, (૨) પિતૃયજ્ઞ, (૩) બ્રહ્મયજ્ઞ, (૪) ભૂતયજ્ઞ અને (૫) મનુષ્યયજ્ઞ.

- (૧) દેવયજ્ઞ:—એટલે દેવનું પૂજન. આ પૂજનમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અગ્નિપૂજા અને સૂર્યપૂજા છે. અગ્નિપૂજા, અગ્નિની સ્તુતિ કરી અગ્નિનાં આહુતિ આપવી તે; અને સૂર્યપૂજા તે સન્ધ્યા. સન્ધ્યા પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહને, અને સાયંકાળે એમ ત્રણ વખતે કરવાની આજ્ઞા છે. એમાં—સ્નાન કરી ધોઝેલું વસ્ત્ર પહેરી પૂર્વ દિશાને મ્હોંએ બેશી પ્રથમ ભસ્મ (રાખ: અગ્નિની પ્રસાદી) ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. પછી, શિખા બાંધી, શરીરનાં જીદાં જીદાં અવયવો અને ઇન્દ્રિયોમાં બળ અને પ્રભુનો વાસ ઇચ્છવામાં આવે છે, તથા પ્રાણાયામથી (શ્વાસોચ્છવાસ ઇંધવો) પ્રાણ અને આત્મા કબજે કરવામાં આવે છે. પછી સન્ધ્યાની ખાસ ક્રિયા શરૂ થાય છે—તેમાં પહેલું માર્જન, પછી અધમર્ષણ, પછી અર્ધપ્રદાન, પછી ઉપસ્થાન અને છેવટે ગાયત્રીજપ. માર્જન એટલે શુદ્ધિ: દેહ ઉપર જળની છાંટ નાંખીને દેહની શુદ્ધિ કરવી, અને એનાથી સૂચવાતી આત્માની શુદ્ધિ કરવી તે. પછી ‘અધમર્ષણ’

એટલે પાપક્ષમાના વિધિમાં જળ સૂંધીને ફેંકી દેવામાં આવે છે—
તે એમ સૂચવવા માટે છે કે એક વખત સૂંધેલું પાપ પણ પછીથી
જો ખરેખર ફેંકી દેવામાં આવે—તે એવું કે ફરીથી એ તરફ જોવાનું
નહિ—તો તેની પ્રભુ પાસેથી ક્ષમા મળે છે. પછી ‘અર્ધપ્રદાન’,
તેમાં ગાયત્રીમંત્ર ભણી સૂર્યને જળની ત્રણ અંજલિઓ અપાય છે.
તે પછી ‘ઉપસ્થાન,’ એટલે સૂર્યનારાયણની સેવા માટે તત્પર એવા
હાથ સૂર્યને દેખાડી સ્તુતિ કરવી. એ સ્તુતિમાં મુખ્ય ભાવ એ
હોય છે કે “સૂર્ય સર્વ દેવોનું ચક્ષુ (નેત્ર) છે, એણે એના તેજથી
આકાશ પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ ભરી નાંખ્યાં છે, અને સ્થાવર જંગમ
સર્વ પદાર્થનો એ આત્મા છે.” છેવટે ગાયત્રી મંત્રનો જપ થાય છે.
એમાં પૃથ્વી (ભૂઃ), અન્તરિક્ષ (ભુવઃ) અને સ્વર્ગ (સ્વઃ) એમ
ત્રણે લોકનું સ્મરણ કરી, પછી આ ગાયત્રી યથાશક્તિ ૧૦૮ અથવા
વધારે વાર સ્થિર ચિત્તે બોલવાની છે: “સવિતા દેવનું એ તેજ
—જે પ્રેમથી ઇચ્છવા જેવું છે—તેનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ
—સવિતા દેવ કે જે અમારી યુદ્ધિઓની પ્રેરણા કરે.”

આગળ જતાં, મેં તમને પૂર્વે એકવાર કહ્યું છે તેમ, અગ્નિની
વેદિની જળાધારી થઈ ગઈ, અગ્નિની જ્વાળા એનું શિવલિંગ થયું,
જ્વાળામાં ધૂમની ગૂંથણી તે શિવની જટા થઈ, અગ્નિમાં હોમવાની
ધીની ધાર તે જળનો અભિષેક થયો, અને અગ્નિને જ ‘મહાન્ દેવ’
કહીને ‘વૃષભ’ની ઉપમા આપવામાં આવી હતી તેને લીધે મહાદેવ
આગળ પોદીઓ સ્થાપવામાં આવ્યો, અને ભસ્મ એ શિવની પ્રસાદી
થઈ. આમ અગ્નિને સ્થાને શિવની પૂજા સ્થપાઈ. અને તે જ પ્રમાણે
સૂર્યને સ્થાને અને સૂર્યની સાથે વિષ્ણુની પૂજા આવી. વિષ્ણુ તો
મૂળથી જ એક આદિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા એ જોતાં આ સમજવું
સહેલું છે. રક્ષણનું કામ વિષ્ણુનું, તેથી એમના અવતાર થયા. અને
એની ભક્તિમાંથી રામ કૃષ્ણ વગેરેની ઉપાસના અને સંપ્રદાય આયા.
જેઓ આગ્રહી વૈષ્ણવ કે શૈવ હોય છે તે એકલા વિષ્ણુની—રામ કે
કૃષ્ણની મૂર્તિની—કે એકલા શિવની અને શિવ સાથે શિવનાં પત્ની
માતાજીની કે એમના પુત્ર ગણપતિની પૂજા કરે છે. પણ હિન્દુઓનો
મહોટો વર્ગ જે એક પંથને વળગતો નથી તે* શિવ અને વિષ્ણુ

* આવો વર્ગ સ્માર્ત કહેવાય છે. સ્માર્ત એટલે કાંઈ પણ પંથમાં નહિ
બળેલો, પણ સાધારણ સ્મૃતિઓનો ધર્મ પાળતો એવો.

અંનેને માને છે, અને શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ અને અંબિકા (માતા) એ ‘પંચાયતન’ ની પૂજા કરે છે. ‘પંચાયતન’ એટલે દેવનાં પાંચ ‘આયતન’ સ્થાન, રહેઠાણ. દેવ એક જ છે, પણ તે પાંચ રહેઠાણમાં પ્રકટ થઇ પાંચ જુદાં જુદાં નામ પામે છે તેથી તે ‘પંચ-દેવ’ ન કહેવાતાં ‘પંચ આયતન’ કહેવાય છે. દરેક બ્રાહ્મણે સન્ધ્યા કરવામાં સૂર્યરૂપે પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરવાનું હોય છે તેથી એ પંચાયતનમાં એક તો સૂર્ય; બીજા બે, શિવ અને વિષ્ણુ—‘શિવ’ એ સુખકારી મંગળમય પરમેશ્વર, અને ‘વિષ્ણુ’ એ સર્વવ્યાપક પ્રભુ જે આ સૃષ્ટિના રક્ષણ માટે અવતાર લે છે તે; ત્રીજા ગણપતિ જે સર્વ વિધ્નો હરે છે, અને વાણીના-વિધાના-દેવ છે; અને પાંચમાં અંબિકા એટલે માતા, પરમેશ્વરની શક્તિ, જેમાંથી આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

આજકાલ ઘણાખરા હિન્દુઓમાં-પ્રાચીનપત્નીમાં પણ-આ એક દેવમત જ રહ્યો છે. પણ તે ઉપરાંત મેં કહેલા પિતૃયજ્ઞ, બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરે પણ મહત્વના અને ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

બ્રહ્મયજ્ઞ:—વેદ બહુવો બહુાવવો, તે બ્રહ્મયજ્ઞ. એમાં વેદની સામાન્ય રચનાનું અને એના દેટલાક મન્ત્રોનું નિત્ય સ્મરણ કરવામાં આવે છે.

પિતૃયજ્ઞ:—એમાં ગત થએલાં માતૃપિતા અને બીજાં સગાં વહાલાંનાં નામ સ્મરણ કરી એમને જળની અંજલિઓ આપવામાં આવે છે, જે ‘તર્પણ’ કહેવાય છે. એ જ રીતે દેવ અને ઋષિઓનાં જુદાં જુદાં નામ ઠંઠને પણ તર્પણ કરવામાં આવે છે. આનો હેતુ આપણા પૂર્વજોને અને મહોટા ઋષિઓને દેવ સમાન સમજાવે માન આપવાનો અને એમનું નિત્ય સ્મરણ તાજું રાખવાનો છે.

ભૂતયજ્ઞ:—પ્રાણી માત્રનું બહું ઇચ્છી એમને પણ આપણા અન્નમાંથી ભાગ આપવો એ ભૂતયજ્ઞ. ગૃહસ્થ ‘વૈશ્વદેવ’ માં છેક કીડી પર્યન્તનાં પ્રાણીને માટે અગ્નિ આગળ ભાતનાં બલિદાન મૂકે છે, અને પછી ઘરને બારણે જઈ પશુ પંખી અને કીટ (જેમકે ગાય કાગડા અને કીડી) અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રને રોટલી ભાત વગેરે નાંખે છે.

મનુષ્યયજ્ઞ:—તે અતિથિસત્કાર. ગૃહસ્થે, હમેશાં જન્મતાં પહેલાં, કોઈ અતિથિ આવ્યો છે એની તપાસ કરવી; આવ્યો હોય તો એનો

સત્કાર કરવો અને એને જમાડીને જમવું. આ અતિથિસત્કાર તે સાધારણ મહેમાનગીરી એમ ન સમજવું. કોઈ પણ ભૂખ્યો તરશ્યો મનુષ્ય અન્ન પાણી માગતો આવે તેને તે આપવાં એ ‘મનુષ્યયજ્ઞ’માં ગણાય છે. છોકરાંઓ, તમે રન્તિદેવ રાજની કથા સાંભળી છે ?

રમણલાલ:—હા, સાહેબ, મારા પિતાએ ‘નીતિશિક્ષણ’ * માંથી એક વાર એ મને વાંચી સંભળાવી હતી.

કાન્તિરાય:—પણ મહેતાજી સાહેબ, અમે એ સાંભળી નથી. માટે કહો તો સાહે.

મહેતાજી:—સાંભળો ત્યારે, વાત ટૂંકી છે—પણ ખૂબ યાદ રાખવા જેવી છે. પૂર્વે રન્તિદેવ નામે એક રાજા હતો. તેણે મ્હોટા મ્હોટા યજ્ઞ કરી એ યજ્ઞોમાં પોતાનું સર્વ ધન બ્રાહ્મણોને આપી દીધું હતું. એક દિવસ વૈશ્વદેવ કરી કોઈ અતિથિ આવ્યો છે એ જોવા એ બારણે ગયો—અને કોઈ ભૂખ્યું તરશ્યું છે ? એમ સાદ કર્યો, ત્યાં એક ચાંડાળ (ઢેડ-ભંગી) પડેલો હતો, તે બોલે થઈ ધૂનતો લથડતો રાજા પાસે આવ્યો અને ખાવાનું માગ્યું. રાજાના ઘરમાં થોડુંક જ ખાવાનું રહ્યું હતું, છતાં એ ભિખારીને આપી દીધું. અને પોતે અન્ન વિનાનો થઈ ઘરમાં થોડુંક પાણી હતું એ પીને દિવસ ગુજારવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં ભિખારીએ રોટલો ખાઈ પાણી માગ્યું. તે પણ આપી દીધું ! અને પોતાના પ્રાણ ટકાવવાનું પણ સાધન રહ્યું નહિ ! તે વખતે એ ભિખારી જે ચાંડાલને રૂપે આવેલા ધર્મરાજ પોતે હતા એ પ્રકટ થયા અને રાજાને કહ્યું: રાજા, હું તારો પરોપકાર જોઈ બહુ પ્રસન્ન થયો છું—માગ, માગ, માગે તે આપું. તે વખતે રાજાએ દીધેલો ઉત્તર બહુ સાંભળવા જેવો છે. રાજાએ કહ્યું: “ધર્મરાજ ! જે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો અને વરદાન માગ એમ કહો છો તો એટલું માગું છું કે મારે સ્વર્ગ ન જોઈએ, મોક્ષ ન જોઈએ, મારે તો એટલું જ જોઈએ કે જે જે પ્રાણી દુખી હોય એના અન્તરમાં રહી એનું દુઃખ હું ભોગવું.”

* શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે રચાવેલી નીતિ અને ધર્મ-શિક્ષણ માળાનું એક પુસ્તક.

આખો ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ આ રસિક વાત સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો. પછી એમાંથી એક છોકરે પૂછ્યું.

ચુનીલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, ધર્મરાજએ ચાંડાળનો વેષ શી રીતે લીધો હતો?

મહેતાજી:—ધર્મરાજએ ચાંડાળનો વેષ લીધો અને અન્ન પાણી માગ્યાં, એનો અર્થ જ એ કે આ ચાંડાળે અન્ન પાણી માગ્યાં એ ધર્મ જ માગ્યાં; ધર્મ જ આપણને કહે છે કે એક હલકામાં હલકી જાતિનો મનુષ્ય પણ ભૂખ્યો તરશ્યો હોય અને આપણી પાસે અન્ન પાણી માગતો આવે તો તે એને આપવાં: અર્થાત્ એમ કરવું એ આપણો ધર્મ જ છે.

સાક્ષી=હાજરી.

શિખા=ચોટલી.

ઉપસ્થાન=પાસે સેવામાં બેસા રહેલું.

તત્પર=તૈયાર.

અંજલિ=એક હાથનો ખોખો.

અતિથિ=મહેમાન, પરોણા.

મોક્ષ=સંસારના દુઃખમાંથી, જન્મ-મરણના ફેરામાંથી, છૂટવું.

અન્તરમાં=અંદર, માંહી.

૨૭.

વ્રત, ઉત્સવ, અને યાત્રા.

ચોડાક દિવસ અગાઉ પ્રયાગમાં ડુંભનો મેળો ભરાયાની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; હમણાં જ સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મહાશિવરાત્રિ ઉપર કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરવા જનાર લોકની ખાસ ટ્રેઇનો મૂકાઇ એમ વાંચ્યું; અને હોળીના તહેવાર પાસે આવે છે તેથી 'હોલિકા-સુધારણા મંડળે' કરવા ધારેલા કામની યાદી આજ વર્તમાનપત્રોમાં બહાર પડી છે. મહેતાજીને હિન્દુધર્મનાં વ્રત ઉત્સવ અને યાત્રા સંબન્ધી છોકરાંઓને ચોડુંક જ્ઞાન આપવાનો વિચાર થયો.

એટલામાં વસન્તરાયે પૂછ્યું: મહેતાજી સાહેબ, આપે જે મહાયજો કહ્યા તે સિવાય ખીજા મહાયજો પણ આપણે રામ:યજુમાં અને મહાભારત-માં વાંચ્યા છે: રામચન્દ્રજીએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો, અને યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો. એ બધા યજો તે મહાયજો નહિ ?

મહેતાજી:—ખરા; પણ તે જુદી રીતે: રાજ વગેરે મ્હોટા લોક કરે, બહુ લોક એમાં ભાગ લે, અને બહુ દહાડા એ ચાલે તેથી એ ‘મહા-યજ્ઞ’ કહેવાય. પણ પ્રભુની ભક્તિ કરવી, વિદ્યા ભણવી, પૂર્વજ્ઞેને સંભારવાં, ભૂખ્યાં તરસ્યાંને અન્ન જળ આપવાં, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખવી તથા તેઓને પાળવાં—એ પાંચ યજ્ઞ તો દરેક મનુષ્યે કરવાના, અને તે બહુ જ અગત્યના, તેથી ‘મહાયજ્ઞ’.

ચુનીલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, આ બે સિવાય ત્રીજી જાતના કોઈ યજ્ઞો હશે ?

મહેતાજી:—હા; દરેક ઋતુએ કરવાના યજ્ઞ.

વેણીલાલ:—ત્યારે, એ તો હવે કોઈ કરતું નથી !

મહેતાજી:—કરે છે. જેમ અગ્નિપૂજામાંથી શિવપૂજા થઈ અને એ જ તરે-હનાં વૈદિકધર્મના બહારના આકારમાં બીજા ઘણા ફેરફાર થયા, તેમ એ ધર્મના પ્રાચીન યજ્ઞોએ પણ નવું રૂપ ધારણ કર્યું. તમે નવરાત્રના દિવસમાં ઝવેરા વાવ્યા હતા અને માતાજી આગળ હોમ કર્યો હતો એ વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ ને શરદ્ ઋતુ બેઠી તે વખતનો યજ્ઞ હતો. તે જ પ્રમાણે હવે થોડા દહાડા પછી તમે હોળી સળગાવી એમાં નવો કે-રીનો મ્હોર, ઘઉંની ઊંખીઓ વગેરે હોમશો, એ શું છે ? વસન્ત-ઋતુનો યજ્ઞ છે. એ સર્વ યજ્ઞોમાં, પ્રભુકૃપાર્થી આ જગતમાં આપણે જે જે સારા પદાર્થો પામીએ છીએ એ પ્રભુને ધરાવીને આપણે કામમાં લેવા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અને એ યજ્ઞો આપણે સૌ એકઠા મળીને કરીએ—એટલે ઉત્સવ થાય. આપણા સર્વ ઉત્સવો આ રીતે તે તે ઋતુના યજ્ઞમાંથી અથવા તો તે તે દેવના યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. વળી યજ્ઞ કર્યા બેસનારે પવિત્રતાના, અને ઇન્દ્રિયો તથા મન વશ કરવાના, કેટલાક નિયમો પાળવાના હોય છે. એ નિયમ તે ‘ઘ્રત’: જેમકે અમુક વખત સુધી અન્ન ખાવું નહિ, બહુ તો ફળ મૂળ લેવાં—જેથી આ સ્થૂળ શરીર દબાતું રહે અને ઇન્દ્રિયો અને મન પવિત્રતાને માર્ગે દોરાય. સોમપ્રદોષ એકાદશી શિવરાત્રિ વગેરે ઉપવાસ તે મન અને ઇન્દ્રિયો વશ કરી ઇશ્વરનું યજ્ઞન—એટલે પૂજન, ભજન—કરવા માટે છે. હિન્દુધર્મનાં પુસ્તકો અને લોકરૂઢિમાં તીર્થયાત્રાનો મહિમા કહ્યો છે તે પણ પ્રભુભક્તિ વધારે લાગણીથી કરવા સારું છે. નદી, પર્વત, વન વગેરે સ્થળે પ્રભુની લીલા વિશેષનીહાજાય છે તે માટે

તે તે સ્થળે જવાનું જ્ઞાનમાં કહ્યું છે. હિમાલયમાંથી ગંગા પડે છે, આગળ ચાલતાં ગંગા સાથે યમુના બળે છે, વળી આગળ ચાલતાં ગંગા યમુનાનાં એકઠાં બેઠતાં જળ, એક સ્થળે દિશા બદલે છે— અને તે સાથે ખીજી નાની નદીઓ ઉમેરાય છે, એ દેખાવ બહુ ભવ્ય અને રમ્ય છે: તેથી ગંગાદ્વાર, બદરિકાશ્રમ, હરિદ્વાર, પ્રયાગ, વારાણસી (કાશી) વગેરે યાત્રાનાં સ્થાન બન્યાં છે. એ જ પ્રમાણે જ્યાં રામકૃષ્ણ વ્યાસ વગેરે મહાપુરુષો વર્ષી ગએલા કહેવાય છે તે તે સ્થળ પણ જન્મને નર્મદા, ગોદાવરી વગેરે નદી કાંઠેનાં તીર્થો— મથુરા, દ્વારકા વગેરે નગરીઓ—એ મહાપુરુષોના સંબંધથી મહિમાવાળાં ગણાય છે.

કુંભ=કુંભરાશિમાં સૂર્ય; એ નામનું પર્વ, કાળ.

હોલિકા સુધારણા મંડળ=આપણામાં હોળીનો તહેવાર બગડી ગયો છે તેને સુધારવા માટે ચત્ન કરનાર

મંડળ.

સોમપ્રદોષ=સોમવારનો રાત્રી ૫૮-તાંનો સમય; એના દિવસ—ભાગમાં ઉપવાસ કરવો અને રાત્રે જ આહું.

૨૮

સામાન્ય ધર્મ.

આવતી કાલે ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ શાળાના મકાનમાં જ ખેસશે, એમ પહેલે દહાડે મહેતાજીએ જાહેર કર્યું હતું, ખીજે દહાડે નિશાળ ઊધડતાં વિદ્યાર્થીઓ આવીને જુવે છે તો ધર્મશિક્ષણ આપવાના વિશાળ ખંડમાં બારણા ઉપર તથા અંદર ભીંતે, સુંદર પાટીઆં લાગી રહ્યાં છે! એમાં સીધા, મરોડદાર, ભાતભાતના, રંગ પૂરેલા, કે સુંદર વેલથી શણગારેલા અક્ષરોમાં હિન્દુધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી સારાં સારાં વચનો (ગૂજરાતી ભાષાન્તર સાથે) ઊતાર્યા હતાં. પેસતાં જ બારણા ઉપર એક કમાન છે તેમાં—

। वसतो धर्मस्ततो जयः ।

= જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય એમ મ્હોટા મુનેરી અક્ષરે લખ્યું છે. અને એની નીચે ખારણાને, મથાળે આ પ્રમાણે લેખ છે.

ધર્મ ચરત માઽધર્મ સત્યં વદત નાનૃતમ્ ।

દીર્ઘં પश्यત મા દ્વસ્વં પરં પश्यત માઽપરમ્ ॥

= ધર્મ આચરો, અધર્મ નહિ; સત્ય બોલો, અસત્ય નહિ; દીર્ઘ દષ્ટિ કરો, ટૂંકી નહિ; દષ્ટિ જાણી રાખો, નીચી નહિ.

પછી, અંદર આવતાં સામી બીંતે પાટીયું છે તે ઉપર લખ્યું છે:

સત્યં વદ । ધર્મ ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ ।

= સત્ય બોલ, ધર્મ આચાર, તારા અભ્યાસમાં ચૂકીશ નહિ.

અને એ જ પાટીઆની બે બાજુએ બે પાટીઆં છે. તેમાં એકમાં લખ્યું છે:

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ઇતં સામાસિકં ધર્મં ચાતુર્વર્ણ્યેઽબ્રવીન્મનુઃ ॥

હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા પાળવી, ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખવી—આ ચારે વર્ણનો એકઠો ધર્મ મનુએ કહ્યો છે. અને બીજામાં લખ્યું છે:

અહિંસા સત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા ।

મૃતાપ્રિયહિતેહા ચ ધર્મોઽયં સાર્વવર્ણિકઃ ॥

= હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, કામ ક્રોધ અને લોભ ન કરવા, અને પ્રાણી માત્રનું પ્રિય અને હિત થાય એવું કરવા પ્રયત્ન કરવો—એ સર્વ વર્ણનો ધર્મ છે.

આની સામી દિવાલે એક મ્હોટું પાટીયું છે:

વિદ્વદ્વિઃ સેવિતઃ સદ્વિર્નિત્યમદ્વેષરાગિભિઃ ।

હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતો યો ધર્મસ્તં નિબોધત ॥

= વિદ્વાનો જે સત્પુરુષ હોય અને નિત્ય રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય—એવાઓએ જે સેવ્યો હોય અને હૃદયથી પસંદ થતો હોય—તે ધર્મ તમે જાણો.

અને આ પાટીઅક્ષી જે બાજુએ એ પાટીમાં મૂક્યાં છે તેમાં એકમાં—

શ્રૂયતાં ધર્મસર્વવં શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્ ।

આત્મનઃ પ્રતિકૂલામિ કરેષાં ન સમાચરેત્ ॥

= ધર્મનું સર્વસ્વ (સાર) સાંભળો, અને સાંભળીને હૃદયમાં ધારણ કરો. તે એ કે—જે આપણને પોતાને ન હીક પડે તે સામાને કરવું નહિ. અને બીજામાં,

શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥

= અહીં શ્લોકમાં હું તમને કહીશ, જે કરોડો ગ્રન્થવડે કહેવાએલું છે. અને તે એ કે—બીજાને ઉપકાર કરવો એ પુણ્ય, અને બીજાને પીડા કરવી એ પાપ—

આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

બીજી જે દિવાલે સામસામા જે લેખ મૂક્યા છે. એકમાં.

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ॥

= દૈવી સંપત્તિ (ગુણ-વૃત્તિ) મોક્ષ આપે છે; આસુરી સંપત્તિ બન્ધ ઉપજાવે છે.

અને તે સામે છોકરાંઓને નિત્ય નજરે પડે એમ—

આદિત્યચન્દ્રાવનિલોડનલશ્ચ દ્યૌર્ભૂમિરાપ્તો હૃદયં યમશ્ચ ।

અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઉમે ચ સન્ધ્યે ધર્મોડમિ જ્ઞાનાતિ નરસ્ય વૃત્તમ્ ॥

= સૂર્ય, ચન્દ્ર, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, પૃથ્વી, જળ, હૃદય, નિયન્તા પ્રભુ, દિવસ, રાત્રિ, સાંજ અને સવાર, અને ધર્મ પોતે—એ મનુષ્યનું વર્તન બાજે છે.

આ પ્રમાણે ગંભીર રંગથી એક શ્લોક ચીતર્યો છે.

છોકરાંઓ આ સર્વ વાંચતાં વાંચતાં ફરે છે. એટલામાં થોડીક વારે નિશાળનો ઘંટ થયો અને ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ ગોઠવાઈ ગયો. મહેતાજી આવ્યા. સૌએ નમન કર્યું. અને શિક્ષણનું કામ શરૂ થયું.

મહેતાજી—છોકરાંઓ, તમને આજ આ ખંડ શણગારેલો ગમ્યો ?

વસન્તરાય—હા, જી; બહુ જ સારો દેખાય છે. હમેશાં આ પ્રમાણે જ રાખ્યો હોય તો કેવું સારું !

મહેતાજી:—વાર, રાખીશું. પણ સાથે તમે પણ આ પાટીઆ ઉપર લખેલાં વાંચો તમારા મનમાં ચોંટાડી રાખજો.

રમણલાલ:—સાહેબ, એ અમે વારંવાર વાંચીશું અને યાદ રાખીશું. અમને એ બહુ ગમે છે.

સાહેબ, આ પાટીઆં કોણે ચીતર્યાં છે ?

મહેતાજી:—મેરાર કરીને એક ચીતારો છે તેણે.

વિચારચન્દ્ર:—સાહેબ, હું એને ઝોળખું છું. મારા ઘરથી થોડેક દૂર રહે છે. એ બહુ સારો છે.

મહેતાજી:—માણસ બહુ સારો છે કે ચીતારો બહુ સારો છે ?

વિચારચન્દ્ર:—સાહેબ, એ માણસ બહુ સારો છે, અને ચીતારો તો કેવો સારો છે એ આપણે નજરે જોઈએ છીએ જ.

મહેતાજી:—વાર, પણ એ ચીતારાનું કામ સાફ કરતો હોય, છતાં તે દારૂ પીને પડી રહેતો હોય અને કામ વખતસર કરી ન આપે, પાટીઆં સાગનાં કહીને દેવદારનાં વાપરે, અને પોતાની ખરી મહેનત પ્રમાણે બાવ ન લેતાં આપણને છતરે તો તે કેવો કહેવાય ?

વિચારચન્દ્ર:—ચીતારો ગમે તેવો સારો, પણ માણસ ખરાબ.

મહેતાજી:—વાર, ત્યારે આ એક વાત સૌ ધ્યાનમાં રાખો કે માણસના પોતપોતાના વિશેષ ધન્ધાની આવડ ઉપરાંત માણસ તરીકે કેટલાક સામાન્ય નીતિના ગુણો છે એ દરેક મનુષ્યે કેળવવા જોઈએ—એને હિન્દુધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં ‘સાર્વવર્ણિક’ એટલે કે સર્વ વર્ણના સામાન્ય ધર્મો કહે છે. વિશેષ ધર્મ—તે તે વર્ણના ધર્મ—ગમે તેટલા પાળીએ પણ સામાન્ય ધર્મ વિના એ નકામા છે.

એ ધર્મો પેલી બીંતના પાટીઆ ઉપર લખ્યા છે એ તમે વાંચ્યા હશે.

રમણલાલ:—હા, સાહેબ; એમાં મને અડધા શ્લોકમાં જે ધર્મ અધર્મની બ્યાખ્યા આપી છે એ બહુ ગમી: કે—

પરોપકાર: પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥

= ખીજતો ઉપકાર કરવો એ પુણ્ય, અને ખીજતો પીડા કરવી એ પાપ.

૨૯

આત્મા: ૧.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ પરમેશ્વર સંબન્ધી હિન્દુ ધર્મનું શું કહેવું છે એ વિષે આપણે કેટલુંક જાણ્યું; અને તે પછી, આ દુનીઆમાં કેવી રીતે રહીએ ચાલીએ તો પ્રભુ આપણને મળે એ વિષે પણ હિન્દુ ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય વિચારો જોયા. હવે આપણે આપણા વિષયના ત્રીજા ભાગ ઉપર આવીએ. એમાં આપણે જે સવાલના જવાબ શોધવા છે તે એ છે કે—આપણે ખરેખર શું છીએ? ક્યાંથી આવ્યા છીએ? અને ક્યાં જવાનું છે? જે એમ ઠરે કે આ શરીર દેખાય છે તે જ આપણે, આપણે જન્મતાં પહેલાં કાંઈ જ ન હતા અને મુલા પછી કાંઈ જ નહિ હયએ,—શરીર ચિતામાં બળને ભસ્મ થઈ ગયું પછી આપણે ક્યાંય કોઈને જવાબ દેવાનો નથી, માટે ખાઓ પીઓને મળેહ કરો!—જે આમ ઠરે, તો અત્યાર મુઘી પરમેશ્વર સંબન્ધી અને એને ગમતા માર્ગ સંબન્ધી આપણે જે જે વિચાર કર્યા એ બધા નકામા. પણ ખરું જોતાં એમ ઠરે એમ નથી. ખરી વાત એ છે કે આપણે આત્મા છીએ—જે આત્મા આપણો આ દેહ જન્મતા પહેલાં હતો, અને મરણ વખતે આપણો દેહ પડી બળીને ભસ્મ થઈ જશે ત્યાર પછી પણ રહેશે.

આ વિષય જાણવાની પ્રાચીન ઋષિઓના કાળમાં તમારા જેવા જ એક બાળકને કેવી ઇચ્છા થઈ હતી એ વિષે હું તમને એક વાત કહું એ સાંભળો.

પ્રાચીનકાળમાં નચિકેતા નામે એક પ્રામાણિક છોકરો હતો. એનો બાપ યજ્ઞમાં ધરડી કૂબડી અને વસકેલી ગાયો બ્રાહ્મણને દાનમાં આપતો હતો. એ જોઈને નચિકેતાને થયું કે—પિતાજી નકામી થઈ ગયેલી વસ્તુઓનું દાન કરે છે, પણ પોતાને બહારી એવી એક પણ ચીજ આપતા નથી! અને એ કર્યા સિવાય તે યજ્ઞ કર્યો શેનો કહેવાય? તેથી એણે પિતાને કહ્યું: “પિતાજી! તમે નકામી નકામી વસ્તુઓનું દાન કરો છો, પણ એક પણ બહારી વસ્તુ કોઈને આપતા નથી!” એક વાર કહ્યું, એ વાર કહ્યું, એટલે પિતા રૂઢીઢાળને ખોલ્યા.

“લે, ત્યારે તને જ આપું.” નચિકેતા: “કાને આપશો ?” પિતા (વિશેષ સ્ત્રીકામ): “યમરાજને.” નચિકેતાએ વિચાર કર્યો કે આ ધાન્ય જેમ જો છે અને લક્ષ્ય છે તેમ મનુષ્ય પણ જન્મે છે અને મરે છે—ધણા મર્યા અને ધણા મરશે: માટે મૃત્યુથી ડરવું નહિ. પછી હિંમતથી ઉત્તર આપ્યો: “ખુશીથી મને યમને ઘેર મોકલો.” પિતાએ એને યમને ઘેર મોકલ્યો. તે વખતે યમરાજ ઘેર નહોતા. તેથી ત્રણ દહાડા એને યમરાજને ઘેર બૂખ્યા તરસ્યા વાટ જોઈ પડી રહેવું પડ્યું. યમરાજ ઘેર આવ્યા ત્યારે નચિકેતાને જોઈ, અતિથિ તરીકે એનો સત્કાર કરવામાં વિલંબ થયો તે માટે એની ક્ષમા માગી, અને ત્રણ દહાડા વગર સત્કારે પડી રહેવું પડ્યું તેથી ત્રણ વરદાન માગી લેા એમ કહ્યું. તે ઉપરથી નચિકેતાએ ત્રણ વરદાન માગ્યાં: “હે યમરાજ ! એક તો મારા પિતા મારા ઉપર ગુસ્સે થયા છે તે પ્રસન્ન થાઓ; બીજું, જે સ્વર્ગનો અગ્નિ છે તેનું સ્વરૂપ મને સમજાવો; અને ત્રીજું, મુવા પછી માણસનું શું થાય છે તે મને કહો: કોઈ કહે છે મુવા પછી પણ એ રહે છે અને કોઈ કહે છે કે નાશ પામે છે, એમાંથી ખરું શું હશે એ કહો.” યમરાજએ પહેલું વરદાન આપ્યું, બીજું આપ્યું, પણ ત્રીજું આપતાં ખચકાયા અને કહ્યું: “નચિકેતા ! આ વિષય ઘણો ઝીણો છે, જાણવો સહેલો નથી. માટે એને બદલે બીજું કંઈ વરદાન માગી લે.” એમ કહીને યમરાજ એને ઈયાં-છોકરાંનું સુખ, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને હાથી-ઘોડા-રથ-ખજાના-મહેલો વગેરે સંપત્તિ આપવા માંડ્યા, પણ નચિકેતાએ એ લેવા સાફ ના પાડી, અને જુસ્સાથી કહ્યું: “હે દેવ ! આ હાથી ઘોડા ગાન તાન આપની પાસે જ રાખો. મને તો દુનીયાનાં સર્વ સુખો તૃણ જેવાં લાગે છે. મારે તો માત્ર એક જ વસ્તુ જોઈએ અને તે એ કે આત્મા છે કે નહિ, અને છે તો કેવો છે એ કહો.” યમરાજ નચિકેતાનો આ ઉત્તર સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા, અને એને આત્મા વિષે જ્ઞાન આપ્યું.

મહેતાજીએ પાઠ પૂરો કર્યો એમ એમના વિરામ પામતા સ્વર ઉપરથી લાગ્યું, અને તેથી મથિરાયે પૂછ્યું: “મહેતાજી સાહેબ, પણ યમરાજએ નચિકેતાને આત્મા વિષે શું જ્ઞાન આપ્યું એ તો આપે યમને કહ્યું નહિ.”

મહેતાજી:—યમરાજએ નચિકેતાને કહ્યું હતું કે આ વિષય બહુ કીણો છે એ ખોટું નહોતું. વિષય ખરેખર બહુ કીણો છે. પણ નચિકેતાના જેવો તમને પણ આમાં રસ આવતો જોઈ હું રાજ થાઉં છું. અને યમરાજએ આપેલા જ્ઞાનમાંથી એક બે ખાખતો જે તમારાથી સમજ શકાય એવી છે તે કહું છું:—

યમરાજએ કહ્યું:—નચિકેતા ! બે પદાર્થો આ સંસારમાં માણસ આગળ આવી જિભા રહે છે: એક શ્રેય અને બીજું પ્રેય. (શ્રેય તે સારુંસારું-મનગમતું, મોજમજાહતું; અને શ્રેય તે હિતકારક) એમાંથી ડાહ્યા માણસ બીજું જ પસંદ કરે છે અને તે તે પસંદ કર્યું તેથી તારા ઉપર હું બહુ રાજ થયો છું. હવે આત્મા વિષે કહું તે સામળ: શરીર તે એક રથ છે, અને એમાં રથનો સ્વામી આત્મા બેઠેલો છે. બુદ્ધિ એ એનો સારથિ છે, મન એ એણે ઝાલેલી ઘોડાની લગામ છે, અને ઇન્દ્રિયો તે ઘોડા છે: એ ઘોડા વિષયો (ભોગવવાની વસ્તુઓ) પ્રત્યે દોડે છે, એ બહેકી ન જાય અને ફાવે તેમ દોડી રથને પોતાને અને રથમાં બેઠેલા સર્વને ખાડામાં ન નાંખે તે માટે બુદ્ધિશી સારથિ સારો જોઈએ. સારથિ સારો હોય તો તે રથના સ્વામીને એટલે આત્માને એને ખરે ધારેલે મુકામે—પરમાત્માને ધામે—પહોંચાડે.

નચિકેતા એ જ્ઞાન પામી પિતા પાસે આવ્યો, અને પિતાએ એને પ્રેમથી બોલાવ્યો. આ વાતમાંથી એક એ પણ સમજાવે કે જે પ્રામાણિક છે, મરવાથી બેહીતો નથી, અને દુનીઆની મોજમજાહથી લલચાતો નથી એ જ આત્માને જાણી શકે છે.

કૂબજી=બેડોળ, એકાદ અંગ વગરની.
વસૂકેલી=દૂધ દેતી બ'ધ થએલી.
અતિથિ=મેમાન.

સ્વામી=ધણી.
ધામ=સ્થાન, ઠેકાણું.

આત્મા: ૨.

શરીરમાં છે, અને છતાં શરીરથી જુદો જ, તથા

જુદા પ્રકારનો છે.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે અમને નચિકેતા અને યમ-રાજની વાત કહી તે અમને બહુ ગમી. પણ એમાં યમરાજએ જે કહ્યું કે આત્મા તે આ શરીરથી રથમાં બેઠેલો રથનો સ્વામી છે એ ન સમજાયું. શરીરથી આત્મા જુદો કેવી રીતે હોઈ શકે ?

મહેતાજી:—તારો પ્રશ્ન સારો છે. બધાં દષ્ટાન્ત અધૂરાં છે એમ પરમેશ્વર વિષે બોલતાં આપણે કહેવું પડ્યું હતું એ સાંભરે છે ? એ જ રીતે અહીં પણ સમજવાનું છે. પેલો શ્વેતકેતુ અને એનો પિતા તો તમને યાદ હશે. એ બે જણા વચ્ચે થએલી વાતોમાં એક વાત એવી છે કે પિતાએ, શરીર ઉપરાંત આત્મા એવું કાંઈક છે અને તે શરીરને એક ખૂણે—રથમાં રથના સ્વામીની માફક—બેઠેલો નથી પણ આખા શરીરમાં વ્યાપેલો છે, એ એક બહુ સાદા દષ્ટાન્તથી સમજાવ્યું છે. પિતાએ શ્વેતકેતુને કહ્યું: “શ્વેતકેતુ ! જો આ જાડના મૂળમાં કુહાડી મારી હોય તો એ જીવતું છે તેથી એમાંથી રસ ઝરે; એની વચમાં—થડમાં—મારી હોય તો પણ એ જીવતું છે તેથી એમાંથી પણ રસ ઝરે; અને ટોચે મારી હોય તો પણ એ જીવતું છે તેથી એમાંથી પણ ઝરે; પણ એની શાખામાંથી જીવ જતો રહે તો તે સૂકાઈ જાય; બીજામાંથી જતો રહે તો તે સૂકાઈ જાય; ત્રીજામાંથી જતો રહે તો તે સૂકાઈ જાય—અને આમ એક પછી એક કરતાં, આખા વૃક્ષમાંથી જીવ જતો રહે તો આખું વૃક્ષ સૂકાઈ જાય. ત્યારે એ ઉપરથી સમજવાનું કે આ જીવ વિનાનું થયું એટલે મર્યું: જીવ પોતે મરતો નથી, પણ એ વિનાનું થવાથી એ જેમાં રહેતો હતો તે—દેહ મરે છે.” આમ શ્વેતકેતુના પિતાએ એને એક સાદો દાખલો આપીને દેહમાં આત્મા રહેલો છે, પણ દેહ તે જ આત્મા નથી એ વાત સમજાવી હતી.

બીજું, જે આત્મા હોવું આપણને ગમે છે એ ખરેખર કેવો અ-
દ્વિત પદાર્થ છે એ સમજાવનારી હું તમને એક વાત કહું તે સાંભળો:

દેવાએ અને અસુરોએ સાંભળ્યું કે આત્મા જરા (ઘડપણ) મરણ
રોગ બૂખ તરશ વગેરે સર્વ દોષોથી રહિત છે, અને એ વિષેનું જ્ઞાન
બ્રહ્મપતિ આપે છે. તે ઉપરથી દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર અને અસુરોનો રાજા
વિરોચન બંને બ્રહ્મપતિ પાસે ગયા, અને બન્નીસ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી
એમની પાસે રહ્યા. બન્નીસ વર્ષે બ્રહ્મપતિએ એમને પૂછ્યું: “હે ઇન્દ્ર
અને વિરોચન! તમે શું શીખવા આવ્યા છો?” બંને: “મહારાજ,
પિતાજી, આત્મા તે શું છે એ જાણવા અમે આવ્યા છીએ.” ત્યારે
બ્રહ્મપતિએ એમને કહ્યું: “જુવો—આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે
તે આત્મા.” ઇન્દ્ર-વિરોચન: “મહારાજ, પાણીમાં કે ચાટલામાં
જોઈએ છીએ તે જે દેખાય છે તે આત્મા ને?” બ્રહ્મપતિ: “હા.”

પછી બંને જણાએ એક પાણી ભરેલા વાસણમાં જોયું, અને જોઈ
આવીને કહ્યું:

“મહારાજ, અમે આત્મા જોયો: નખથી તે શિખ સુધી, માથાથી
તે પગ સુધી.”

બ્રહ્મપતિ:—“વાર.”

પછી ઇન્દ્ર અને વિરોચન બંને પોતપોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા.
વિરોચન તો પોતાના અસુરોના મંડળમાં પહોંચ્યો અને સાને આ
વસ્ત્ર-અલંકાર પહેરનાર દેહ તે જ આત્મા એમ જડવાદનો ઉપદેશ
કર્યો. પણ ઇન્દ્ર એથી સન્તોષ પામ્યો નહિ. એ તો અડધે રસ્તેથી
જ પાછો ફર્યો અને બ્રહ્મપતિ પાસે આવ્યો. અને બન્નીસ વર્ષ બ્રહ્મ-
ચર્ય પાળી એમની પાસે હાથ જોડીને બોલો અને પૂછ્યું: “મહા-
રાજ! આવા આત્માથી તો મને સન્તોષ થયો નહિ—આ શરીરને
જેવાં વસ્ત્રઅલંકાર પહેરાવીએ છીએ તેવાં વસ્ત્ર-અલંકાર વાળો એ
દેખાય છે. શરીર લંગડું તો એ લંગડો, શરીરમાં આંખ નહિ તો
એને પણ નહિ! એવા આત્મામાં તો મને કાંઈ મજા પડતી નથી.”
ત્યારે બ્રહ્મપતિએ કહ્યું: “વાર. તો, આ સ્વપ્નામાં ફરતો દેખાય છે
તે આત્મા.” આ ઉપદેશ સાંભળીને ઇન્દ્ર ગયો, પણ ફરી અડધેથી
પાછો આવ્યો. અને ફરી બન્નીસ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી બ્રહ્મપતિ પાસે

બેઠો અને પૂછ્યું: “મહારાજ ! એ તો ખરું કે આ શરીર આંધળું લૂલું હોય છે છતાં એ સ્વપ્નામાં દેખાતો આત્મા આંધળો લૂલો હોતો નથી—પણ સ્વપ્નાના એ આત્માને કોઈ મારે છે કૂટે છે તો તે દુઃખી થાય છે, રૂવે છે: એવા આત્મામાં તો મને કાંઈ આનન્દ આવતો નથી.” ત્યારે બ્રહ્મપતિએ કહ્યું: “વારૂ. ત્યારે, સ્વપ્ના વગરની ઊંઘની દશામાં જે હોય છે તે આત્મા.” ઇન્દ્ર આ ઉપદેશ સાંભળીને ગયો, પણ એથી એને સન્તોષ ન થતાં અડધેથી પાછો આવ્યો. અને બત્રીસ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી બ્રહ્મપતિ પાસે જઈને બેઠો ને કહ્યું: “મહારાજ ! આપે આ નવા બતાવેલા આત્મામાં કાંઈ દુઃખ જણાતું નથી એ ખરું, પણ જ્યાં હું છું એવું પણ કાંઈ જણાતું નથી (ગાઢ નિદ્રાને લીધે) એ શા કામતું ? માટે મને તો આ આત્મા પણ ગમ્યો નહિ.” પછી બ્રહ્મપતિએ બીજાં પાંચ (કુલ ૩૨+૩+૫=૧૦૧) વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પળાવીને આત્માનો ઉપદેશ કર્યો. આ વાતનું તાત્પર્ય કે—આત્મા કે જે આપણા આનન્દનું સ્થાન છે, જે હોવું આપણને ગમે છે, એ જગત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા)—એ ત્રણ અવસ્થામાં રહેલો દેખાય છે, પણ તેમ છતાં એ ત્રણે અવસ્થાની પાર છે.

સ્વામી=ધણી.

દશાન્ત=દાખલો.

અદ્ભુત=આશ્ચર્ય પમાડે એવો.

જડવાદ=આ જડશરીર એ જ આત્મા

બીજો આત્મા નથી એમ કહેવું.

દેહ=શરીર.

ગાઢ=ઝડી; જેમાં સ્વપ્ન સરખું પેશી શકે નહિ એવી.

પાર=પેલી તરફ.

બ્રહ્મપતિ=પરમેશ્વર, ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુ માત્રનો પિતા, ધણી.

જીવાત્મા અને પરમાત્મા: ૧.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે કહ્યો તેવો અદ્ભુત આત્મા કાણે ઉત્પન્ન કર્યો હશે ? અને શેમાંથી ઉત્પન્ન થયો હશે ?

મહેતાજી:—હિન્દુધર્મમાં આત્માને ઉત્પન્ન થયો માનતા નથી. એ અનાદિ છે, એટલે કે એને આદ કહેતાં આરંભ, શરૂઆત, અમુક દહાડેથીએ થયો, એવું નથી.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, ત્યારે આપણે બધાં પ્રભુનાં બાળક છીએ એમ કહેવાય છે તે ?

મહેતાજી:—એનો અર્થ કે જેમ અગ્નિમાંથી તણુખા નીકળે છે તેમ આપણે પ્રભુમાંથી નીકળીએ છીએ. પણ તણુખા તે કાંઈ નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી, એ તો એ જ અગ્નિ મ્હોટા ભાગમાંથી છૂટો પડી જીણા દેખાય છે અને તે તણુખો કહેવાય છે, તેમ આત્મા અને પરમાત્મા તે એક જ પદાર્થ છે.

વિચારચન્દ્ર:—પણ, સાહેબ, જેમ તણુખો અગ્નિમાંથી નીકળે છે તેમ આપણે પરમાત્મામાંથી નીકળીએ છીએ તો ખરા ને ?

મહેતાજી:—હા; પણ તે એવા અર્થમાં કે પરમાત્માની શક્તિ જે આપણી આસપાસ પથરાએલી છે અને જે ‘પ્રકૃતિ’ કહેવાય છે—તેનો આપણો દેહ બનેલો છે, અને એ દેહને લીધે આપણે આ જીવ બન્યા છીએ. બાકી, કાંઈ તણુખા જેમ અગ્નિની બહાર નીકળે છે તેમ આપણે કાંઈ પરમાત્માની બહાર નીકળતા નથી. પરમાત્માની બહાર એવું શું હોય ? પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક, સર્વરૂપ છે.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, ખરું: અને તેથી જ ત્યારે પ્રકૃતિ તે માતા એમ ખરું ને ?

મહેતાજી:—હા; પણ પરમાત્મા અને પરમાત્માની શક્તિ એ બે જુદી વસ્તુઓ નથી—તેજ અને તેજની શક્તિ, દીવો અને દીવાની પ્રકાશ આપવાની શક્તિ, એ બે જુદાં નથી તેમ. પરમાત્મા એ જ પરમાત્માની શક્તિ છે અને તેથી પરમાત્માને પિતા અને માતા બંને

કહી શકાય છે? હવે આ ઉપરાંત પરમાત્માને એક બીજી ઉપમા અપાય છે એ જાણો છો ?

સેવકલાલ:—હા, સાહેબ, રાજાની.

મહેતાજી:—ખરૂં. હવે એનું કારણ કહો.

સેવકલાલ:—રાજાની માફક પરમેશ્વર પણ આપણે માટે નીતિના અને આ સૃષ્ટિના નિયમોના કાયદા બાંધે છે; ખોટા માર્ગે જતાં રોકે છે અને સારા માર્ગે ચલાવે છે; આપણે દોષ કરીએ તો શિક્ષા કરે છે; અને સારી રીતે ચાલીએ તો રાજી રહે છે અને ઇનામ પણ આપે છે.

મહેતાજી:—બરાબર. હવે આ સાથે આટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે રાજા એ સખ્ત ન્યાયની ભૂતિ છે, અને માતાપિતા એ વાતસલ્ય (માતા-પિતાનો છોકરાં ઉપરનો ભાવ)ની ભૂતિ છે, અને તેથી આ બીજો ભાવ વિશેષ બતાવવો હોય ત્યારે આપણે માતાપિતાની ઉપમા આપીએ છીએ. હવે ત્રીજી કોઇ ઉપમા અપાતી તમે જાણો છો ?

છોકરાંઓએ આ સાંભળી નહોતી તેથી કોઇ ઉત્તર આપી ક્યું નહિ.

મહેતાજી:—જીવ અને ઇશ્વરને કટલીક વાર ‘સખા’-મિત્ર-ની ઉપમા પણ અપાય છે. રાજાને બદલે માતા-પિતાની ઉપમા કોમળતા બતાવે છે, પણ એમાં પણ એક ખામી છે. માતા-પિતા સાથે આપણે માનથી વર્તીએ છીએ, દુઃખને વખતે એમનો આશરો લઇએ છીએ, પણ હૃદય ખોલીને પૂરેપૂરી છૂટથી દુઃખ-સુખ બંનેની વાતો કરવી એ તો મિત્ર જોડે જ કરીએ છીએ. તેથી પરમાત્માને ગીતામાં ‘સખા’ એટલે મિત્ર કહેવામાં આવે છે. વેદ કહે છે કે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ઉપર બે જોડીઆં પંખી મિત્રો બેઠાં છે, તેમાંનું એક એ વૃક્ષનું મીઠું ફળ ખાવા લોભાય છે અને ખાય છે અને બીજું એ ફળ જોયા કરે છે પણ ખાતું નથી; ખાનાર પક્ષી તે જીવ, અને જોનાર માત્ર તે પરમાત્મા. આપણા હૃદયમાં પણ આપણો અને પરમાત્માનો એકઠો વાસ છે, પણ આપણે આ સંસારના ભોગ ભોગવવા લોભાઇએ છીએ, અને પરમાત્મા સાથે રહ્યો રહ્યો જીવે છે તથા એક મિત્રની માફક આપણને ચેતવે પણ છે.

હવે એક જાણુવા જેવી વાત કહું: આ બે સખાનાં નામ આપણાં ઇતિહાસ-પુરાણમાં નર (પુરુષ: જીવ) અને નારાયણ (પરમાત્મા)

કહ્યાં છે, અને એ નર અને નારાયણના અવતાર તે અર્જુન અને કૃષ્ણ; એ સખા—તેમાં પરમાત્મા તે આ સંસારમાં જીવાત્માને યોગ્ય માર્ગે દોરનાર ચલાવનાર, તેથી કૃષ્ણ તે સંસારરૂપી રણક્ષેત્રમાં અર્જુનના સારથિ.

કૃષ્ણ જેવાને વ્યાસજીએ અર્જુનના સારથિ કેમ બનાવ્યા હશે એની ઝીણી મતલબ આજ છોકરાંને સમજાઈ, અને સૌ આનન્દ પામ્યાં.

ઉપમા=દાખલો.

સારથિ=રથમાં સાથે બેસી રથ
હાંકનાર.

વ્યાસજી=મહાભારત—જેમાં ગીતા
આવેલી છે—તેના કર્તા.
રણક્ષેત્ર—લઢાઈની ભૂમિ.

૩૨

જીવાત્મા અને પરમાત્મા: ૨.

પહેલા દિવસના કામ ઉપર વિચાર કરી, આગળ ચાલવું એમ શિક્ષણનો રિવાજ હતો.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, ગઈ કાલે આપણે જીવાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધીનાં કેટલાં દષ્ટાન્તો સમજ્યા?

છોકરાંઓ:—ત્રણ.

મહેતાજી:—ક્યાં, ક્યાં?

સુમતિશંકર:—એક રાજ-પ્રજાનું, બીજું માળાપ અને છોકરાંનું, અને ત્રીજું બે મિત્રાનું.

મહેતાજી:—એમાં આ છેલ્લા દષ્ટાન્તમાં તમને કાંઈ ખામી જણાય?

સુમતિશંકર:—હા, સાહેબ, આપણો અને પરમાત્માનો સંબંધી એકલો મિત્ર જેવો નથી. મિત્ર તો સરખા હોય: આપણે ને પરમેશ્વર કાંઈ સરખા છીએ? મિત્રના ભાવ સાથે રાજ-પ્રજાના અને માળાપ-છોકરાંના ભાવ પણ આવવા જોઈએ.

મહેતાજી:—ખરું; અને તેથી સમજાય છે કે આપણો અને પરમેશ્વરનો

સંબન્ધ કોઇ પણ એક દષ્ટાન્તથી પૂરેપૂરો સમજવી શકતો નથી. હવે, તમે કહી તે ઉપરાંત મિત્રના દષ્ટાન્તમાં બીજી કોઇ ખામી તમારા સમજવામાં આવી છે ?

સુમતિશંકર:—ના, સાહેબ,

મહેતાજી:—ત્યારે, સાંભળો: મિત્રના દેહ એક બીજીથી સ્વતન્ત્ર છે; પણ જીવાત્માનો દેહતો પરમાત્માના દેહમાંથી—આ આપણી આસપાસ વિસ્તરેલી પ્રકૃતિમાંથી જ—ઉત્પન્ન થએલો છે, બધ્કે એનો જ ભાગ છે. આ રીતે પણ મિત્રનું દષ્ટાન્ત પૂરેપૂરું બંધ બેસતું થતું નથી. વળી કેટલાક શાસ્ત્રકારો પ્રમાણે આમાં એક બીજી ખામી પણ છે. મિત્રના દષ્ટાન્તમાં આ એક અને આ બીજો એમ બે ગણી શકાય છે. પણ પરમાત્મા તો—આપણા સઘળાના આત્મામાં જે એક જ ચૈતન્ય વસે છે, જે ચૈતન્યરૂપે આપણુ સર્વ એક જ છીએ અને જે ચૈતન્ય થકી આપણે જીવતા નથી—તે છે.

આ છેવટનો ભાગ છોકરાંઓથી સમજાવો નહિ એમ મહેતાજીને એમના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગ્યું.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, મને લાગે છે કે છેવટનો ભાગ તમારાથી સમજાવો નહિ. વાર, હમણાં એ રહેવા દો.

સૌ સમુદ્રને કાઠે ઊભા હતા, બરતી ધીમે ધીમે ચઢતી હતી અને સમુદ્રનાં મોજાં એક પછી એક વધતાં જતાં આવતાં હતાં.

મહેતાજી:—જીવો, આ મોજાં કેવાં ઊછળે છે !

કાન્તિલાલ:—હા, સાહેબ; બહુ સરસ દેખાવ છે ! જીવો ! જીવો, આ મોજાં પેલા મોજા કરતાં કેટલું બધું મ્હોટું આવ્યું ?

મહેતાજી:—હા. મોજાં ગણો, જોઈએ: પાંચ મિનિટમાં કેટલાં આવે છે ?

કાન્તિલાલ:—(ગણીને) પંદર. સાહેબ, હવે આપણે ખશીએ. દરિઓ બહુ ઊછળતો આવે છે.

મહેતાજી:—દરિઓ ઊછળતો આવે છે કે મોજાં ?

કાન્તિલાલ:—પણ મોજાં તે દરિઓ જ ને ? મોજાં કાંઈ દરિઆથી જુદાં છે ?

મહેતાજી:—ત્યારે તે આ પંદર ગણ્યાં તે મોજાં કે દરિયો ?

કાન્તિલાલ:—મોજાં; પણ, સાહેબ, દરિયારૂપે તો બધાં એક જ ને ?

મહેતાજી:—ખરૂં. ત્યાર, હવે દરિયાને ઠેકાણે પરમાત્મા સમજે, અને મોજાંને ઠેકાણે જીવ સમજે. મોજાં એક બીજાથી જુદાં, તો પણ દરિયારૂપે સૌ એક; તેમ જીવાત્મા એક બીજાથી જુદા, છતાં પરમાત્મારૂપે સૌ એક. વળી મોજાં તે દરિયો જ, મોજાં દરિયાથી જુદાં નહિ, તેમ જીવાત્મા તે પરમાત્મા જ, જીવાત્મા પરમાત્માથી જુદા નહિ.

છોકરાંને આ દૃષ્ટાન્તથી—પહેલાં ન સમજાવેલું તે સહજમાં સમજાવ્યું. મહેતાજી એ વિષય કઠણ લાગ્યો ત્યાં ‘રહેવા દો’ કહીને સૌને બીજી વાત ઉપર ચઢાવ્યા અને એ વાતમાંથી ને વાતમાંથી રહેવા દીધેલો વિષય સમજાવી દીધો—એથી સૌ છોકરાં ચકિત થયાં. શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાન્ત શા માટે આપે છે એ પણ જાણ્યું: ઝટ સમજાવી દેવા માટે.

હવે ધીમે ધીમે ઝાટ થયો. રેતીમાં જ્યાં પહેલે દહાડે રમતાં રમતાં છોકરાંઓએ નહાના નહાના ખાડા ખોદ્યા હતા તેમાં પાણી ભરાઈ ખાખોચીયાં થયાં. સન્ધ્યાકાળ વીત્યો. આકાશમાં ચન્દ્ર દેખાયો. મહેતાજીએ છોકરાંને ખાખોચીયાંમાં ચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બ દેખાડ્યાં અને કહ્યું:

છોકરાંઓ, જુવો આ ચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બો. આ જ પ્રમાણે જીવાત્મા એ પરમાત્માનાં—આપણા શરીર અને હૃદયમાં પડતાં—પ્રતિબિમ્બો છે એમ કેટલાક શાસ્ત્રકારો કહે છે.

સ્વતન્ત્ર=છૂટા.

ચૈતન્ય=જ્ઞાનશક્તિ, આત્માપણું.
ચકિત=આશ્ચર્ય પામેલાં, સ્તબ્ધ.

ઝાટ=પાણીનું ઊતરવું.

પ્રતિબિમ્બ=છબી, આકૃતિ.

કર્મ અને પુનર્જન્મ.

ધર્મશિક્ષણનો વર્ગ વનલીલા જોતો જોતો જાય છે. રસ્તામાં—
મહેતાજી:—“બુવો, છોકરાંઓ. આ ખેતરમાં પાક કેવો સારો છે !”

સૌ છોકરાં ધઉંની ઊંબીઓ (કણ્ઠમલાં, ડૂંડાં) જોવા મંડી પડ્યાં,
અને એમાં દૂધ ભરેલા દાણા જોઈ બહુ હરખાયાં. એમાંથી એકે
જન્મશંકરે—કહ્યું: “મહેતાજી સાહેબ, આપણે પહેલું ખેતર જોયું એમાં
તો દાણા ચીમળાઈ ગએલા હતા, અને કેટલીક ઊંબીઓમાં તો પૂરા
આવ્યા પણ નહોતા. આ ખેતરનો ધણી નસીબદાર જણાય છે !”

પુરુષોત્તમ:—“ મહેતાજી સાહેબ, આ જન્મશંકર કહે છે એ ખરું
છે ? મને તો લાગે છે કે આ એની મહેનત અક્લ અને કાળજીનું
જ ફળ છે. એણે ખેતર સાફ ખેડ્યું હશે, બી પણ સાફ પસંદ કરીને
વાવ્યું હશે, અને તે પછી પાણી પાવામાં પણ બહુ કાળજી રાખેલી,
તેથી એના ધઉં સારા થયા.”

મહેતાજી:—પુરુષોત્તમનું કહેવું ખરું છે. જેવું કરીએ તેવું પામીએ. કા-
દરા વાવે તે કાદરા લણે, અને ધઉં વાવે તે ધઉં લણે. અને ધઉંમાં
પણ બી ખેડ અને પાણી પ્રમાણે પાક થાય.”

જન્મશંકર:—પણ મહેતાજી સાહેબ, ખેતર જ ખરાબ હોય તો ખેડૂત
બિચારો શું કરે ?

મહેતાજી:—ધણું કરે. તમે અમેરિકાના ખેડૂતોની વાત સાંભળી છે ?
હજારો માઇલનાં જંગલમાં વસવાટ કરી, ખરાબ જમીનને પોતાની
મહેનતથી સુધારી, થોડ્ય ખાતર નાંખી, તેઓ પુષ્કળ પાક ઊતારી
શકે છે. પણ તે સાથે તારૂં કહેવું પણ આટલું ખરું છે કે—જમીન
ઉપર પણ પાકનો ધણો આધાર રહે છે. પેલા ખેડૂત પાસે સારી
જમીન હોત તો એ સારો પાક ઊપજવી શકત. હું આ બંને ખેતર-
વાળાની હકીકત જાણું છું. તેઓ ભાઈ થાય છે. એમના બાપે તો
એમને સરખી મિલકત આપી હતી, પણ એમાંના એકે ધણાખરા
પૈસા ઉરાડી નાંખ્યા, અને જે થોડુંક કહ્યું તેમાંથી એણે પેલું નખ્યું

ખેતર વેચાતું લીધું, અને બીજા ભાઈએ આ સાં રૂં લીધું. પણ હજી પણ પેલો ભાઈ ધારે તો અમેરિકાના ખેડૂતની માફક ધણું કરી શકે.”

આમ વાત કરતા કરતા સૌ એમને રોજ મળવાને ઠેકાણે— મહોટા વડની છાયામાં—આવી પહોંચ્યા.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, આજ આપણે અહીં બહુ એસવાનું નથી. મેં તમારી જોડે રસ્તામાં જે વાતચિત કરી તેમાં જ મેં તમને આજનો પાઠ આપી દીધો છે. એ પાઠ તે હિન્દુધર્મની આજ્ઞા જૈન યૌદ્ધત્રણે શાખાએ સ્વીકારેલા એક મહોટા સિદ્ધાન્ત વિષે છે. એ સિદ્ધાન્ત તે કર્મનો મહાનિયમ: વાવીએ તેવું લણીએ, અને કરીએ તેવું પામીએ. પણ તે ફક્ત આ જન્મનાં જ કર્મ પ્રમાણે નહિ. પેલા ખેડૂતને જેમ એના પહેલાંના ઉડાઉપણા માટે ખમવું પડ્યું છે, તેમ આપણે પણ આ જન્મ પહેલાંનાં આપણાં કર્મ પ્રમાણે ભોગવવું પડે છે. ‘કર્મ’નો અર્થ અકારણ ભાગ્યની—‘કરમ’ની—રેખા એવો થતો નથી. ‘કર્મ’ શબ્દનો અર્થ કરેલું કામ છે, અને હિન્દુ-ધર્મશાસ્ત્ર ‘કર્મ’નો બોધ કરે છે એમાં માણસને આજસુખનાવવાની કે એને માથેથી નીતિની જવાબદારી કાઢી નાંખવાની મતલબ નથી; ઉલટું, એ જવાબદારીનું ભાન વધારવાનો અને વાળ્યા સિવાય લણાશે નહિ એમ બતાવી માણસને વધારે ઉઘોગી કરવાનો એનો મુદ્દો છે. તે એટલે સુધી કે અત્યારે આપણે જે જે કર્મો કરીએ છીએ તે સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન કરશે એટલું જ નહિ, પણ જે જે સુખ દુઃખ યા સારી ખોટી સ્થિતિ આપણે હાલ ભોગવીએ છીએ તે પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું જ ફળ છે એમ એ બતાવે છે.

હવે એક બીજી વાત આ વિચારો. આપણે આ જીંદગીમાં ને આ જીંદગીમાં આપણી બૂલો માટે ઘણી ઠોકરો ખાઈએ છીએ, આપણાં કર્મ પ્રમાણે આપણે ઘણું ભોગવવું પડે છે, છતાં પણ, એટલાથી બધો ખુલાસો થતો નથી: આપણે જોઈએ છીએ કે સારાં-ખોટાં કર્મોનો બદલો આ જીંદગીમાં મળવો ઘણીવાર રહી જાય છે. કોઈ કોઈ વાર તો આપણે ધર્મને ઘેર ધાડ પડતી અને પાપીને ઘેર ધી ને ખાંડ ઊછળતાં જોઈએ છીએ. પણ આ જગતનો કોઈ ન્યાયી

નિયન્તા (નિયમ પ્રમાણે ચલાવનાર) પરમેશ્વર હોય—અને તે છે જ એમ આપણને વિશ્વાસ અને ખાતરી છે—તો જન્મ એ ને એ ચાર જ થાય ને પાંચ ન જ થાય, સૂર્ય પૂર્વમાં જ ઊગે ને પશ્ચિમમાં ન જ ઊગે, તેમ પરિણામે—આ જન્મમાં નહિ તો બીજા જન્મમાં પણ—સારાં કામનું ફળ સારૂં અને ખોટાનું ખોટું થયા વગર રહે જ નહિ.

આમઃશુંદગીની લીટી બંને બાજુએ—ભૂત અને ભવિષ્ય કાળમાં—લંબાએલી છે. એમ ન હોય તો અત્યારે કર્યાં કર્મ નિષ્ફળ જાય અને પૂર્વે કર્યા વગર હાલની સ્થિતિ આવી પડી છે એમ ઠરે. પણ તે ન્યાયી પ્રભુના રાજ્યમાં કેમ સંભવે ? આ રીતે કર્મના સિદ્ધાન્ત સાથે પૂર્વજન્મ અને પરજન્મનો—એટલે જીવનની અનાદિ અને અનન્ત રેખાનો—આપણે જન્મથી જન્મતા નથી અને મરણથી મરતા નથી એ મહાસત્યનો—સિદ્ધાન્ત જોડાએલો છે. અને બંને સિદ્ધાન્ત પ્રભુના ન્યાયીપણા ઉપર રચાયેલા છે.

નિયન્તા=નિયમ પ્રમાણે ચલાવનાર,
ઇશ્વર.

મુદ્દો=મુખ્ય મતલબ.

પરિણામ=છવટનું ફળ.

અનાદિ અને અનન્ત=શરૂઆત અને
છેડા વગરની.

રેખા=લીટી.

૩૪

સ્વર્ગ અને નરક.

છોકરાંઓ આગલા દિવસના શિક્ષણ ઉપર ઘેર જઈ વિચાર કરે, અને એમાં પૂછવા જેવું લાગે તે બીજે દહાડે પૂછે: છોકરાંઓની વિચાર-શક્તિ વધારવા સારૂં મહેતાજીએ સાધારણ રીતે આવો રિવાજ રાખ્યો હતો.

મહેતાજી:—કોઈને કાંઈ પૂછવાનું છે ?

વિચારચન્દ્ર:—સાહેબ, આપે કહ્યું કે આ શુંદગીમાં આપણાં બધાં

કર્મનાં ફળ ભોગવાતાં નથી તેથી તે ભોગવવા માટે પુનર્જન્મ લેવો જોઈએ. પણ પુનર્જન્મને બદલે સ્વર્ગ-નરક માનીએ તો ન ચાલે ?

મહેતાજી:—હિન્દુધર્મ સ્વર્ગ-નરક તો માને છે જ, પણ તે સાથે પુનર્જન્મ પણ માને છે. આમ બંને માનવાનું કારણ એ છે કે આપણે હાલ જે ભોગવીએ છીએ તે કાંઈ એકદમ વિના કારણ આવી પડ્યું ન હોય, જગતમાં જેમ્, દરેક વસ્તુનું કારણ હોય છે તેમ આનું પણ હોવું જોઈએ—અને તેથી પૂર્વે આપણે કોઈક સ્થળે એવાં કર્મો કર્યાં હોવાં જોઈએ કે જેનું પરિણામ આપણી હાલની જિંદગી છે; પણ સ્વર્ગ અને નરક છે તે તો ભોગભૂમિ છે, કર્મભૂમિ નથી, એટલે કે ત્યાં તો કર્મનાં ફળ ભોગવાય છે, કર્મ કરાતાં નથી.

હરિલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, એમ કેમ ?

મહેતાજી:—કારણ કે આપણી સ્વર્ગ-નરકની વ્યાખ્યા જ એ છે કે સારાં અને ખોટાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં સ્થાન તે સ્વર્ગ-નરક. ત્યાં પણ જે બીજાં કર્મ કરાતાં હોય તો તો એ પૂર્વ જન્મ અને પર જન્મની જ ભૂમિ થઈ. માટે, આપણી હાલની જિંદગીનાં સુખદુઃખનાં કારણરૂપે જે કર્મ હોવાં જોઈએ તેનું સ્થાન સ્વર્ગ નરક નહિ પણ પૂર્વજન્મ જ માનવામાં આવે છે.

વિચારચન્દ્ર:—તો પછી, સાહેબ, સ્વર્ગ-નરકની જરૂર શી રહી ?

મહેતાજી:—સાંભળો. આપણાં સારાં ખોટાં કર્મ દેખાય છે તે કરતાં ખરૂં જોતાં એ એવાં મ્હોટાં હોય છે કે એનો બદલો આપણી ન્હાની દુનીઆમાં જ વળી શકે નહિ. પેલી અજીર્ત અને શુન:શેપની વાત સંભારો. * એમાં અજીર્તની નિષ્કુરતા (કઠણ હૈયા) માટે બહુમાં બહુ આ દુનીઆમાં શી સજા થઈ શકે ? મૃત્યુની. પણ એ જાતના કામ માટે એટલી સજા બસ છે ? નહિ જ.

વિચારચન્દ્ર:—પણ, સાહેબ, ધારો કે આવતા જન્મમાં શુન:શેપ એને એમ જ કરે; તો ?

મહેતાજી:—તો, શુન:શેપ અને અજીર્ત વચ્ચે જમે-ઉધારનાં પાસાં સરખાં થઈ ગયાં. પણ પરમેશ્વર સામે તો અપરાધ ઊભો રહ્યો જ ને ? પણ દયાળુ પ્રભુ એ અપરાધ સદા ઊભો રાખતો નથી.

* જુઓ આ પુસ્તકમાં 'હરિચન્દ્રનો યજ્ઞ' એ નામનો પાઠ.

નરકની સજા ભોગવાવરાવીને એ એને શુદ્ધ કરે છે. વળી ધારે કે શુનઃશેષ ક્ષમાવંત અને ઉદાર મનનો હોય, અને અજીમર્તે એને એક જન્મમાં કર્યું તેવું જ એ પોતે અજીમર્તને બીજા જન્મમાં ન કરે. પણ તેથી અજીમર્તનો દોષ થએલો તે કાંઈ મટે ? એ તો એની સજા નરકમાં ભોગવી લે ત્યારે જ મટે. તે માટે પુનર્જન્મ ઉપરાંત સ્વર્ગ-નરક માનવાની જરૂર રહે છે.

સારાં ખોટાં કર્મ પ્રમાણે સ્વર્ગ-નરક ભોગવવાં જ પડે છે એ બાબત હિન્દુધર્મની માન્યતા એવી દૃઢ છે કે યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મરાજના અવતાર ગણાતા મહાપુરુષને પણ એ નિયમમાંથી એણે મુક્ત ગણ્યા નથી.†

વેણીલાલ:—સાહેબ, સ્વર્ગ અને નરક ક્યાં હશે ?

મહેતાજી:—સ્વર્ગ-નરક એ કાંઈ આપણી ભૂમિ જેવી બીજી ભૂમિ નથી. એ તો જીવની હાલ કરતાં જુદા જ પ્રકારની અવસ્થાઓ છે—જે અવસ્થાઓમાં જીવને કેવળ સુખ અને દુઃખ ભોગવવાનાં હોય છે. અને તેથી હિન્દુ શાસ્ત્રકારો કેટલીકવાર એમ કહે છે કે સ્વર્ગ અને નરક તે સુખ દુઃખની અવસ્થાઓ અને તે આપણા અન્તરમાં જ છે. જેમ સ્વપ્નામાં દેખાતી દુનીયા તે આ પૃથ્વીની ઉપર છે કે નીચે છે એમાંથી એકે કહેવાતું નથી, તેમ આ સ્વર્ગ અને નરક પણ જાણે છે કે નીચે છે એમ કહેવાતું નથી. પણ આપણા મનનું બંધારણ એવું છે કે જે જે સાઈ છે એ આપણે હમેશાં જાણે માનીએ છીએ, અને જે જે ખોટું છે તે નીચે માનીએ છીએ—તે પ્રમાણે સ્વર્ગ ઉપર, અને નરક નીચે માનવામાં આવે છે.

ઈન્દ્રાય:—મહેતાજી સાહેબ, સ્વર્ગ એક હશે કે ઘણાં ?

મહેતાજી:—સુખ એક, તેમ સુખનું ધામ સ્વર્ગ પણ એક; પણ પરમાત્માનાં જુદાં જુદાં રૂપને લઈ જેમ દેવો અનેક, તેમ એ દેવોનાં ધામ પણ અનેક. જેમ સૃષ્ટિલીલા સર્વત્ર એક, પણ ડુંગર ઉપર હવાની એક મઝા, દરીયા કાંઠે બીજી મઝા, બગીચામાં ત્રીજી મઝા—એ પ્રમાણે. આ જુદા જુદાં લોક તે અમિલોક, વાયુલોક, ચન્દ્રલોક વગેરે કહેવાય

છે, અને સૌ મળીને એક સ્વર્ગ અને છે. જતે દહાડે દેવોમાંથી શિવ અને વિષ્ણુની બક્તિના પન્થો સ્થપાયા તેની સાથે કૈલાસ અને વૈકુંઠ એવાં એ બે દેવનાં ધામનાં ખાસ નામ પડ્યાં.

પુનર્જન્મ=ફરી જન્મ.

પરિણામ=ફળ.

અપરાધ=ગુન્હો, દોષ.

અવસ્થા=સ્થિતિ, દશા, હાલત.

ધામ=કંદારુ, સ્થાન, પદ, લોક.

૩૫.

મુક્તિ.

મહેતાજી અને સૌ છોકરાં અત્યારે દરિયાકાંઠે ઊભાં છે. કાંઠો ખાડીમાં છે, અને આઘે ક્ષિતિજ પાસે જમીનને ચકરાવો દમ્બ દરિયો વિસ્તરેલો છે.

જન્મશંકરે કદી દરિયો નેએલો નહિ, તેથી આશ્ચર્ય સાથે: “મહેતાજી સાહેબ, આ કેવું મોટું તળાવ છે!” બીજાં છોકરાં હસ્યાં.

મહેતાજી: એમાં હસવા જેવું કાંઈ નથી. જીવો, આ ખાખોચીઆમાં ઝીણું જન્તુ ફરફર ફરે છે એને મન મ્હોટામાં મ્હોટું જળાશય તે ખાખોચીયું; મ્હોટા તળાવનાં માછલાંને મ્હોટામાં મ્હોટું, તળાવ; તેમ તમારામાંના ઘણાનું ધારવું હશે કે આપણે ઊભા છીએ એ મ્હોટો દરિયો હશે—પણ તેમ નથી. આ એક દરિયાની ખાડી છે, સામે ક્ષિતિજ પાસે નહિ જેવી જમીનની રેખા (લીટી) દેખાય છે એની પાર મ્હોટો દરિયો છે. અને તમે બૂગેળવિધા બધ્યા હશે તો જાણતા હશે કે એ દરિયાને પણ આગળ જતાં છેડો છે.

સુખેશ્વરે ગઈ કાલના પાઠ ઉપરથી એક વાત મહેતાજીને પૂછવા ધારી હતી એનો ખુલાસો આ વાતચિતથી થઈ ગયો. પણ મહેતાજીને પ્રશ્ન પૂછવાથી વિશેષ જાણવાનું મળશે એટલા માટે એણે પૂછ્યું:

“મહેતાજી સાહેબ, સ્વર્ગના સુખનો તો પાર નહિ ને?”

મહેતાજી:—અનન્ત સુખનું ધામ તે સ્વર્ગ એમ ‘સ્વર્ગ’ નો અર્થ કરીએ તો સ્વર્ગના સુખનો પાર નહિ જ. અને એ અર્થમાં અસલ ‘સ્વર્ગ’ શબ્દ વપરાતો પણ ખરો. પણ ધાર્મિક જીવનના માર્ગ જેમ જીદા જીદા બંધાતા ગયા તેમ તે તે જીવનના બદલાનાં સ્વરૂપ પણ જીદાં બનાવાં લાગ્યાં. જેઓ આખું જીવન યજ્ઞ દાન વ્રત તપ કરવામાં ગાળે અને પ્રભુભજન કે પ્રભુ વિષે વિશેષ વિચાર કરે નહિ, તેમને એક જાતનો બદલો મળવો જોઈએ; અને જે પ્રભુની નિષ્કામ ભક્તિ કે શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપી ધાર્મિકતા સમજે તેમનો બદલો જીદો હોવો જોઈએ. આ એ જીવનના માર્ગ, અને તે જ પ્રમાણે પરલોકના માર્ગ, ક્રમવાર ધૂમમાર્ગ (ધુમાડાનો માર્ગ) અને અર્ચિમાર્ગ (જ્યોતિનો, પ્રકાશનો માર્ગ) કહેવાય છે: યજ્ઞ યાગ સાથે ધૂમ જોડાએલો છે તેથી એ ધૂમમાર્ગ; અને જ્ઞાન તે પ્રકાશ એટલે અજવાળું તેથી એનો માર્ગ તે અર્ચિમાર્ગ. ધૂમમાર્ગથી સ્વર્ગ મળે છે, પણ સ્વર્ગના સુખનો છેડો છે—કારણ કે જેટલું પુણ્ય તેટલું સ્વર્ગનું સુખ—અને એ સુખ બોગવાઈ રહેતાં જીવને ફરી પૃથ્વી ઉપર અવતરવું પડે છે. આમ યજ્ઞયાગાદિક જ કર્યાં કરનારને પૃથ્વી સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનું ધટીયક (ઘટમાળ) ચાલ્યાં જ કરે છે. અને આ નિરન્તર ફરતી સ્થિતિ—એ સુખદુઃખથી મિશ્રિત છે. પણ બલે એ એકલા સુખથી જ ભરેલી હોય તોપણ—તે વિચારવંત પુરુષોને પસંદ પડતી નથી. તેઓને આ દુનીઆનાં કે સ્વર્ગનાં સુખ કરતાં પણ પ્રભુનો સમાગમ વિશેષ વહાલો લાગે છે અને તેથી તેઓ પૃથ્વી અને સ્વર્ગની ઘટમાળ, અને જન્મ-પુનર્જન્મની ઘટમાળ, જે ‘સંસાર’ એટલે સર્પાં કરવું ફર્યાં કરવું કહેવાય છે—તેમાંથી છૂટવા ઇચ્છે છે. આ છૂટવું તે મુક્તિ. મુક્તિ વિવિધ પ્રકારની છે: એક ‘સાલોક્ય’ એટલે પ્રભુના લોકમાં, વૈકુંઠ કૈલાસાદિકમાં, વસવું તે; બીજી ‘સામીપ્ય’ એટલે પ્રભુની સમીપ સ્થાન મેળવવું તે; ત્રીજી સાદૃષ્ટિ એટલે પ્રભુના જેવું ઐશ્વર્ય મેળવવું તે; ચોથી સાદૃષ્ય એટલે પ્રભુના જેવું રૂપ પામવું તે; પાંચમી સાયુજ્ય એટલે પ્રભુમાં જોડાઈ જવું, મળી જવું તે. આ ઉપરાંત એક કૈવલ્યમુક્તિ છે તેમાં આત્મા પોતાનું કેવળ-શુદ્ધ-રૂપ અનુભવે છે, જીવાત્મા તે પરમાત્મા જ છે એમ સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ મુક્તિમાં, માત્ર જે ખરેખર સ્થિતિ છે એ જાણવાની જ છે અને તેથી એ મરણ પછી

પ્રાપ્ત થાય, તેમ આ જીવનમાં રહીને પણ મેળવી શકાય. એકને વિદેહમુક્તિ એટલે દેહ છૂટ્યા પછીની મુક્તિ, અને બીજાને જીવન્-મુક્તિ એટલે આ જીવનમાં જીવતાં છતાંની મુક્તિ કહેછે.

ક્ષિતિજ=આકાશ પૃથ્વીને અડતું
દેખાય છે તે સ્થાન.

ધાર્મિક=ધર્મવાળું, ધર્મ સંબન્ધી.

મિશ્રિત=મળેલી.

ધર્મીયક=કુવામાંથી પાણી કાઢવાને
કાસને બદલે ડોધલાંની માળાનું

ફરતું ચક્ર, જેનાં ડોધલાં એક પછી
એક પાણીમાંથી નીકળે છે,
પાણીને બહાર કાઢવે છે, અને
પાછાં પાણીમાં પડે છે.

અર્થ=વૈભવ.

સાક્ષાત્કાર=પ્રત્યક્ષ, અનુભવ,

૩૬.

મુક્તિનાં સાધન.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, કાલે આપે જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની મુક્તિ કહી એ શી રીતે મળે ?

મહેતાજી:—ગાંઠ છોડીએ એટલે મળે.

વિચારચન્દ્ર:—પણ તે શી રીતે છૂટે ?

મહેતાજી:—ગાંઠ પડી હોય તેનાથી ઉલટી રીતે દોરા ઊકેલવા એટલે છૂટે.

વિચારચન્દ્ર:—ત્યારે, સાહેબ, આનો અર્થ એ કે ગાંઠ કેમ પડી છે એ જોવું જોઈએ.

મહેતાજી:—ખેશક: અને એ જોતાં જણાય છે કે—જે કર્મો આપણે કરીએ છીએ તેનાથી આપણી વાસના બંધાય છે, અને વાસનાથી પુનર્જન્મ થાય છે, અને આ રીતે કર્મ વાસના અને પુનર્જન્મની ઘટ-માળ ચાલ્યાં કરે છે.

વિચારચન્દ્ર:—ત્યારે, સાહેબ, કર્મો ન કરવાં ?

મહેતાજી:—કરવાં. કરવાં એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. કૃષ્ણ ભગવાન

ગીતામાં કહે છે કે કોઇ માણસ એક ક્ષણભર પણ કર્મ કર્યા વગર રહેતો નથી.

વિચારચન્દ્ર:—ત્યારે, સાહેબ, આ તો મુશ્કેલી આવી પડી: કરીએછીએ તો એ આપણને સંસારમાં ફૂંપાડી રાખે છે, અને ન કરવું તો બની શકતું નથી. ત્યારે શું કરવું?

મહેતાજી:—કરવું એવું કે જેથી કર્મ તે કર્મ જ ન રહે.

(હોકરાં ગૂંચવાયાં.) ગૂંચવાશો નહિ. હું મારા કહેવાનો અર્થ સમજવું છું. જેમ વીંછીતો ડંખ કાઢી નાંખીએ પછી વીંછી એ વીંછી નથી, તેમ કર્મનો જે દોષભાગ છે, જેને લીધે એ વાસના ઊપજવે છે, એ ભાગ કાઢી નાંખીએ એટલે બસ.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, એ ભાગ શો ?

મહેતાજી:—સકામયુક્તિ, સ્વાર્થયુક્તિ-જેથી હુંપણું નીપજે છે, જામે છે અને ફાલે છે. સંસારમાં જે જે કર્મો કરવાં તે રાગદ્વેષથી, સંસારમાં લોભાદને, નહિ; પણ તે પ્રભુની આજ્ઞા છે એમ લાગે તો જ, અને એવી યુક્તિથી જ, કરવાં. અને એ રીતે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી વાસના બંધાતી નથી. પણ કહો જોઇએ, પ્રભુની આજ્ઞાથી ચાલવાનું ક્યારે મન થાય ?

વિચારચન્દ્ર:—પ્રભુ ઉપર આપણને ભાવ હોય તો.

મહેતાજી:—ત્યારે એ ઉપરથી સમજો કે હમણાં મેં કહ્યાં તેવાં—નિષ્કામ (સ્વાર્થ-ઇચ્છા વગરનાં) કર્મ કરવા સાર **ભક્તિ**ની જરૂર છે. હવે, કહો વાર ભક્તિ આપણા મનમાં ક્યારે ઊપજે ?

વિચારચન્દ્ર:—પ્રભુમાં એના ઉપર ભક્તિ ઊપજે એવા ગુણ છે એમ જાણીએ ત્યારે.

મહેતાજી:—અરે. અને તે માટે જ્ઞાનની જરૂર.

આમ કર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાનનો-પરમાત્માના જ્ઞાનનો-પરમાત્માના માર્ગમાં ઉપયોગ થાય છે, અને તે ‘યોગ’ કહેવાય છે.

કર્મને પરમાત્માના માર્ગમાં જોડવાં તે ‘કર્મયોગ’; ભક્તિને જોડવી તે ‘ભક્તિયોગ’, અને જ્ઞાનને જોડવું તે ‘જ્ઞાનયોગ’; આમ આ ઉત્તમ પ્રકારનાં કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનનાં ગીતામાં આ ત્રણુ નામ પાડ્યાં છે.

તેણે આપણા ધાર્મિક જીવનમાં કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે એ હું જરા વિગતવાર સમજાવું.

(૧) કર્મ: એ પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન છે, એથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, અને અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. પણ કર્મ એટલે માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓ—જેવાં કે યજ્ઞ દાન વ્રત તપ—એ જ નહિ, પણ વર્ણાશ્રમના સધળા ધર્મો—જેમકે બ્રાહ્મણે ભણવું ભણાવવું, ક્ષત્રિયે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તથા યુદ્ધ વખતે રણે ચઢવું, અને વૈશ્યે ખેતી વેપાર વગેરે કરવાં, વળી દ્વિજ પ્રથમ વયમાં બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી, તે પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિપત્નીએ સાથે રહીને ઘર ચલાવવું, બાળ-બચ્ચાંને પ્રેમપૂર્વક અને શાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે જાહેરવાં કેળવવાં, જનસમાજમાં ખીજાને ખવડાવીને ખાવું તથા અનેક રીતે પરાપકાર કરવા; સન્ધ્યા પૂર્ણદિક કર્મથી પરમેશ્વર મંબન્ધી ચિન્તન વખતોવખત કરતા રહેવું; અને છેવટે વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પ્રભુની વિશેષ સમીપ જવા યત્ન કરવો. આ પ્રમાણે મનુષ્યના જીવનને સુંદર અને ઉપયોગી બનાવવાની સધળી અદ્ભુત કળા કર્મમાં આવે છે. એથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ ચાટલા જેવું થાય છે અને પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરવા લાયક બને છે.

(૨) ભક્તિ:—કર્મ સાથે ભક્તિ જોડાએ. કેટલીક વાર કર્મ કરતાં કરતાં એટલે સંસારનો અનુભવ લેતાં લેતાં પ્રભુનું ઓળખાણ થાય છે અને ભક્તિ જાગે છે. પણ એ ભક્તિ હમેશાં શુદ્ધ જ હોતી નથી. કેટલીકવાર આપણે ઇશ્વરને “હે પ્રભુ! મારાં દુઃખ નિવારણે, મારાં બાળ-બચ્ચાંને સુખી રાખજે, મને ધન-ધાન્યની સમૃદ્ધિ આપજે” ઇત્યાદિ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પણ ખરું જોતાં આ જાતની ભક્તિ સ્વાર્થવૃત્તિની છે. પણ ઇશ્વરના નામનો અને એની પ્રાર્થનાનો મહિમા એવો છે કે એ વડે પણ આપણે ધીમે ધીમે શુદ્ધ બનતા જઈએ છીએ અને સકામ ભક્તિમાંથી નિષ્કામ ભક્તિમાં આવીએ છીએ.

(૩) જ્ઞાન:—નિષ્કામ ભક્તિમાં આવીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રભુ સિવાય કશામાં સુખ જણાતું નથી, અને તેથી પ્રભુને જાણવાની, એનું દર્શન કરવાની, એને અનુભવમાં લેવાની આપણને તીવ્ર

ધ્રુવ થાય છે, પણ એ ધ્રુવ પાર પાડવા માટે પ્રથમ આટલી સામગ્રી મેળવી રાખવી જોઈએ:

એક તો વિવેક: એટલે કે આ સંસાર અનિત્ય છે, ઈશ્વર નિત્ય છે, આ દેહ અનિત્ય છે, આત્મા નિત્ય છે વગેરે ભેદ પાડતાં શીખવું જોઈએ; બીજું વૈરાગ્ય: એટલે કે આ લોકનાં તો શું પણ પરલોકનાં—સ્વર્ગનાં—સુખની પણ મારે ધ્રુવ નથી એવું મન થવું જોઈએ; ત્રીજું શમ (મન શાન્ત રાખવું), દમ (ઇન્દ્રિયો કબજે રાખવી) વગેરે માનસિક બળ અને શાન્તિના ગુણો જોઈએ; અને ચોથું મુમુક્ષુત્વ એટલે આ સંસારમાંથી છૂટવાની ધ્રુવ જોઈએ. આમાં એકે વિના ચાલે નહિ, પણ મુમુક્ષુત્વ સૌથી મ્હોટું છે, કારણ કે એ હોય તો સધળાંને ખેંચી લાવે છે.

વાસના=કર્મની અસર, છાપ; જેમ ફુલની વાસ જે હુગડામાં એ બાંધ્યાં હોય એ હુગડાને લાગી જાય છે. અને ફુલ કાઢી લીધા પછી પણ એ ચાલુ રહે છે, તેમ કર્મ થઈ ગયા પછી પણ મનમાં એની જે અસર રહી જાય છે તે.

દોષભાગ=ખરાબ, નુકસાનકારક ભાગ. સકામ; નિષ્કામ='કામ' કહેતાં અમુક થાઓ એવી જે ઇચ્છા, તે વાળી;

અને તે વગરની.

યોગ=જોડવું, ઉપયોગ કરવો.

તર્ક=કલ્પના, અનુમાન, દલીલ, ત-કરાર.

અલ્પ=ન્હાનાં અને હલકાં.

સમાવેશ=સમાવહું, મવડાવહું.

પ્રતિબિમ્બ=સામી આબૃતિ.

તીવ્ર=તીક્ષ્ણી, અતિશય.

વૃત્તિ=મનનો ભાવ.

૩૬

પદ્ધતી.

મંત્રુલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે કહ્યું કે કેટલાક શાસ્ત્રકારોનું આમ માનવું છે, અને પહેલાં જીવાત્મા અને પરમાત્માના સમ્યન્ધ વિષે ખોલતાં પણ આપે એ જ પ્રમાણે અમુક મત કેટલાકનો છે એમ કહ્યું હતું. ત્યારે, સાહેબ, આપણાં શાસ્ત્રમાં સૌનું કહેવું એક જ નહિ હોય ?

મહેતાજી:—ખતતાં સુધી, હિન્દુધર્મનાં આ તત્ત્વો સમજાવવામાં જે સૈને માન્ય છે અથવા હોવું જ જોઈએ એ જ મેં લીધું છે. પણ બધા શાસ્ત્રકારોનું બધી જ બાબતમાં એક સરખું જ કહેવું શી રીતે હોય ? ‘કપાળે કપાળે જુદી મતિ.’ એવી જુદી જુદી મતિના હું તમને થોડાક દાખલા આપીશ. એથી તમને આ જીવ ઇશ્વર અને જગત્ વિષે જ્ઞાન મેળવવા આપણા પૂર્વજો કેવો શ્રમ કરતા હતા એ પણ તમને સમજાશે.

વેદમાં જે કહેલું છે તે જોવા માટે, અનુભવમાં આણવા માટે—જુદા જુદા બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ છ ‘દર્શન’ એટલે કે જોવાનાં સાધન રચ્યાં છે—જે ‘ષડ્દર્શન’(છ દર્શન)કહેવાય છે. દરેક દર્શનનો ઇતિહાસ એટલો બધો લાંબો છે કે એ લાંબા કાળમાં એના સિદ્ધાન્તોમાં ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને થયું છે પણ એમ જ. તોપણ સાધારણ રીતે અત્યારે અમુક સિદ્ધાન્ત તે અમુક દર્શનનો એમ મનાય છે: તે પ્રમાણે હું તમને એમના સિદ્ધાન્ત કહીશ:—

(૧) **પ્રથમ સાંખ્યદર્શન:** એના પહેલા આચાર્ય કપિલમુનિ કહેવાય છે. એ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે આ સંસાર તાપ(દુઃખ)થી ભરેલો છે, અને તેમ થવાનું કારણ એ છે કે એમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ, યાને જડ અને ચૈતન્ય, એવાં જે બે તત્ત્વો છે તે પરસ્પર શેળમેળ થઈ ગયાં છે. પુરુષ (જીવ) પ્રકૃતિ થકી ભિન્ન છે, છતાં પોતાને પ્રકૃતિ સાથે ગૂંચવી નાંખીને પોતાનાં દુઃખો ઊભાં કરે છે. આ પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવા ત્રણ ગુણોની બનેલી છે, અને તે ક્રમવાર સુખ દુઃખ અને મોહ (જડતા) ઊપજાવે છે. એ ગુણોથી છૂટવું એ મોક્ષ. અને પુરુષ પ્રકૃતિથી જુદો છે એમ જાણ્યાથી છૂટાય છે. હવે, આ પ્રકૃતિ એની મેળેજ આ જગત્ રૂપે બને છે—જેમ દૂધમાંથી એની મેળે જ વિકાર થઈને દહીં થાય છે તેમ. માટે ઇશ્વર માનવાની જરૂર જણાતી નથી.

(૨) **યોગદર્શન:**—આ પતંજલિ મુનિએ રચ્યું છે. સાંખ્ય દર્શનમાં ઇશ્વર માનવામાં આવતો નથી તે આમાં મનાય છે. બીજી બધી બાબતમાં એ સાંખ્યના સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. પણ પ્રકૃતિ થકી પુરુષને કેમ છૂટો

પાડવો એત્રી રીત સાંખ્યે બતાવી નહોતી તે આ બતાવે છે: એમાં, કેટલાક ઉત્તમ નીલિના ગુણો ઉપરાંત, પ્રાણુચામધ્યાન સમાધિ (એકાગ્રતાથી મન સ્થાપવું) વગેરે સાધનો બતાવ્યાં છે. માત્ર ઈશ્વર સિવાયની આબતમાં એનો સાંખ્ય સાથે મતભેદ નથી તેથી બંને સાંખ્ય કહેવાય છે. તેમાં—કપિલનું સાંખ્ય એ નિરીશ્વર સાંખ્ય અને પતંજલિનો યોગ એ સૈશ્વરસાંખ્ય. આ દર્શનના ઈશ્વર વિષે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એ ઈશ્વર આ જગત થકી તેમ જ સધળા જીવ થકી તદ્દન બિન્ન છે; વળી આ સૃષ્ટિ એણે કરી નથી, એ પરમ વિશુદ્ધ પુરુષ છે એટલાથી જ એ ઈશ્વર કહેવાય છે.

- (૩) વૈશેષિક દર્શન:—આ કણ્વાદ મુનિએ રચ્યું છે. આ દર્શન પ્રમાણે—દ્રવ્ય ગુણ કર્મ વગેરે છ પદાર્થો છે (ઉદા. આ વૃક્ષ, એનો લીલો રંગ, એની હાલવાની ક્રિયા વગેરે). તેમાં પ્રથમ જે દ્રવ્ય તેના નવ પ્રકાર છે: પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન. આ જગત પરમેશ્વરે બનાવ્યું છે: જેમ એક કુશળ કારીગર ઇંટ પથ્થર વગેરે કુશળતાથી ગોઠવીને સુંદર મહેલ બનાવે છે, તેમ પૃથ્વી જળ તેજ વાયુના પરમાણુ—કણ—માંથી ઈશ્વરે આ જગતની રચના કરી છે. પણ જેમ કારીગર એ ઇંટ અને મહેલ બંનેથી જુદો છે, તેમ જગતનો કર્તા ઈશ્વર પણ એ પરમાણુઓથી તેમ જ જગતથી જુદો છે: અર્થાત્ એ જગત એણે પોતામાંથી કાઢ્યું નથી, પણ બહાર રહી બહારના પદાર્થોમાંથી ઘડ્યું છે. બીજું—જીવ અને ઈશ્વર બંને આત્મા છે, પરંતુ બંને એક નથી: ઈશ્વર જીવો થકી જુદો છે, અને જીવોનાં કર્મ પ્રમાણે એમને સુખદુઃખાદિક ફળ આપે છે. આ દર્શને ખાસ કામ તે તે દ્રવ્યોનાં ધર્મ ('વિશેષ'—ખાસ—ગુણ, જે ઉપરથી 'વૈશેષિક' નામ પડ્યું છે) નક્કી કરવાનું કર્યું છે: એમ ધર્મ નક્કી કરીને, આત્મા એ આ જડ દ્રવ્યોથી જુદો છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. સાંખ્યે પ્રકૃતિ અને પુરુષને જુદાં કહ્યાં હતાં, એની જુદાઇ કેવી રીતે અનુભવમાં આણવી એની રીત યોગે બતાવી હતી, પણ એ જુદાં છે એની વિશેષ તપાસ આ વૈશેષિક દર્શને કરી છે.

- (૪) ન્યાય: આ ગૌતમમુનિએ બનાવ્યું છે. એમાં સત્ય જાણવાનાં સાધન—જેને 'પ્રમાણ' કહે છે—એ નક્કી કર્યાં છે; તથા કેવી રીતે કરેલું

અનુમાન ખરૂં થાય, અને એમાં કેવી જૂલો થતોનો સંભવ છે, એ જૂલ શી રીતે પકડાય—ઇત્યાદિ બતાવ્યું છે. વૈશેષિક દર્શને આત્મા અને અનાત્મા (આત્માથી ભિન્ન, જડ પદાર્થ)ના ધર્મે જે જુદા પાડી બતાવ્યા હતા તે આ દર્શન સ્વીકારે છે, અને તે માટે કેવાં અનુમાન વગેરે પ્રમાણ છે એ બતાવે છે. તેથી જેમ સાંખ્ય અને યોગની એક જોડ બને છે, તેમ વૈશેષિક અને ન્યાયની બીજી જોડ બને છે.

- (૫) મીમાંસા—એના રચનાર જૈમિનિ છે. એમાં વેદના યજ્ઞભાગનાં વા-
ક્યોનો—અને એ ઉપરથી વાક્ય માત્રનો—અર્થ કરવાની રીત બતાવી
છે. જ્યાં એક વિષયને લગતું ઘણું લખવામાં આવ્યું હોય ત્યાં ઘણી
રીતે પરસ્પર વિરોધ જેવું દેખાય. એવે વખતે એ વિરોધ કેવી રીતે
ટાળવો વગેરે સમજવા માટે આ દર્શન બહુ ઉપયોગી છે. કપિલના
સાંખ્યની માફક આ દર્શનમાં પણ ઈશ્વર માનવામાં આવતો નથી:
સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ જેમ પોતાની મેજે જ આ જગતરૂપે થાય છે, તેમ
આ દર્શન પ્રમાણે કર્મમાં પોતામાં જ પોતાનાં ફળ ઊપજાવવાની
શક્તિ છે, અને તેને લઈ આ જગતનો તન્ત્ર (રચના, વ્યવહાર)
ચાલે છે. આ દર્શનનું કામ વેદના યજ્ઞભાગ જોડે હોવાથી એ જ્ઞાનને
નહિ પણ કર્મને જ સાધન તરીકે માને છે, અને એ વડે પ્રાપ્ત કર-
વાનું તે સ્વર્ગ જ છે, મુક્તિ એવું કંઈ છે જ નહિ—એમ એનું કહેવું
છે, તેથી આ મીમાંસા ‘કર્મમીમાંસા’ કહેવાય છે.

વેદાન્ત:—આના રચનાર ઊદારાચણ બ્રહ્મસ મુનિ છે. વેદનો અન્ત અથવા
સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમાં આવે છે, અને એના ઉપદેશનો આ દર્શનમાં
વિચાર કર્યો છે તેથી એ ‘વેદાન્ત’ કહેવાય છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ
યાને પરમાત્માને લગતો જે વિચાર છે તે સંબન્ધી આ દર્શન છે
તેથી એ ‘બ્રહ્મમીમાંસા’ (બ્રહ્મ સંબન્ધી મનન, વિચાર) એ નામે
પણ ઓળખાય છે. વળી, પહેલું કર્મ અને પછી જ્ઞાન, પહેલો કર્મનો
વિચાર અને પછી બ્રહ્મનો વિચાર—તેથી જૈમિનિની મીમાંસા તે પૂર્વ-
મીમાંસા અને આ ઉત્તરમીમાંસા: એમ પણ એ બેનો સંબન્ધ બતા-
વવામાં આવે છે—અને આ રીતે આ બે મીમાંસાની પરદર્શનમાં
ત્રીજી જોડ બને છે. પણ એ બે દર્શનોના સિદ્ધાન્તમાં ઊતરીએ તો
બહુ મતભેદ નજરે પડે છે: એક ઈશ્વર માનવું નથી, બીજું સર્વ

ધર્મરૂપ જ માને છે; એક કર્મને જ સાધન માને છે, બીજું જ્ઞાનને માને છે, અને કર્મને એની સાથે મૂકે છે, એના પેટામાં નાંખે છે, અથવા વિરોધી ગણે છે. આ દર્શનમાં મુખ્યત્વે કરી પરમાત્મા અને જીવાત્મા વિષે, તેઓના સંબંધ વિષે, પરમાત્માને પહોંચવાનાં સાધન વિષે, અને પહોંચીને પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિ વિષે—ઈત્યાદિ અનેક મહત્ત્વના વિષય વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એના સિદ્ધાન્તો હિન્દુધર્મના ધણે ભાગે તત્ત્વરૂપ સિદ્ધાન્તો છે, અને તેથી આ શિક્ષણમાં એનો મોટો ભાગે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સર્વ દર્શનમાં વેદાન્ત દર્શનનું એવું મહત્ત્વ છે કે ધણા આચાર્યોએ એના ઉપર ‘ભાષ્ય’ કહેતાં ગંભીર અર્થથી ભરપૂર ટીકાઓ લખી છે આવા ભાષ્યકારમાં મુખ્ય ત્રણ છે : શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય. એમના સિદ્ધાન્ત પણ હું તમને હુંકામાં કહી જાઉં:—

શંકરાચાર્ય પ્રમાણે—

- (૧) કર્મ અને ભક્તિથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, પણ આ સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું છેવટનું સાધન તો જ્ઞાન જ છે.
- (૨) એ જ્ઞાન તે એવું કે—“બ્રહ્મ (પરમાત્મા) સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે, અને જીવ તે ખરું જોનાં બ્રહ્મ જ છે બીજું કંઈ નથી.”
- (૩) એ જ્ઞાન બરાબર મેળવવા માટે સંન્યાસની જરૂર છે. અને એ સંન્યાસ જે ધડીએ ખરો વૈરાગ્ય જીવજે તે ધડીએ લઘ શકાય, ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની જરૂર નથી.

રામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે—

- (૧) પરમાત્મા નિર્ગુણ નથી, પણ સર્વ શુભ મંગલ ગુણથી ભરપૂર છે. સૃષ્ટિના જડ પદાર્થો અને ચેતન જીવો તે એનું શરીર છે. આ શરીર તે પરમાત્માનું વિશેષણ, અને પરમાત્મા એ શરીરરૂપી વિશેષણથી વિશિષ્ટ; અને એ સિવાય બીજું કંઈ નહિ: તેથી આ સિદ્ધાન્તનું નામ વિશિષ્ટાદૈત.
- (૨) કર્મ અને આત્માનું જ્ઞાન એ બે મળીને ભક્તિ જીવજાવે છે, અને ભક્તિ એ જ પરમાત્માને પહોંચવાનું સાધન છે. અને ભક્તિ એ જ જ્ઞાન. પણ તે સાથે કર્મ હમેશાં કરતાં રહેવાનું.

વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે—

- (૧) અભિમાંથી તણુખા નીકળે, અથવા તો કરોળીઓ પોતામાંથી જળ કાઢે, તેમ બ્રહ્મમાંથી આ જડ સૃષ્ટિ તથા જીવ નીકળ્યાં છે. એ જીવ અને જડ સૃષ્ટિ તે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે, અને એના સિવાય બીજું કંઈ નથી તેથી આ સિદ્ધાન્ત 'શુદ્ધાદ્વૈત' કહેવાય છે.
- (૨) જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભક્તિનાં સાધન છે; પણ પરમાત્માને પામવા માટે છેવટે તો ભક્તિ જ જોઈએ. એ ભક્તિના વિવિધ પ્રકાર છે, તેમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉત્તમ છે. શાસ્ત્રના નિયમ પાળીને પ્રભુને બજવો એ મર્યાદામાર્ગ; અને પ્રભુ ઉપર જ આધાર રાખવો અને એને આપણી જાત સોંપી દેવી—જેથી એ આપણામાં ભક્તિ પોષ્યાં કરે, એ પ્રુષ્ટિમાર્ગ.

આમ આપણા શાસ્ત્રકારોના અને આચાર્યોના વિવિધ મત છે. એ વિવિધ મતથી આપણે મૂંઝાવાનું નથી. સૌ આપણને કાંઈ ને કાંઈ શીખવે છે, અને એ મતભેદમાંથી આપણને વિશેષ ખાતરી થાય છે કે—

સૂત્રીનાં વૈચિત્ર્યાદ્જુકુટિલનાપથજુષાં*
નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥

ગુણુ=તત્ત્વ.

ધર્મ=ગુણુ કર્મ વગેરે.

મીમાંસા=વિચાર.

મંગળ=શુભ. કલ્યાણકારી, સારા.

પોષણું=ભરણું અને વધારણું.

મર્યાદા=હદ, નિયમ.

વિવિધ=જુદા જુદા.

સાધન=જે વટે મેળવી શકાય, માર્ગ.

વિરોધી=હલકું, હલકી અસર કરનાર.

* જુદી જુદી રચના કારણથી મનુષ્યો સીધા વાંકા વગેરે જુદા જુદા માર્ગ લે છે—પણ તે સર્વને પહોંચવાનું સ્થાન—હે પ્રભુ !—તું જ છે; જેમ જળને માટે સમુદ્ર છે તમ.

જૈન તીર્થંકર.

સુમતિરાય:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે 'કપાળે કપાળે' જુદી મતિ'ના કેટલાક દાખલા આપ્યા. એ સર્વ આચાર્યો જુદે જુદે વખતે થએલા, તે એકઠા બેશીને તો શી રીતે નિર્ણય કરે? પણ મને થાય છે કે એમ થઈ શકવું હોત તો કેવું સાડું! સૌને માટે એક જ માર્ગનો નિર્ણય થાત અને અત્યારે જે ઝઘડા થાય છે તે થાત નહિ.

મહેતાજી:—તમારું કહેવું ઠીક છે. જેમ બને તેમ આપણે એક બીજાનું મળતાપણું જોઈ સંપ વધારીએ તેમાં સાડું છે. પણ સૌને માટે એક જ માર્ગ હોય તો સાડું એમ કહેવું બરાબર નથી. અજ્ઞાનનો ગઢ એવો મ્હોટો અને જબરો છે કે એના ઉપર તો હજારો બહાદુર લઢવૈયા ચોતરફ જુદી જુદી દિશાએથી હલ્લો કરે ત્યારે જ એ છતામ. પેલાં ઘેટાં એક બીજાની પાછળ નીચું ધાલી ચાલ્યાં જાય છે એ રીતની સિપાહીઓની એક સીધી લીટી કાંઈ કામ આવે એવી નથી. બીજા દાખલો આપું. ધારો કે આ નર્મદા નદીના સેંકડો માછલ લાંબા કાંઠા ઉપરનાં બધા ગામવાળાઓએ આ ચાણોદને આરેથી જ નદી ઊતરવી એમ સરકાર હુકમ કાઢે! તો એ હુકમને તમે કેવો કહેશો? એ જ પ્રમાણે સમજવું કે આ સંસારરૂપી અજ્ઞાનની નદી તરવાનાં પણ મહાપુરુષોએ અનેક સ્થાન—ઓવારા, આરા—બાંધ્યા છે, અનેક ન્હાનાં મ્હોટા ત્રાપા હોડીઓ બહાણો ચાલતાં કર્યાં છે—એનો આપણે પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે અને જરૂર પ્રમાણે લાભ લઈએ એમાં જ સાડું છે. સ્મરણમાં એક વાત રાખવી કે સૌએ સામે કાંઈ જ જવાનું છે, ક્યાંથી જવું અને કેવી રીતે જવું એ આપણે આપણું સ્થાન સ્થિતિ વગેરે જોઈને નક્કી કરવાનું છે. આજ આવો એક મ્હોટો આરો બાંધનારની, અને ત્યાં ન્હાનાં મ્હોટાં નદી તરવાનાં અનેક સાધનો ચાલતાં કરનારની મારે તમારી આગળ વાત કરવી છે; અને પહેલાં આપેલી ઉપમાથી બોલું તો—અજ્ઞાનના ગઢમાં એક મ્હોટું ગાબડું પાડનાર એક મહાન સેનાપતિની અને એનાં શસ્ત્રની મારે તમને વાત કહેવી છે.

છોકરાંઓ, પ્રથમ એ કહો કે હિન્દુ ધર્મની વ્યાખ્યા તો તમને
યાદ છે ને ?

વેણીલાલ:—હા, સાહેબ. સિન્ધુ અને ગંગા-યમુનાના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન
થએલો અને ત્યાંથી વિસ્તરેલો જે ધર્મ તે હિન્દુ ધર્મ.

મહેતાજી:—બરાબર. ખીજું, હું ધારૂં છું કે તમને એ પણ યાદ હશે
કે આ ભૂમિમાં જેમ ઇન્દ્ર વરુણ વગેરે દેવોની સ્તુતિઓ થતી, અને
યજ્ઞો થતા, તેન એ સર્વ દેવોમાં વિરાજતો પરમાત્મા કેવો છે અને
એ કેવી રીતે મળે એનો વિચાર કરવામાં પણ ધણાં સ્ત્રી પુરુષો મગ્યાં
રહેતાં. એમાં કેટલાક જનક રાજ જેવા રાજકાર્ય કરતા અને કેટલાક
શુકદેવજી જેવા પરમહંસ—સંન્યાસી—થઈને ફરતા. આ છેલ્લી તરેહ-
ના બે મહાન અવતારી પુરુષો ઐતિહાસિક કાળમાં ઈ. સ. પૂર્વ
પાંચસોક વર્ષ ઉપર ગંગાના પ્રદેશમાં થયા છે—મહાવીર સ્વામી અને
ગૌતમ બુદ્ધ. તેમાં પહેલા મહાવીરસ્વામી. એમણે ઉપદેશેલો ધર્મ
તે “જૈન ધર્મ” કહેવાય છે. જૈન શબ્દ ‘જિન’ ઉપરથી થયો છે:
‘જિન’ એટલે જીતનાર, આ સંસારરૂપી મોહનો ગઢ જીતનાર. એમણે
આ સંસારરૂપી નદી તરવાનો આરો બાંધ્યો છે, તથા એ તરવાનાં
શાસ્ત્રરૂપી ન્હાનાં મ્હોટાં સાધનો રચ્યાં છે, તેથી એ તીર્થંકર પણ
કહેવાય છે.

મતિ=માનહું,

ગઢ=કિલ્લો.

નિર્ણય=નિશ્ચય, ઠરાવ.

ઉપમા=દાખલો, દૃષ્ટાન્ત, સરખામણી.

વિરાજતો=પ્રકાશતો.

પરમહંસ=સંન્યાસી.

અવતારી=પરમેશ્વરના અવતાર, અવ-
તાર જેવા.

મોહ=અજ્ઞાન; ખોટી ખરાબ વસ્તુને
સારી અને સારીને ખોટી માની
એમાં પડ્યા રહેવું.

ઐતિહાસિક=જન્યારથી બરાબર ઇતિ-
હાસ મળે છે તેવો.

૩૯.

ઋષભદેવ અને મહાવીર સ્વામી.

જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થંકર થયા કહેવાય છે, તેમાં પહેલા ઋષભદેવજી અને છેલ્લા મહાવીર સ્વામી. ઋષભદેવજી અસન્ત પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા છે, અને બ્રાહ્મણો પણ એમને વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારમાંના એક માને છે, અને એમના વૈરાગ્યનાં તપનાં અને પરમહંસવૃત્તિનાં ધણું વખાણ કરે છે. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે એમના સમયમાં લોક લખવું વાંચવું જાણતા નહિ; એટલું જ નહિ, પણ રાંધવું હજમત વગેરે સુધરેલા મનુષ્યનાં સાધારણ કર્મ પણ તેઓને આવડતાં નહોતાં. ઋષભદેવજીએ ગાદીએ આવી તેઓને એ શીખવ્યું,* તથા લેખન ગણિત પાકશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓ અને કળાઓ બતાવી. વૃદ્ધ થતાં, પોતાના દીકરાઓને રાજ્ય બહેંચી આપી પોતે તપ કરવા ગયા, અને આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખી 'કેવળી' થયા અર્થાત્ પરમ જ્ઞાનની દશાએ પહોંચ્યા.

મહાવીર સ્વામી પણ એ જ પ્રમાણે એક ક્ષત્રિય રાજકુમાર હતા. ન્હાનપણથી જ એમની વૃત્તિ વૈરાગ્યવાળી હતી. પરંતુ તે સાથે એ ક્રોધ પણ એવી હતી કે સ્નેહાળ માતપિતાને તરછોડી એમનું મન દૂભવીને એકદમ યતિ-સાધુ-થઈ જવું એમને પસંદ પડ્યું નહિ. તેથી એમણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. પણ માતાપિતાના ગૂંજરી ગયા પછી એમના મ્હોટા ભાઈની આજ્ઞા લઈ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એ સાધુ થયા. સાધુ થઈને વિચરવા માંડ્યું. તે વખતના એમના પરિચય (સાથે લીધેલી વસ્તુ) વિષે એ મત છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે એ પ્રથમથી જ 'દિગંબર' એટલે દિશાઓ રૂપી જ જેમને વસ્ત્ર છે એવા, વસ્ત્રરહિત, રહેતા હતા, અને 'પાણિપાત્ર' એટલે હાથના ખોખામાં જ ભિક્ષા લેતા હતા. ખીજાઓનું એમ કહેવું છે કે એમણે પહેલી ભિક્ષા પાત્રમાં જ લીધી હતી અને તેથી સાધુઓએ એમ કરવું જ વાજખી છે; વળી દીક્ષા લેતી વખતે ઇન્દ્રે આપેલું વસ્ત્ર પણ એમણે કેટલોક વખત રાખ્યું હતું તેથી સાધુએ જરૂર જેટલાં વસ્ત્ર રાખવાં

* આ શી રીતે શીખવ્યું એની રસિક અને રમુજ વિગત ગુજરાતી વાંચનમાળાની પાંચમી ચોપડીમાં આપી છે તેથી તે અહીં આપી નથી. ત્યાંથી જોઈ લેવી.

એ પણ બરાબર છે. એ વસ્ત્ર કેવી રીતે ગયું એ વિષે એવી વાત કહે છે કે એમને એક ગરીબ બ્રાહ્મણ રસ્તામાં મળ્યો એને એમણે અડધું ફાડીને આપી દીધું. પછી એ બ્રાહ્મણ દરજીને ત્યાં એની કોર ઝોટાવવા લાઇ ગયો, ત્યાં દરજીએ એને કહ્યું કે વસ્ત્ર બહુ કીંમતી છે અને એનું ખીજી અડધીયું લઇ આવો તો બે મેળવીને એક ઉત્તમ વસ્ત્ર કરી આપું. બ્રાહ્મણ પાછો મહાવીર સ્વામી ફરતા હતા ત્યાં ગયો. પણ હવે ખીજી અડધું કેમ મંગાય ? - એમ ખચકાતો ખચકાતો સ્વામીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. એટલામાં બાકીનું અડધું વસ્ત્ર કાંટામાં બરાયું, અને એ પાછું ઊપાડી લેવાની સ્વામીજીએ દરકાર કરી નહિ, એટલે બ્રાહ્મણે એ લઇ લીધું. અને એ સમયથી મહાવીર સ્વામી તદ્દન દિગંબર રહ્યા. આ બેમાંથી ખરી હકીકત ગમે તે હો-પણ આટલું નક્કી છે કે મહાવીર સ્વામીનો વૈરાગ્ય બહુ વીર હતો. દીક્ષા લીધા પછી બાર વર્ષ તપમાં ગાળી એ ‘કેવલ’ (ઉત્તમ) જ્ઞાન પામ્યા, અને તે પછી ત્રીસ વર્ષ ધર્મોપદેશ કરી નિર્વાણે ગયા. એમની સાધુપણની દશામાં એ જે ભાગમાં મુખ્યત્વે કરી કર્યા એ હજી પણ એમના ‘વિહરવા’-વિચરવા-ઉપરથી ‘બિહાર’ નામે ઝાળખાય છે.

પરમહંસવૃત્તિ—હંસપક્ષી દૂધ અને પાણી એકઠાં કર્યાં હોય એમાંથી દૂધ દૂધ બેંચી લે છે એમ કહેવાય છે, અને એ જ રીતે જે મનુષ્ય પોતાના જ્ઞાનથી ખરું શું અને ખોટું શું એ પારખી શકે છે તે હંસ, અને એ જાતનું ઉત્તમ જ્ઞાન જેને હોય તે પરમહંસઃ સંન્યાસી, અને ઉત્તમ સંન્યાસી. ઉત્તમ સંન્યાસીની રીતે રહેણું તે પરમહંસવૃત્તિ.

બે મત—જે ઉપરથી જૈન ધર્મમાં બે પંથ પડ્યા છે: શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર શ્વેત (ધોળાં) વસ્ત્ર પહેરનારા સાધુઓનો પંથ તે શ્વેતામ્બર; મહાવીર સ્વામીએ સાધુ થયા પછી વસ્ત્ર રાખ્યાં જ નથી અને તેથી સાધુઓએ વસ્ત્ર પહેરવાં જ ન જોઇએ એમ માનનારા તે દિગમ્બર.

દૂધાવીને=દુઃખ કરીને, કષ્ટવાવીને.
વૈરાગ્ય=સંસારના સુખમાં મનને રંગા-
વા-લાગવા દેણું નહિ તે; સંસાર
વરફ ભાવ ન હોવો તે.
વિચરણું=વિહરણું, ફરણું.
લિક્ષા=ભાગેણું અન્ન.

પાણિ=હાથ; પાત્ર=વાસણ.
દીક્ષા=પવિત્ર સ્થિતિ, સંન્યાસ.
તીવ્ર=સખ, તીણો, આકરાં.
નિર્વાણ=શાન્તિની સ્થિતિ, સંન્યાસીનું
મરણ.

જૈન ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ.

ધર્મચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, જૈન ધર્મનાં એવાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે કે જેમાં એના સઘળા શાસ્ત્રકારોનો એક મત છે ?

મહેતાજી:—આજ હું તમને એ જ કહેવાનો હતો.

(૧) અહિંસા:—‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’—‘અહિંસા એ મહોટામાં મહોટો ધર્મ છે’ એ જૈન ધર્મનો મહોટામાં મહોટો સિદ્ધાન્ત છે. એ ધર્મની સઘળી આગાઓ અને સઘળા આચાર વિચારની પાછળ અહિંસાના સિદ્ધાન્ત માટે બહુ જ લાગણી જેવામાં આવે છે. જૈન ધર્મમાં યજ્ઞ યાગાદિકમાં કે સામાન્ય ખાનપાનમાં હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની સઘળી ક્રિયાઓને બારીકીથી તપાસી એમાં ક્યાં ક્યાં હિંસાનો પ્રસંગ આવે છે એ જોયું છે, અને ત્યાં હિંસા થતી કેવી રીતે અટકે, અગર કાંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછી થાય, એના માર્ગ શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. જૈન ધર્મમાં ‘ષ્ટ જીવકાય’ (૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) વનસ્પતિ, અને (૬) ત્રસ (જંગમ પ્રાણી, જે ત્રાસ-ભય-દેખી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકે એવા): એમ છ પ્રકારના જીવ માન્યા છે, અને એમના રક્ષણ માટે ઉપદેશ કર્યો છે.

(૨) જૈન ધર્મનો બીજો મહોટો આગ્રહ તપ માટે છે. ઉપવાસાદિકથી શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું તેઓ જરૂરનું ગણે છે. તેઓ અન્તર્ની-મનની-વૃત્તિઓનો જય નકામો ગણતા નથી કે એનું ઓછું મહત્ત્વ માનતા નથી, પણ દેહને અને મનને એવો ગાઢ સંબન્ધ છે કે દેહના અને ઇન્દ્રિયોના દમન વગર મન જીતાવું અશક્ય છે એમ એમનું કહેવું છે. અને તેથી જૈન ધર્મમાં ઉપવાસ કરવા બહુ જ જરૂરના ગણ્યા છે. સાધુ થતાં પહેલાં જેકેશલુંચનનો વિધિ છે તે પણ આ તપ માટેની શક્તિ કસવા સાર છે.

(૩) વૈરાગ્ય ઉપર પણ જૈનો બહુ લક્ષ દે છે. મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ

બ્યાવહારિક—આ સંસારની—સમૃદ્ધિ નથી, પણ કેવલ સ્થિતિ માને નિર્વાણ મા શાન્તિ છે એમ એ જોરથી પોકારે છે.

(૪) જૈનો જગતને અનાદિ માને છે, અને કર્મના મહાનિયમથી સઘળું આલ્યાં કરે છે એમ કહે છે. મનુષ્યને કર્યાં કર્મ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી અને કરીશું તેવું પામીશું એ સિદ્ધાન્તને હિન્દુ ધર્મની આજ્ઞાશુશાખાનો પણ છે જ—એના ઉપર જૈનો બહુ ભાર મૂકે છે, અને બહુ વિગતવાર સમજાવે છે.

(૫) તેઓ જગતનો કર્તા ઈશ્વર માનતા નથી. પણ ઋષભ-દેવ વગેરે રાગાદિદોષરહિત અને લોકના ઉદ્ધારક એવા જે તીર્થ-કરો થઈ ગયા છે એમને ભગવાન તરીકે પૂજે છે.

(૬) આ સિવાય, જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વ્યાદ્વાદ કરીને એક મોટો સિદ્ધાન્ત છે. એનું તાત્પર્ય એવું છે કે કોઈ પણ વસ્તુ આવી છે કે તેવી છે એમ એક જ રૂપે વર્ણવી શકાતી નથી: એક વસ્તુ એક રૂપે હોય, બીજે રૂપે ન હોય, એક સ્થળે હોય ને બીજે સ્થળે ન હોય, એક કાળે હોય ને બીજે કાળે ન હોય ઇત્યાદિ. આમ એક જ વસ્તુ જુદી જુદી રીતે જોતાં જુદી જુદી તરેહની ઠરે છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી મતભેદના ઘણા કજીઆ નાશ પામી જવાનો સંભવ છે. આ સિદ્ધાન્ત જૈન ધર્મની મોટી શોધ છે.

દમન=દાખવું, તાળે રાખવું.

નિષેધ=નકાર.

પ્રસંગ=થવાનો સંભવ.

ગાદ=એક બીજની અંદર પેટેલો એવો.

કેશલુંચન વાળ ચૂંટી નાંખવા.

સમૃદ્ધિ=સુખ સંપત્તિ, છોકરાં-છેયાં, ધન વૈભવ.

રાગાદિ દોષ=રાગ-દ્વેષ એટલે બહાણું અળખામણુ ગણવું તે વગેરે દોષ.

જૈન: વ્રત, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, અમુક માણસનું જીવન ધાર્મિક છે કે કેમ એની ખરી કસોટી એનું ચારિત્ર-એની નીતિ-છે. એ ચારિત્ર જ્ઞાન થકી ધડાય છે. અને એ જ્ઞાન શાસ્ત્રો જેવાથી મળે છે. તેથી ‘દર્શન’ કહેતાં જેવું, શ્રદ્ધાથી જેવું; ‘જ્ઞાન’ કહેતાં જાણવું, સમજવું; અને ‘ચારિત્ર’ કહેતાં ચાલવું—એ ત્રણ જૈન ધર્મમાં ‘ત્રણ રત્ન’ કહેવાય છે.

હવે, ચારિત્રમાં ‘પાંચ વ્રત’ યાને નિયમો પાળવાના છે તે આ પ્રમાણે:

- (૧) અહિંસા વ્રત—એટલે હિંસા કરવી નહિ, અર્થાત્ ‘પ્રાણા-તિપાત’(હિંસા)નો દોષ ન થાય એ જેવું: નહાના મ્હોટા સ્થાવર જંગમ કોઈ પણ જીવની મન વાણી કે કાયાએ કરી કદી પણ હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ, કોઈ કરતું હોય તેમાં અનુમોદન આપવું નહિ.
- (૨) સત્ય વ્રત—અસત્ય બોલવું (મૃષાવાદ કરવો) નહિ. મન, વાણી કે કાયાએ કરી, કોઈથી લોભથી ભયથી કે મસ્કેરીમાં, કદી પણ જૂઠું બોલવું નહિ, બોલાવવું નહિ, એમાં અનુ-મોદન આપવું નહિ.
- (૩) અસ્તેય વ્રત—ચોરી કરવી (અદત્તાદાન—વગર આપ્યું લેવું) નહિ: મન વાણી કે કાયાએ કરી, નહાનું મ્હોટું વધારે—ઓથું ઠથું પણ, કોઈનું વગર આપ્યું લેવું નહિ, લેવરાવવું નહિ, લેવામાં અનુમોદન આપવું નહિ.
- (૪) અહમચર્ય વ્રત—અહમચર્ય પાળવું: મન વાણી કે કાયાએ કરી, કોઈ પણ તરેહથી, અહમચર્ય તોડવું નહિ, તોડાવવું નહિ, તોડવામાં અનુમોદન દેવું નહિ.
- (૫) અપરિગ્રહ વ્રત—‘પરિગ્રહ’ ન કરવો—અર્થાત્ પોતાની આસપાસ વસ્તુઓ રાખવી નહિ, રખાવવી નહિ, રાખવામાં અનુમોદન આપવું નહિ. વસ્તુઓ રાખવી નહિ એટલે કે ગૃહસ્થે

જેમ બને તેમ ઝોછી રાખવી, અને ઝોછી કરતા જવું અને છેવટે સાધુ થઇને છોડી દેવી.

હવે છોકરાંઓ કહો જોઇએ, આ અહિંસા સત્ય વગેરેના નિયમ તમે બીજે કોઇ ઠેકાણે વાંચ્યા છે ?

સુમનરાય:—હા, સાહેબ; તે દિવસે અહીં દિવાલ ઉપર સામાન્ય ધર્મનાં પાટીઆં લટકાવ્યાં હતાં એમાં મેં આવું જ કાંઇક વાંચેલું યાદ આવે છે.

મહેતાજી:—તમને ઠીક યાદ રહ્યું છે. એ વ્રત વેદધર્મનાં ધણાં પુસ્તકોમાં (મનુસ્મૃતિ યોગસૂત્ર વગેરેમાં) જોવામાં આવે છે. અને જૈન ધર્મમાં પણ એ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ કે એ સર્વ મૂળ એક છે. પણ જૈન શાસ્ત્રકારોએ એમાં જે ઠીકઠાક અને ઝીણી ગોઠવણી કરી છે તે જોવા જેવી છે. મન વાણી અને કાયાનાં કર્મ એવા ત્રણ ભેદ એમાં પાડ્યા છે, અને કરવું, કરાવવું, અને અનુમોદન કરવું એવા પાછા એ ભેદના પેટાભેદ કર્યા છે. આમ હોવાથી, હિંસા, જૂઠ, ચોરી વગેરેનો વિચાર સરખો પણ મનમાં આવવા દેવો, કે કોઇ એવો વિચાર કરતું હોય એને પસંદ કરવા જેટલો પણ એમાં ભાગ લેવો એને મૂળ દોષનું નામ આપીને એ દોષ છે એ વાત તરફ આપણું સારી રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

વળી જૈન ધર્મમાં મન ઇન્દ્રિયોને ધર્મને માર્ગે ચઢાવવા માટે માટે

‘ આવશ્યક ’—જરૂરી—ગણેલી ક્રિયાઓમાં પ્રભુની સ્તુતિવન્દના ઉપરાંત (૧) સામાયિક અને (૨) પ્રતિક્રમણ છે.

(૧) સામાયિક:—એટલે મનની સમતા મેળવવી. આ સંસારમાં બધી ચીજો આપણને મનગમતી ક્યાંથી મળે? ટાઢે હોય તડકોએ હોય. શિયાળોએ હોય ઉન્હાળાએ હોય, બાગ-બગીચાઓ હોય અને કાંટાજાંખરાં પણ હોય—ટૂંકામાં, સુખ પણ હોય ને દુઃખ પણ હોય; માટે સુખ દુઃખમાં મનને ડામાડોળ થવા ન દેતાં એને સમતામાં યાને સરખાઇમાં રાખવું. સાફ-ખોટું બહાણું—અળખામણું અર્થાત્ રાગદ્વેષ થવા ન દેવા; અને પ્રાણી માત્ર ઉપર સરખો ભાવ રાખવો. આ માટે દરેક જૈનને હમેશાં બે બેડી ચિત્તને સ્થિર રાખી જ્ઞાનનો પાઠ (‘ સંજ્ઞાય ’

—‘સ્વાધ્યાય’) અને ધ્યાન કરવાની આજ્ઞા છે. અને સામાયિક યાને સમતા કેળવવાનો વિધિ છે.

- (૨) તેવું જ બીજું આવશ્યક પ્રતિક્રમણ છે. ‘પ્રતિક્રમણ’ એટલે અશુભ યાને પાપમાંથી પાછા ફરી શુભ તરફ ચાલવું. મનુષ્ય દિવસ અને રાતમાં જાણ્યે-અજાણ્યે કાંઈ ને કાંઈ પાપ કર્યા વિના રહેતો નથી. પણ સવાર સાંજ પોતાનાં પાપનો વિચાર કરી, થઈ ગયું તે માટે મનમાં પરતાવો લાવી, ભવિષ્યમાં તેમ ન કરવાનો નિશ્ચય કરે તો તેથી એનું જીવન ધણું સુધરે. તે માટે: જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ ‘પ્રતિક્રમણ’ એટલે પાછા ચાલવાનો, પાપ કબૂલી સારે માર્ગે ચાલવાનો, વિધિ કર્યો છે. રાત્રિનું અને દિવસનું એમ બે પ્રતિક્રમણ હોય છે. રાતનું સવારમાં, અને દિવસનું સાંજે કરવામાં આવે છે.

અનુમોદન=હીક થાય છે કહેવું, હાજી-
ઓ પૂરાવવો.

સ્થાવર=સ્થિર રહેતા, જેમકે ગ્રાહ.

જંગમ=ચાલતા, જેમકે ઝીણામાં ઝીણા
હરતા ફરતા જીવથી માંડી મનુષ્ય.
કાયા=સારીર.

૪૨

જૈન: બન્ધ અને મોક્ષ.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, જુવો આ તળાવ કેવું સુંદર લાગે છે !

સુન્દરલાલ:—મહુ સારું છે. સાહેબ, આ જ આપણે અહીં બેસીશું ?

મહેતાજી:—હા, હવે અહીં બેસવામાં કાંઈ હરકત નથી. પહેલાં આ ઠેકાણે બહુ ગંધ આવતી. આ નવા સુધારા માટે આપણે મહારાજ સાહેબને આભારી છીએ. હાલમાં એમણે હુકમ કાઢ્યો છે કે ગામનું મેલું પાણી તળાવમાં જવા દેવું નહિ, કારણ કે ગોથો તળાવ બગડે છે અને રોગ ફેલાય છે.

સૌ તળાવને કાંઠે બેઠા.

મહેતાજી:—છોકરાંઓ, આ તળાવની વાત ઉપરથી મને જૈન ધર્મનો એક સિદ્ધાન્ત યાદ આવે છે—તે આસ્ત્રવ અને સંવરનો. આત્માને વિષે કર્મનું વહેવું તે ‘આસ્ત્રવ.’ જેમ ગામનું મેલું પાણી નાળામાં થઈને તળાવમાં વહે છે અને તળાવને મેલું કરે છે, તેમ આ સંસારના વિષયો, ઇન્દ્રિય વગેરે નાળામાં થઈને, આત્મામાં પેસે છે અને આત્માને બગાડે છે. એક બીજું દષ્ટાન્ત એ અપાય છે કે—જેમ બીના વસ્ત્ર ઉપર ધૂળ વગેરે જે કાંઈ કચરો આવી પડે છે તે એને ચોંટી જાય છે તેમ ક્રોધ અભિમાન વગેરે દુષ્ટ વૃત્તિઓથી લદખદ થએલા આત્માને આ સંસારનાં કર્મો વળગી પડે છે. આ દુષ્ટ વૃત્તિઓને ‘કષાય’ કહે છે: ‘કષાય’ એટલે મેલ, અથવા હણનારી નુકસાન કરનારી વસ્તુઓ. કષાય ચાર છે: ક્રોધ, અભિમાન, માયા (કપટ, છળ) અને લોભ.

આસ્ત્રવથી ‘ઉદ્વટો શબ્દ ‘સંવર’: આસ્ત્રવને સારી રીતે વારે અટકાવે—તે સંવર; અથવા તો આસ્ત્રવ એટલે વહેણું દ્વાર બંધ કરે તે સંવર.†

કર્મરૂપી બન્ધનમાંથી મોક્ષ મેળવવા માટે સંવર કરવો—અર્થાત્ આસ્ત્રવને વારવો—એટલું જ બસ નથી. નવાં કર્મને માટે એ બરાબર છે. પણ જૂનાં કર્મ અપાવી નાંખવા માટે—એનો ક્ષય કરવા માટે—સંવર ઉપરાંત ‘નિર્જરા’ની જરૂર છે. નિર્જરા એટલે ઉત્પન્ન થએલાં કર્મનું તપ-ઉપવાસાદિક સાધન વડે નિર્જરણ કરવું, જરાવી નાંખવું, ઘસાઈ જાય, નાશ પામે એમ કરવું. આમ કરવાથી છેવટે સંસારરૂપી બન્ધ ટળી મોક્ષ મળે છે.

* આ+સ્ત્ર-વહેવું ધાતુ ઉપરથી.
કરવું ઉપરથી.

† સં+વૃ-વારવું, અથવા બંધ

ગૌતમ બુદ્ધ.

મહેતાજી:—જૈન તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના જ વખતમાં, પણ એમનાથી જરાક પાછળ—ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્મ—હિન્દુ ધર્મની ત્રીજી શાખા—પ્રવર્તાવનાર ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ થયા. એમના સમય સુધીમાં પ્રાચીન વેદધર્મમાં અનેક ફેરફાર થઈ ચૂક્યા હતા. એક તરફ જનસમાજમાં કોઈક રથને જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ જળવાઈ રહ્યો હતો, તે જ સાથે બીજી તરફ પ્રજાના મોટા ભાગમાં કર્મકાંડનાં જળાં પણ પુષ્કળ બંધાયાં હતાં, અને કવિઓ, ભક્તો, જ્ઞાનીઓ અને સાધુઓનું સ્થાન—જેમ હંસનું સ્થાન બગલા લે તેમ—ટીકાકાર, વાદવિવાદી, કર્મકાંડી અને મૂર્ખ તપસ્વી લોકે લીધું હતું. આવે સમયે ધર્મપરિત્રાણના મહાનિયમને અનુસરી (‘જ્યારે જ્યારે ધર્મ નાશ પામે છે અને અધર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે ધર્મનો ફરી ઉદ્ધાર કરવા હું અવતાર લઉં છું’ એવા ગીતામાં કહેલા ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે) શ્રી ગૌતમ બુદ્ધનો અવતાર થયો. ‘બુદ્ધ’ એટલે બોધ પામેલા, જાગૈલા, જ્ઞાની. સંસારમાં અજ્ઞાની જન સાંસારી જાણવા, અને જ્ઞાની જન જ ખરેખર જાગતો સમજવો—તેથી એમનું આ બુદ્ધ એવું વિશેષણનામ યથાર્થ છે. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વિષ્ણુના ચોવીસ અવતાર અને જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થંકરો છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં ચોવીસ બુદ્ધ છે. એ ચોવીસ બુદ્ધમાં માત્ર ગૌતમ બુદ્ધની હકીકત ઐતિહાસિક પ્રમાણથી જાણીતી છે એ હું તમને કહું છું.

ગંગાના ઉત્તર પ્રદેશમાં હિમાલયની દક્ષિણ તળેટીએ કપિલવસ્તુ નામે ગામ આવેલું હતું. ત્યાં ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં શુદ્ધોદન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને ત્યાં રાણીની મોટી ઉમ્મરે કુંવરનો જન્મ થયો. માતૃપિતાની પુત્ર માટેની ઇચ્છા સફળ થઈ—સિદ્ધ થઈ—તેથી એમનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું. એ ગૌતમ ગોત્રના હોવાથી ગૌતમ કહેવાય છે. અને આગળ જતાં એ આ સંસારરૂપી અજ્ઞાનની નિદ્રામાંથી જાગ્યા, બોધ પામ્યા તેથી બુદ્ધ એવું માનવું વિશેષજન્ય એ.

મને લગાડવામાં આવ્યું છે. યૌવ્ય વયે યશોધરા નામે એક રાજકન્યાને એ પરણ્યા, અને એનાથી રાહુલ નામે એક પુત્ર થયો. ત્યારથી ૨૯-૩૦ વર્ષ થતાં સુધીની એમની હઠીકત આપણા જાણવામાં આવતી નથી. પણ આપણે સહજ અનુમાન કરી શકીએ કે એ વખત યુવાવસ્થાનાં - ધન્દ્રિયોનાં - અનેક સુખ ભોગવવામાં ગયો હશે. પણ ગૌતમ બુદ્ધનો આત્મા સંસ્કારી હતો, ધન્દ્રિયોનાં સુખમાં લપટાઇ રહે એવો નહોતો. કહે છે કે બાળપણથી જ એમના પિતાને એક જોશીએ કહ્યું હતું કે આ કુમાર આગળ જતાં એક ભારે સંન્યાસી થશે. રાજાને એ બલિષ્ઠ ગમ્યું નહોતું અને તેથી એમને સંસારના સુખથી ભરેલા એક મહેલમાં જ ધણો ખર્ચ વખત કઢાવતા. આ દરમિયાન એમ કહેવાય છે કે એક વખતે એ રથમાં બેસી બહાર ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યાં એમણે એક ઘરડો ડોસો, કમ્મરે વળી ગએલો, આંખે પીચા વળેલા, મ્હોંએ લાળ નીતરે, ચાલતાં ઠોકરો વાગે, ઇત્યાદિ અનેક ઘડપણનાં દુઃખોથી પીડાતો જોયો. બીજે એક વખતે, એક રોગીને, હાથેપગે પત થએલું, મ્હોં ઉપર માખીઓ બણમણે, અને પેટ જળોદરથી તગતગતું, એવો રસ્તામાં પડેલો દીડો. વળી ત્રીજી વખત, એક મુડદું રસ્તામાં જતું અને એની પાછળ લોકો હાથ હાથ કરતા રોતા જતા જોયા. રાજકુમાર-જેનો વખત આજ સુધી એશ-આરામનાં સાધનોથી ભરપૂર એક એકાન્ત રાજમહેલમાં જ ગએલો— એ આ સર્વ દેખાવથી ધણું જ આશ્ચર્ય પામ્યા. જ્યારે એમના સારથિએ એમને સમજાવ્યું પાડી કે આ વસ્તુઓ—જરૂર (ઘડપણ) વ્યાધિ અને મરણ—તો સંસારમાં તદ્દન સાધારણ છે, ત્યારે એમના ઉમદા મનમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય થઇ આવ્યો. પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. એકવાર એ ફરવા નીકળ્યા ત્યાં સામાન્ય પહેરવેષથી એક જુદીજ તરેહના પહેરવેષવાળો એક માણસ દીડો, તેને જેઠું એમણે સારથિને પૂછ્યું: ‘આ શી જાતનો માણસ હશે?’ સારથિએ કહ્યું: ‘આ સંન્યાસી કહેવાય’. રાજકુમાર: ‘સંન્યાસી તે કોણ?’ સાં. ‘સંસારને દુઃખરૂપ સમજી જેઓ એને છોડી દે છે તે.’ ગૌતમે આ સાંભળી સંમાર છોડી ચાલી નીકળવાનો વિચાર કર્યો, અને તે સાથે દુઃખના નિવારણનો ઉપાય પણ શોધી કાઢવો એમ નિશ્ચય કર્યો. રાજના રિવાજ મુજબ રાત્રિએ જાનતાન થઇ રહ્યા પછી સ્નિદ્યાર્થ શયનગૃહમાં ગયા. પણ ઊંઘ આવી

નહિ. રાણી યશોધરા અને બાળક રાહુલ સત્તાં હતાં, ત્યાં પાસે ગયા. બાળકને તેડી બેઠવાનું મન થયું. પણ રાણીનો એક હાથ બાળક ઉપર પડેલો હતો તે ઊપાડીને બાળકને લેવા જાય તો રાણી જાગી જાશે. જાગી જાશે તો પછી એ પોતાના બહાલા પતિને સંસાર છોડવા કેમ દે ? ન દે તો પછી શું કરવું ? આવા અનેક વિચારો એમના મનમાં આવવા માંડ્યા. આખરે બધા સંકલ્પ-વિકલ્પ છોડી, પોતાના તેમજ અસંખ્ય જીવના કલ્યાણ અર્થે સિદ્ધાર્થ યશોધરા અને રાહુલને એમનાં એમ મૂકી, ગહેલ છોડી, એક સફેદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ, ચાલ્યા ગયા. આ મહાન બનાવ—સિદ્ધાર્થના જીવનનો તેમજ જગતના ઇતિહાસનો આ મહાન બનાવ—બૌદ્ધ ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં ‘મહાભિ-નિષ્ક્રમણ.’—એટલે મહાન નીકળી પડવું—ને નામે જાણીતો છે.

સિદ્ધાર્થ રાત્રે ને રાત્રે ઘોડા ઉપર બહુ દૂર નીકળી ગયા. એક નદીને કાંઠે ઘોડા ઉપરથી ઊતર્યા, અને તરવાર કાઢી તે વડે પોતાને હાથે પોતાના સુંદર કેશ કાપી નાંખ્યા, તથા આભરણ (અલં-કારો) વગેરે પોતાનો રાજકુમારનો પોષાક ઊતારી ઘોડાવાળાને આપી દીધો. અને એને કપિલવસ્તુ તરફ પાછો વાળી પોતે સાધુને વેષે આગળ ચાલ્યા. થોડો વખત પાસેના આંબાવાડીઆમાં રહી, મગધની રાજધાની રાજગૃહી પ્રત્યે ગયા. ત્યાંના રાજાએ એમનું સન્માન કર્યું અને એમને આચાર્યપદ લેવા કહ્યું. પણ એમણે હજી એ કામ માટે પોતાની યોગ્યતા માની નહોતી તેથી તે સ્વીકાર્યું નહિ. પછી એમણે બ્રાહ્મણો પાસે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો પણ એના સિદ્ધાન્તોથી સિદ્ધાર્થને સન્તોષ થયો નહિ. તેથી તે આગળ ચાલ્યા. એક ઠેકાણે કેટલાક બ્રાહ્મણોને યજ્ઞમાં પશુ હોમતા જોયા, એ તો એમના દયાળુ આત્માને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. ગયા (એ નામનું ગામ) જઈને ત્યાં તપ આદર્યું. છ વર્ષ સુધી સખ તપશ્ચર્યા કરી, તેથી શરીર કાઠ જેવું સૂકાઈ ગયું, અને નબળાઇ વધી પડી. એક વખત પાસેની નદીમાં ન્હાવા ગયા હતા ત્યાં એમને પાણીમાંથી જાંતું પણ બારે થઇ પડ્યું. આખરે કાંઠા ઉપરના ઝાડની ડાળ ઝાલી ઊભા થયા અને આશ્રમ તરફ વળ્યા પણ ચાલી શકાયું નહિ. રસ્તામાં બેથુંદ થઈને પડ્યા. એક બરવાડ કન્યા પાસે થઈને જતી હતી તેણે એમને દૂધ

પાશું, ટટાર કર્યા અને આગ્રમે પહોંચાડયા. આટલું દેહકષ્ટ કર્યા છતાં પણ સંસારના દુઃખનું નિહાન—કારણ—વૈધ રોગનું કારણ શોધી કાઢે છે તેમ—અને એ દુઃખનું નિવારણ કરવાનો મટાડવાનો ઉભાય એમને જરા પણ જડયો નહિ. અત્યન્ત ભોગવિલાસથી જેમ સત્ય આણું છે, તેમ અત્યન્ત દેહકષ્ટ કર્યે પણ એ જડતું નથી. આખરે ‘મધ્યમ પ્રતિપદા’ (વચ્ચે ભોગ)નો સિદ્ધાન્ત—વચ્ચે ભોગ હંમેશાં શ્રેષ્ઠ છે એ—એમને સમજાયો. હવેથી શરીર ટકાવવા જેટલું અન્ન લેવા માંડ્યું. ગએલી શક્તિ પાછી આવી. એક રાત્રિએ ગયા પાસે એક વૃક્ષ તળે ધ્યાન ધરતા બેઠા. અત્યાર સુધી જે સત્ય શોધી કાઢવા માટે એમણે અનેક ક્ષાંક્ષાં માર્યા હતાં અને દેહકષ્ટ પણ ધણું કર્યું હતું—એનો એમના અન્તરમાં આજ ઝળહળતો પ્રકાશ થયો, તેઓ જ્ઞાન પામ્યા, જાગ્યા, બુદ્ધ થયા. આ વખતે એમની ઉંમર ૩૫ વર્ષની હતી.

‘હું જાગ્યો, પણ જગત્તે જગાડું ત્યારે જ ખરું’ એમ વિચાર કરી એ ઊઠ્યા, અને કાશી પ્રત્યે ગયા. જે બ્રાહ્મણોએ પહેલાં નિશ્ચય કર્યો કે આ તપોબ્રહ્મ સાધુને સંતરવો નહિ એ જ આ વખતે એમના જ્ઞાનના તેજથી લેવાઇ સામા ગયા, અને એમનો સત્કાર કર્યો ! બુદ્ધ ભગવાને એમને ‘ચાર આર્ય સત્યો’—જે વિષે હવે પછી કહેવામાં આવશે—અને જે સત્યો પેઢી ધ્યાનની રાત્રિએ પ્રહરે એમને, પ્રહરે એક પછી એક, જણાયાં હતાં એનો ઉપદેશ કર્યો, અને ત્યારથી—ધર્મચક્રપ્રવર્તનનો આરંભ્યું. પાસેના ગામમાંથી બહુ લોકો એમનો ઉપદેશ સાંભળવા આવવા લાગ્યા. એમના શિષ્યની સંખ્યા વધતી ચાલી. ત્યારબાદ પીસ્તાળીસ વર્ષ બુદ્ધ ભગવાને ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવ્યું. એ ધર્મચક્ર જતે દહાડે હિન્દુસ્થાનની બહાર પણ પ્રવર્ત્યું—અને તમને શરૂઆતમાં જ “ હિન્દુધર્મ એટલે શું ? ” એ વિષે બોલતાં કહેવામાં આવ્યું હતું તેમ—છેક ચીન તિબેટ મોંગોલિયા જાપાન મિસર પાલેસ્ટાઇન લંકા બ્રહ્મદેશ સુમાત્રા જવા—વગેરેમાં હિન્દુ ધર્મની એ મ્હોટી શાખા ફેલાઇ. બુદ્ધ ભગવાને અનેક બ્રાહ્મણોને ખરૂં બ્રાહ્મણપણું શેમાં રહેલું છે એ બતાવી પોતાના સંઘમાં દાખલ કર્યા. એટલું જ નહિ, પણ હજમ, અન્ત્યજ, ગણિકા વગેરે હલકાં અને પાપી ગણાતાં મનુષ્યોને—દયાળુ ભાવે—સંઘમાં લીધાં. તેમાં કેટલાક તો મ્હોટાં ઉપદેશકો થયાં.

વિચારચન્દ્ર:—મહેતાજી સાહેબ, પેલાં બિચારાં યશોધરા અને રાહુલનું શું થયું ?

મહેતાજી:—શું થયું ? સાંભળો. એવા મહાપુરુષના કૃત્યથી કોઈને હાનિ થતી જ નથી. યશોધરા અને રાહુલ જેમને ઊંધતાં મૂકીને પોતે ગયા હતા તેમને પણ જગાડયાં: ખરા અર્થમાં જગાડયાં: તેઓ બિંહુ અને બિંહુણીના સંઘમાં દાખલ થયાં.

છોકરાંઓ ગૌતમ બુદ્ધના જીવનની આ રસિક વાત સાંભળી બહુ રાજ રાજ થઈ ગયાં. વાત લાંબી હોવાથી આજના ધર્મશિક્ષણમાં રોજ કરતાં જરા વધારે વખત ગયો, પણ તે ક્યાં ગયો જણાયું નહિ.

પરિત્રાણ=રક્ષણ.

સ રુકારી=શિયા ગુણવાળો.

સંકટપવિન્દ્ય=આ કંઈ કે ન કંઈ કે પેલું કંઈવગેરે જુદા જુદા વિચાર.

વ્યાધિ=રોગ.

ભોગવિલાસ=એશઆરામ, સુખચેત્ત જોઈદર=જળદર, પેટમાં પાણી ભરાવાનો રોગ.

તથોક્ષણ=તપમાંથી ચળેલો.

પ્રવર્તીવનાર=ચલાવનાર.

ધર્મચક્રપ્રવર્તન = ધર્મરૂપી રાજ્યના રથનું પેદું ચલાવવું તે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય ફેલાવવું: ચક્રવર્તી રાજની ઉપમા; અસલ રાજનો રથ ન્યા સુધી નય ત્યાં સુધી એનું રાજ્ય રથપાએલું ચલાવું.

પ્રહર=પહોર; ત્રણ કલાક.

ગૌતમ બુદ્ધનો મુખ્ય ઉપદેશ.

- (૧) મહેતાજી:—છોકરાંઓ, ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશનો સઘળો સાર એમના જીવનમાં જ રહેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે. અને તેથી જ મેં તમને એમના જીવનની વાત વિગતવાર કહી. તો પણ એમના ઉપદેશમાંથી થોડાક સિદ્ધાન્ત હું તમને એકઠા કરી આપું તે લક્ષ દઈને સાંભળજો. ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધે સંસારમાં જરા (ઘડપણ), વ્યાધિ, અને મરણ જોયાં—તે ઉપરથી એમના અત્યન્ત દયાળુ હૃદયને એક

નિશ્ચય એ થયો કે વસ્તુ માત્ર ક્ષણિક છે, અને દુઃખરૂપ છે. પોતા ઉપર દુઃખ પડવાથી સંસાર દુઃખમય છે એવી સમજણ તો ઘણા સાધારણ મનુષ્યોને પણ થઈ આવે છે; પણ યુક્ત ભગવાનની સમજણમાં ખૂબી એ હતી કે એમને જાતે દુઃખ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો—જલકે સ્ત્રી-પુત્ર-લક્ષ્મી આદિ સંસારનાં સર્વ સુખો એમને ભરપૂર હતાં—હતાં પણ માત્ર ઊંચી દયાળુ વૃત્તિ થકી જ પોતે આ મહાન સત્ય જોયું.

- (૨) સંસાર દુઃખરૂપ છે એ જોવું તો હજી સહેલું છે; પણ દુઃખનું નિદાન—શોધી કાઢવું, અને એના નિવારણનો ઉપાય કરવો એમાં યુક્તિની ઝીણવટ અને પરોપકારવૃત્તિની જરૂર પડે છે. યુક્ત ભગવાને જોયું કે દુઃખનાં બહારનાં ઓસડ નકામાં છે, વૈદ્યકમાં જેને રોગનું નિદાન એટલે બીજ કહે છે એ શોધી કાઢવું જોઈએ અને પછી એને ઉપાય લગાડવા જોઈએ. તે સિવાયની ક્રિયા એ ઊંટવૈદ છે આમ સંસારરૂપી રોગના આ મહાન ચિકિત્સકે (વૈદ્ય) વિચાર કરીને શોધી કાઢ્યું કે દુઃખમાત્ર જીવનની તૃણા (તરણ) માંથી—‘હું જીવું, જીવું, મને તેમ કરીને, કોઈને દુઃખ દઈને પણ, જીવું’ એવી લાલ્સામાંથી જન્મે છે. માટે હુંપણું—અર્થાત્ આત્મવાદ ત્યજવો, અને અનાત્મવાદ ગ્રહણ કરવો: એ યુક્ત ભગવાને બીજો સિદ્ધાન્ત કર્યો. સિદ્ધાન્તને એમના પોતાના સમયમાં આત્માને નામે ઘણું સ્વાર્થીપણું ચાલતું જોવામાં આવ્યું હતું: એ આત્મા(હું)ના મોહથી મનુષ્ય સંસારમાં અસંખ્ય પાપો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ જેઓ યજ્ઞમાં અગણિત યજ્ઞો હોમે છે તેઓ પણ મૂઝા પછી મારો આત્મા સ્વર્ગે જશે એવી આશાએ જ. માટે આત્મવાદ ટળે તો તૃણા ટળે, અને તૃણા ટળે તો દુઃખ નાશ પામે આ એમણે સિદ્ધાન્ત કર્યો.

- (૩) તૃણા અને તૃણામાંથી ઊપજતા ‘ઉપાદાન’ (વિષયગ્રહણ, રૂપ રસ ગન્ધ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષય ગ્રહણ કરવા) નો નાશ થાય, એટલે પુનર્જન્મ અને પુનર્જન્મ સાથે જોડાએલાં જરા-મરણ-વ્યાધિ વગેરે દુઃખો—શમી જાય. જે દુઃખો તે દિવસે રાજકુમારે રસ્તામાં આશ્ચર્ય અને શોક સાથે જોયાં હતાં—અને જેનો ઉપાય શોધવા એમણે ‘અભિનિષ્ક્રમણ’ કર્યું હતું.

(૪) આ દુઃખરહિત સ્થિતિ તે નિર્વાણ. ‘નિર્વાણ’ એટલે ખૂઝાઈ જવું; હોલાઈ જવું; મનુષ્યના હૃદયમાં હુંપણાની અને રાગદ્વેષની જે વૃત્તિઓ છે તેનું ખૂઝાઈ જવું. આ દર્દીને દર્દ મટી સ્વસ્થતાની દશા.

આ ચાર સિદ્ધાન્તો તે ‘ચાર આર્ય સત્યો’ એટલે કે ઉત્તમ જનો સ્વીકારે છે તેવાં સત્યો કહેવાય છે.

આ નિર્વાણદશા પ્રાપ્ત કરવાનો ગૌતમે બુદ્ધે જે માર્ગ શોધી કાઢ્યો એ ‘મધ્યમ પ્રતિપદા’ અથવા ‘આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ’ કહેવાય છે. ગૌતમ બુદ્ધે જાત અનુભવથી જોયું હતું કે જેમ ભોગવિલાસથી સત્ય દૂર રહે છે તેમ અત્યન્ત દેહકષ્ટથી પણ દૂર રહે છે: ખરો સત્યનો માર્ગ બે છેડાની મધ્યમાં છે, અને તેથી એ ‘મધ્યમ પ્રતિપદા’ યાને ‘વચ્ચલો માર્ગ’ કહેવાય છે. એ આર્ય જનોનો—અર્થાત્ સત્પુરુષોનો માર્ગ છે, અને એનાં આઠ અંગ છે—તેથી એ ‘આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ’ પણ કહેવાય છે.

વળી બ્રાહ્મણ ધર્મના યોગસૂત્ર વગેરે અનેક ગ્રન્થમાં જેને ‘પંચ યમ’ કહ્યા છે, અને જૈન ધર્મમાં જેને ‘પંચ વ્રત’ કહે છે, તેને ધણે ભાગે મળતાં આવતાં—બૌદ્ધધર્મમાં પંચ શીલ છે. એ પંચ શીલ તે—

- (૧) ‘પ્રાણાતિપાત’—એટલે કે હિંસા ન કરવી.
- (૨) ‘અદત્તાદાન’ વગર આપ્યું લેવું નહિ, ચોરી કરવી નહિ.
- (૩) મૃષાવાદ—અસત્ય ભાષણ—કરવું નહિ.
- (૪) મદ્યપાન કરવું નહિ.
- (૫) બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

ઐટવેદું=રોગ સમજ્યા વગર ઝોસડ કરવું તે.

લાલસા=અતિશય ઇચ્છા.

સિદ્ધાન્ત=સત્યનો નિશ્ચય.

આત્મવાદ—અનાત્મવાદ=આત્મા છે એમ કહેવું, આત્મા નથી એમ કહેવું.
યોગસૂત્ર=પતંજલિ મુનિનો યોગ-શાસ્ત્ર ઉપરનો ગ્રન્થ.

મૃત્યુનું રાજ્ય.

રમણલાલ:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કાલે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો કહ્યા નેમાં—સધળું ક્ષણિક અને દુઃખરૂપ છે એ સિદ્ધાન્ત સૌનો પાયો ખરો ને ?

મહેતાજી:—હા. ગૌતમ બુદ્ધના જીવનચરિત્રની હકીકત જે મેં તમને કહી એ જોતાં એમ જ થવું થટે છે. એ રાજમહેલમાંથી બહાર ફરવા નીકળ્યા, અને રસ્તામાં એમણે પેલો ઘરડો ડોસો, પેલો જલોદર-વાળો રોગી, અને પેલું મુડદું અને એની પાછળ થતો કળકળાટ— એ જોયાં, ત્યારથી એમના દયાળુ મનને જીવન ક્ષણિક છે અને દુઃખ-રૂપ છે એ વાતની ઘણી જ અસર થઇ આવી હતી, અને એનો ઇલાજ શોધવા માટે જ એ બહાર નીકળી પડ્યા હતા.

વિચારચન્દ્ર:—પણ, સાહેબ, એમણે કાંઈ ઇલાજ તો શોધી કાઢ્યો નહિ !

મહેતાજી:—શોધી તો કાઢ્યો—‘આર્ય માર્ગ’ શોધી કાઢ્યો. પણ હું તમારા કહેવાનો બાવાર્ય સમજું છું. તમારું કહેવું એમ છે કે મૃત્યુ મટાડવું હોત અને રોગ શમાવ્યા હોત તો ખરું કંઈ કહેવાત: કેમ ખરું ને ?

વિચારચન્દ્ર:—(જરા હશીને): હા, સાહેબ.

મહેતાજી:—ત્યારે સાંભજો—ગૌતમ બુદ્ધ અને કિસા ગૌતમી નામે સ્ત્રી વચ્ચે થએલો એક સંવાદ:

કિસા ગૌતમી નામે એક જીવાન બાઈ હતી અને એને એક સુંદર બાળક થયું હતું. બાળક હરતું ફરતું અને દોડતું થયું—એટલામાં એક રાત્રિએ એને વરાધ થઇ આવી અને બહાણું વાતાં વાતાં તો બિચારું મૃત્યુના મ્હોંમાં ઝડપાઈ ગયું ! માતા આ બનાવથી ગાંડા જેવી બની ગઈ, અને કોષક આને ઓસડ આપે અને ફરી જીવતું કરે એવી આશાએ બાળકના શબને હાથમાં લઈને એ સેરીએ

શેરીએ બટકી. રસ્તામાં એક બૌદ્ધ બિહુ મળ્યો એને કરગરીને કહ્યું: “ભગવંત ! મારા બાળકને કાંધક ઝોસડ આપો અને જીવતું કરો.” બિહુએ કહ્યું: “બાધ ! આનું ઝોસડ મારી પાસે નથી. પણ અમારા એક ગુરુ ગૌતમ બુદ્ધ કરીને છે એમની પાસે જઈશ તો એ કાંધક ખતાવશે.” કિસા ગૌતમી આશાભરી એમની એમ એ બાળકને લઈ ગૌતમ બુદ્ધ પાસે ગઈ અને કહ્યું: “ભગવંત ! આપ સમર્થ છો: મારા બાળકને કાંધક ઝોસડ આપીને જીવતું કરો.” ગૌતમ બુદ્ધે જવાબ દીધો: “બાધ ! આ બાળકને અહીં સુવાડ અને હું કહું તેવી થોડીક રાધ લઈ આવ. તો તારું બાળક હું જીવતું કરી આપું.” આ ઉત્તર સાંભળીને બાધ હરખાઈ અને પહેલાં કરતાં પણ અધિક આશાભરી રાધ લેવા દોડતી હતી ત્યાં બુદ્ધ ભગવાને ક્ષણવાર ઊભી રાખી કહ્યું: “બાધ ! આવા મંગળ કામને માટે મંગળ રાધ જોઈએ. માટે એવાને ઘેરથી એ લાવજ કે જેના ઘરમાં કોઈ સગું વહાલું કદી મરી ગયું ન હોય.” બાધથી પુત્રના શબનો વિરહ પણ સહન થઈ શકતો ન હતો અને હજી જાણે પુત્ર જીવતો જ છે એમ એને ભેટતી ભેટતી હાથમાં લઈને ગામમાં રાઈ લેવા—બુદ્ધ ભગવાને કહી હતી તેવી રાધ લેવા—ગઈ. એક ઘેર ગઈ ત્યાં ઘરવાળાએ કહ્યું: “બાધ, રાધ તો છે; જોઈએ એટલી આપું. પણ તું કહે છે તેવી નથી. મારે ઘેર મહિના ઉપર એક જીવાન પુત્ર મરી ગયો છે તેથી લાચાર છું.” કિસા ગૌતમી બીજે ઘેર ગઈ, ત્રીજે ઘેર ગઈ, એમ સેકડો ઘેર બટકી; કોઈક ઠેકાણે બાપ તો કોઈક ઠેકાણે મા, કોઈક ઠેકાણે ભાઈ તો કોઈક ઠેકાણે બહેન, કોઈક ઠેકાણે ધણી તો કોઈક ઠેકાણે વડુ, કોઈક ઠેકાણે છોકરો તો કોઈક ઠેકાણે છોકરી, કોઈક ઠેકાણે મિત્ર તો કોઈક ઠેકાણે ચાકર—એમ જ્યાં જ્યાં તપાસ કરી ત્યાં કોઈ ને કોઈ તો મરી ગયેલું જ જાણવામાં આવ્યું. કિસા ગૌતમી ગૌતમ બુદ્ધ પાસે આવી અને સર્વ હકીકત કહી. ગૌતમ બુદ્ધે આ અનુભવનું મર્મ—સ્નેહી સંબંધીના મરણ વિનાનું કોઈ ધર નથી, જન્મ્યું તે મરવાનું જ છે, પદાર્થમાત્ર નાશવંત છે એ સિદ્ધાન્ત—કિસા ગૌતમીને સમજાવ્યો. કિસા ગૌતમી સંસાર છોડી બિહુથી મૃત.

વિચારચન્દ્ર:—ત્યારે, સાહેબ, આનો અર્થ તો એમ થયો કે મૃત્યુનો કાંઈ ઇલાજ જ નથી !

મહેતાજી:—નથી જ. જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી જાણવી એનું નામ જ યથાર્થ જ્ઞાન, સત્ય જ્ઞાન છે. ઇલાજ શોધી કઢાય નહિ તો પણ બન્ને. પણ વૈધે પ્રથમ તો જે વસ્તુસ્થિતિ હોય તે નક્કી કરવી જોઈએ. ગૌતમ બુદ્ધે એ નક્કી કરી. તમે કહેશો કે મૃત્યુનો ઇલાજ નથી એ વાત કોણ નથી જાણતું ? સૌ જાણે છે, પણ જાણીને જેમ વર્તવું જોઈએ તેમ વર્તે ત્યારે જ એ ખરું જાણ્યું કહેવાય. ગૌતમ બુદ્ધે આ વાત એક ખરેખરા સિદ્ધાન્તરૂપે જાણવાનો અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો ઉપદેશ કર્યો. પણ, ખરું જોતાં ગૌતમ બુદ્ધે આટલું જ કર્યું નથી. મૃત્યુનું ઓસડ પણ શોધી કાઢ્યું છે. અને તે એ કે આ સંસારમાં ‘હું જીવું જીવું, કોઈનું બગાડીને પણ જીવું, અને સુખ ભોગવું’ એવી મૂર્ખતાભરી તરશ લાગ્યાં જ કરે છે તેમાં વિષયરૂપી ખાણી પી પી કરવું એથી રોગ વધે છે અને મૃત્યુ થાય છે, માટે તે ન પીતાં જાનામૃતથી એ તરશ છીપાવવી.

શબ=મુડકું.

કરમરી=આજીવ વિનંતિ કરી.

વસ્તુસ્થિતિ=ખરી હકીકત હોય જેવી તેવી.

મંગળ=શુભ, સારું.

વિરહ=વિયોગ, છૂટા પડવું.

લાચાર=ઈલાજ નહિ તેવો.

મર્મ=રહસ્ય, સાર.

જ્ઞાનામૃત=જ્ઞાનરૂપી અમૃત.

અવિરોધ.

છોકરાંઓને જૈન ધર્મ અને જૌહ ધર્મમાં ખાસાણ ધર્મને મળતું થણું જોવામાં આવ્યું. સૌને એમ જ થયું કે ત્રણે એક જ ધર્મ છે. અને મહેતાજી સાહેબે આ વાત ધણીવાર કહી હતી. તો પણ એ સંબન્ધી મહેતાજીને પૂછવાથી કાંઇક વિશેષ જાણવામાં આવે એટલા માટે એક જણે એ વિષય જાપાડ્યો.

મુનિરાય:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કહ્યું હતું કે જૈન ધર્મ પ્રમાણે જગવનો કોઇ કર્તા-ધર્મિર-નથી, અને સઘળું કર્મ પ્રમાણે થયાં કરે છે પણ એવો સિદ્ધાન્ત તો આપે વેદધર્મનાં ષડ્ દર્શનમાં પણ બતાવ્યો હતો.

મહેતાજી:—ખરું.

મણિલાલ:—અને, સાહેબ, તપ અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ પણ એ ધર્મમાં છે.

મહેતાજી:—છે જ.

કાન્તિલાલ:—સ્વાદ્વાદ જેવું પણ કાંઇક હશે ને ?

મહેતાજી:—એ પણ છે.

વિચારચન્દ્ર:—અહિંસા ?

મહેતાજી:—ત્યાં આવતાં જરા ખુલાસા સાથે ઉત્તર આપવા જેવો છે. મૂળ વેદધર્મમાં કેટલાક યજ્ઞોમાં પશુહિંસા થતી અને કેટલાક સાદા દૂધ ધીના યજ્ઞો થતા. જે પશુહિંસા થતી તે પણ ઘણુંક ઠેકાણેથી ધર્મે ધર્મે જતી રહી ને પશુને બદલે વ્રીહિ (ડાંગેર-અન્ન) નું બલિદાન અપાવા લાગ્યું, અથવા પિષ્ટપશુ (લોટનું પશુ) કરીને એને હોમવાનો રિવાજ શરૂ થયો. પશુ તે આપણા હૃદયની વૃત્તિ-આપણું હુંપણું-છે, અને તે પ્રભુને સમર્પી એના યજ્ઞમાં હોમી દેવાનું છે. છતાંદિ તત્ત્વ-જ્ઞાનની રીતે વિચાર કરીને પણ ઘણા જ્ઞાની પુરુષોએ પશુહિંસા કાઢી નાંખી. વેદધર્મની ભાગવત ધર્મ નામે જે શાખા છે એણે હિંસાવાળા યજ્ઞનો બદલો જ નિષેધ કર્યો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં નારદમુનિ પ્રાચીન-

અહિં રાજને કહે છે: “હે પ્રમુખાલક રાજા! મનમાં તે નિર્દય થઇ હજારો પશુઓ-જીવો—માર્ગ છે, તેઓ તારી કૂરતા સંભારતાં પર લોકમાં તારી વાટ જોઇ જોઇ છે: તેઓ એવાં કાપાયમાન થયાં છે કે જેવો તું અહીંથી પર લોકમાં જમશ કે તુરત તને લોકાનાં ચક્ષો વડે કાપવા તૈયાર થઇ જશે”. આમાંથી બે વાત સિદ્ધ થાય છે: કાંઈ કહે કે વેદધર્મમાં પશુહિંસા હતી જ નહિ તો તે કહેવું ખોટું છે; અને તે સાથે એ પણ ખુદ્દું છે કે વેદધર્મની જ શાખાઓમાં પણ પશુહિંસા બંધ કરવાનો ઉપદેશ ધણી તરફથી થયો હતો. આમ હોય એમાં નવાઇ પણ નહિ. હિન્દુ ધર્મની ત્રણે શાખા—બ્રાહ્મણ જૈન અને બૌદ્ધ—એક જ ભૂમિમાં, એક જ લોકમાં એક જ પ્રકારના જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે, અને એક જ મહાવૃક્ષની વડવાઇઓ છે,

આમ હોવાથી અમુક સિદ્ધાન્ત કેવળ એક જ ધર્મનો હોય, એ સંભવે જ નહિ. પણ આથી જૈન ધર્મનો આ દેશ ઉપર કાંઈ ઉપકાર નથી એમ સમજવું નહિ. સર્વ સિદ્ધાન્તમાં અહિંસાના સિદ્ધાન્તને મોખરે મૂકવાનું માન લેનાર છે.

દુર્જેશ્વર:—મહેતાજી સાહેબ, આપે કહ્યું કે ગૌતમ બુદ્ધ એક મહાન અવતારી પુરુષ હતા, અને તે પછી આપે એમના જીવનની અને ઉપદેશની જે હકીકત આપી તે જોતાં પણ એમ જ લાગે છે. ત્યારે લોકમાં એમ કેમ કહેવાતું હશે છે કે બુદ્ધાવતાર તો ભગવાને અસુરોને ભગવવા માટે લીધો હતો ?

મહેતાજી:—ભગવાન એમ કરે જ નહિ. ભગવાન અવતાર લે છે એ ધર્મની રક્ષા માટે લે છે, કોઇને ભગવવા માટે લેતા નથી. એમના ઉપદેશમાંથી કેટલીક બ્રાન્તિઓ પેદા થઇ છે એ વાત ખરી: જેમકે,—વેદ ખોટા છે, ઇશ્વર નથી, આત્મા નથી, સધળું શૂન્ય છે ઇત્યાદિ. અને એ બ્રાન્તિઓમાં જે પડ્યા તેમને બ્રાહ્મણશાસ્ત્રકારોએ અસુરો કહ્યા અને એમને ભગવવા માટે ભગવાને બુદ્ધાવતાર લીધો એમ માન્યું. પણ આ સધળું ગૌતમ બુદ્ધને ખરો ઉપદેશ ન જાણનારને જ લાગુ પડે છે. ખરી હકીકત એ છે કે ગૌતમ બુદ્ધે વેદની નિન્દા કરી નથી, પણ બ્રાહ્મણે શું જાણ્યું જોઇએ અને કેવા હોયું જોઇએ એ બતાવ્યું છે. પણ આટલાથી વેદની નિન્દા કરતી હોય તો—

“શું મહં તમને તીરથ ક્રીષ્ણ થકી, શું મયું માખા ક્રીડી નામ લીધે;
શું મયું તિલક ને તુલસી ધર્મા થકી, શું મયું ગંગાજળ પાન કીધે.
શું મયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વે, શું મયું રામ ને રંમ જાણે;
શું મયું ખટ્વરશન સેવ્યા થકી, શું મયું વરણના બેદ આણે.”

—એવાં નરસિંહ મહેતાનાં પદ ક્યાં નથી? અને ખુદ કૃષ્ણ બગવાને પણુ ગીતામાં, વેદના અર્થની માથાકૂટ કરનારને ક્યાં નિન્દા નથી?

ખીજું, ઇશ્વર નથી એમ ગૌતમ બુદ્ધે કહી કહ્યું નથી. પણ ઇશ્વરની શોધમાં ગૂંથાઈ રહી લોક જે ખરું કરવું જોઈએ તે કરતા નથી અને તેમાં જ ઇશ્વર વિષેની ચર્ચા એમણે નકામી કહી છે. એ કહે છે કે—“એક માણસને ઝેરી આણુ વાગ્યું હોય તો એ શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે જઈને કઢાવશે કે પડેલો વિચાર કરવા બેસશે કે વાર, આ બાણ મારનાર કોણ હશે? આ બાણ શેનું બન્યું હશે વગેરે. માટે જગત નિત્ય છે કે અનિત્ય? એનો કર્તા છે કે નહિ? હોય તો કેવો છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર ધાર્મિક જીવનનો આધાર નથી.” હવે વિચાર કરતાં, આપણને આ પ્રશ્નો નિરર્થક નથી લાગતા. પણ જ્યારે લોક પોતાનું ખરું કર્તવ્ય—સન્માર્ગે ચાલવાનું—બૂલી આવા પ્રશ્નોના વાદવિવાદમાં પડી રહે ત્યારે ગૌતમ બુદ્ધે કહ્યું તેમ કોઈ કહે તો શું ખોટું? તારાની શોધમાં ફરતાં પગ તળે ઢૂવો આવે છે એ બૂલી જઈએ તો તે ખોટું છે એમ તો સૌ કબૂલ કરશે જ. તે જ પ્રમાણે, જૈન ધર્મમાં પણ ઇશ્વર નથી એમ જે માન્યું છે એનું ખરું તાત્પર્ય કઈનો મદિમા બતાવવાનું—આપણા કર્મો થકી જ સધળું થાય છે એમ બતાવવાનું છે. વળી આત્મા નથી એવું ગૌતમ બુદ્ધે કહ્યું છે તે આપણું દુર્બલ ટાળવાની મતલબથી જ છે. તે જ પ્રમાણે સધળું શૂન્ય છે એમ બુદ્ધે કહેલું મનાય છે તે પાપપુણ્યની જવાબદારી ખંખેરી નાંખવા માટે નહિ પણ સંસારનો મોહ ટાળવા માટે. હિન્દુધર્મમાં જેમ શિવ વિષ્ણુની નિન્દાનાં પ્રકરણ પેશી મયાં છે તે જ રીતે બાહ્ય જન અને અંદર ધર્મ વચ્ચે પરસ્પર નિન્દાની વાતો દાખલ થઈ ગઈ છે. એ ખરું જોતાં ખેતરનો સારો પાક નથી, પણ ખેતરને બગાડનાર સળેલા સાંઠા છે એમ સમજીને એવા સર્વ બામ દૂર કરવા જોઈએ.

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૮	દેખાય છે ?	દેખાય છે !
૨૯	૬૩	કરમેશ્વરને	પરમેશ્વરને
૪૮	૭	ચારવર્ણ્ય:	ચારવર્ણ્ય: ૧.
૫૦	૭	મળે ?	મળે છે !
૫૨	૨૧	વિદ્વાન હોય હોય	વિદ્વાન હોય
૫૬	૧૦	જાણનાં થા	જાણનાં તથા
૬૪	૧૪	ખોળામાં	ખોળામાં
૬૫	૩૧	પુરધિ	પુરધિ
૬૬	૧૭	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૭૩	૮	પણ	પણ જેમકે
૭૪	૧૨	શૌચમિન્દ્રિય	શૌચમિન્દ્રિય
૭૫	૧૮	યમચ્ચ	યમચ્ચ
૭૮	૨	ચ્છીડાઇ	ચ્છીડાઇને
૮૦	૧૮	એની શાખામાંથી	એની એક શાખામાંથી
૮૦	૧૯	તે સૂકાઇ જાય	તે શાખા સૂકાઇ જાય
૮૧	૩	દેવીએ	દેવીએ
૮૧	૨૮	સ્વપ્નામાં ફરતો	સ્વપ્નામાં ફરતો ફરતો
૮૪	૧	શકાય છે ?	શકાય છે.
૮૫	૧૭	સંખન્ધી	સંખન્ધ
૮૬	૬	દે તે	દે હતો
૮૮	૨૭	કથું	રથું
૧૦૪	મે ખાને	શબ્દાર્થના ટિપ્પણમાંથી 'તર્ક'થી 'જતિ' સુધીનો ભાગ	રહ સમજવો.
૧૦૪	૩	'કપાળે કપાળે'	'કપાળે કપાળે

